

ACTA HUNGARICA

1996–1997, VII–VIII роки видання

VII–VIII. évfolyam, 1996–1997

Ужгород – Дебрецен, 1998

Ungvár – Debrecen, 1998

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ
UKRAJNA OKTATÁSI MINISZTERIUMA

УЖГОРОДСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ЦЕНТР ГУНГАРОЛОГІЇ

UNGVÁRI ÁLLAMI EGYETEM
HUNGAROLÓGIAI KÖZPONT

ACTA HUNGARICA

1996–1997, VII–VIII роки видання

VII–VIII. évfolyam, 1996–1997

Ужгород – Дебрецен, 1998
Ungvár – Debrecen, 1998

СПОНСОР ВИДАННЯ – КАФЕДРА ЕТНОГРАФІЇ ДЕБРЕЦЕНСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ ІМ. КОШУТА ЛОЙОША

A KIADVÁNY MEGJELENTETÉSÉT A DEBRECENI KOSSUTH LAJOS
TUDOMÁNYEGYETEM
NÉPRAJZI TANSZÉKE TÁMOGATTA

© HUNGAROLÓGIAI KÖZPONT, 1998

ISBN 966-7242-40-4

Készült Ungvaron, a Patent Rt.-ben, 1997-ben

Korrektúra: Obrucsár Alexandra

Komputeres tördeles:

Metelyova Irén

Selepec Viktoria

Skirja Marina

Rend. sz.: 3223

Forgalomba kerül megállapodás szerinti áron

ACTA HUNGARICA

Журнал Ужгородського Центру гунгарології
1996—1997, VII—VIII роки видання

Відповідальний редактор: **Лизанець П.М.**

Редколегія:

Васовчик В.Ю.
Виноградов А.О.
Горват К.І.
Івашкович М.
Ковтюк С.І.
Мандрик І.О.
Фабіан М.П.

Редакція: Україна, Закарпаття,
294000, Ужгород, вул. Замкова, 12
Телефон: 3-41-15

ACTA HUNGARICA

Az Ungvári Hungarológiai Központ folyóirata
1996—1997, VII—VIII. évfolyam

Felelős szerkesztő: **Lizanec Péter**

Szerkesztőbizottság:

Fábián Mirosláva
Horváth Katalin
Ivaskovics Mária
Kótyuk István
Mandrik Iván
Vaszócsik Vera
Vinogradov Anatolij

Szerkesztőség: Ukrajna, Kárpátalja
294000, Ungvár, Vár u. 12.
Telefon: 3-41-15

**ІНТЕРЕТНІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ
ТА КУЛЬТУРА НАРОДІВ
КАРПАТСЬКОГО БАСЕЙНУ
ПІСЛЯ ЗДОБУТТЯ УГОРЦЯМИ
СВОЄЇ НОВОЇ БАТЬКІВЩИНИ**

**ДОПОВІДІ МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВОЇ
КОНФЕРЕНЦІЇ**

**A KÁRPÁT-MEDENCE NÉPEINEK
INTERETNIKUS KAPCSOLATAI
ÉS KULTÚRÁJA
A HONFOGLALÁSTÓL NAPJAINKIG**

**A NEMZETKÖZI TUDOMÁNYOS KONFERENCIA
ELŐADÁSAI**

МОБОЗНАБСТВО
NYELVTUDOMÁNY

БЕДЗІР ВАСИЛЬ

(Ужгород)

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ РІДНОЇ МОВИ УГОРЦІВ ЗАКАРПАТТЯ В ІНОЕТНІЧНОМУ СЕРЕДОВИЩІ (ЕТНОСОЦІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ)

Про значення мови у консолідації і формуванні як окремих етносів, так і націй можна говорити у різних аспектах: історичному, політологічному, культурному, лінгвістичному, психологічному та інших. У даному ж випадку ми відстежуватимемо функціонування мови, зокрема угорської, у етносоціологічному аспекті.

Етносоціологічний підхід до мовних питань передбачає теж досить широкий спектр можливостей для досліджень. Серед них назвемо хоча б такі: мова як засіб етнічної ідентифікації, мова як одна з форм функціонування культури етносу, роль мови у виживанні етносу, мова як носій інформації про етнос від найдавніших часів до наших днів, мова у контексті інтеретнічних зв'язків, залежність мовної орієнтації, сили і тривкості мовних почувань від самопочуття етносу та перебігу міжетнічних відносин.

У полі зору нашого дослідження – побутування мови, зокрема угорської, у різних місцевостях Закарпаття, та параметри, від котрих цей процес залежить. Виявлення в ньому певних закономірностей дасть можливість розглядати їх і на загальноукраїнському тлі.

“Мова належить до тих компонентів духовної культури, функціональна значимість яких виражена найбільш чітко”. Із цим твердженням дослідників [1] важко не погодитися. Про чутливість багатьох національних груп, що проживають на теренах держави, до функціонування рідних мов, особливо з початком у ній етнічного ренесансу, свідчать і результати конкретних соціологічних досліджень. У серпні 1991 року опитуванням, проведеним відділом проблем етносоціології Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнографії ім. М.Т. Рильського НАН України, були охоплені найбільш чисельні національності, що проживають в Україні². На запитання “Що саме, на Вашу думку, більш за все об'єднує Вас із людьми своєї національності?” п'ять національних груп країни вказали на рідну мову. Серед них, поряд із українцями, росіянами, молдаванами, румунами, – і угорці.

Міцні позиції рідної мови угорців, які були підтвержені і переписом населення України 1989 року, дали етнологам підстави говорити про своєрідний угорський феномен. Жоден інший етнос, окрім росіян (зауважимо, що за російською мовою в часи існування СРСР був закріплений статус мови міжнаціонального спілкування), не показав такої стійкої орієнтації на рідну мову, як угорці (див. таблицю 1 Додатку). Прикметно, що це стало можливим не завдяки, а всупереч тогочасним суспільно-політичним умовам, спрямованим на стирання національних відмінностей у колишньому СРСР. У ході реалізації в Радянському Союзі так званої ленінської теорії міжнаціональних відносин, яка має багато спільного з відомою із практики етносоціального розвитку США і Канади концепцією “плавильного котла”³, угорці не розчинилися в конгломераті націй і народностей. Це підтверджує і їхнє ставлення до рідної мови.

Якщо розглядати підсумки перепису загалом по Україні, звертаємо увагу, що рідною угорську мову назвали 95,67 процента угорського населення. Наскільки високим є цей

показник, свідчить те, що до рівня угорців у сприйманні мови своєї національності як рідної не піднялися українці, а росіяни, мова котрих тоді функціонувала в особливо сприятливих умовах, ненабагато його перевершили – усього на 2,7 процента. Слідом за угорцями найближче у визнанні мови своєї національності рідною – понад 95 процентів від загального числа осіб – кримські татари.

У Закарпатті декілька національних груп, згідно з результатами перепису, продемонстрували високий рівень орієнтації на рідну мову (див. таблицю 2 Додатку). Але й тут угорці за вищезгаданим критерієм – на одному із перших місць. Щодо визнання своєї мови рідною в області вони поступилися лише українцям і румунам. Усі ці дані достатньо переконливо підтверджують те, що мова для угорців краю та України в цілому є одним із основних індикаторів етнічності.

Чимало досліджень, які проводилися останніми роками в Закарпатті, були присвячені темі міжнаціональних відносин, визначали соціальне самопочуття різних етносів, що населяють край. Однак зв'язків, що давали б змогу чітко простежити залежність функціонування мов різних етносів від іноетнічного оточення, вони не виявили. (Ці дослідження, щоправда, й не ставили перед собою такої мети). Отож, окреме прикладне соціологічне дослідження варто б провести уже для того, щоб з'ясувати першопричини угорського “мовного феномену”.

Незважаючи на досить значний часовий інтервал, що минув після перепису населення 1989 року, він залишається найбільш повним джерелом об'єктивної інформації про стан етнічних процесів, які серед іншого виражаються рівнем володіння мовою тієї чи іншої етної групи. Перепис ще раз підтвердив безпосередню залежність використання рідної мови носіїв етнічних ознак від місця їхнього проживання та впливу іншомовного оточення на ці процеси.

Результати перепису загалом не вийшли за межі очікуваних, згідно з якими ставлення до угорської мови як до рідної найбільш повною мірою виражене у межах так званого історичного угорськомовного ареалу. Це й зрозуміло: саме там, як більш ніде, угорці мають практично необмежені можливості послуговуватися всіма комунікативно-інформаційними функціями своєї мови: користуватися нею як засобом щоденного спілкування, навчання й освіти, провадження різноманітних свят і обрядів, продовження традицій усної народної творчості, послуговуватися розгалуженою системою засобів масової інформації⁴.

Певна закономірність простежується і в наступному: що далі від замкненого угорськомовного ареалу, який охоплює смугу території області із заходу на південь, орієнтація на угорську мову як рідну, за нечисленими винятками, слабшає. Водночас відмінності у мовній орієнтації угорців у населених пунктах їхнього давнього проживання є незначними.

Найвищий рівень аналізованого показника (визнання угорської мови рідною) серед міст – 99,07 процента (див. таблицю 3 Додатку) – зафіксований у Берегові, серед селищ – 99,81 – у Вилку. Також понад 99 процентів населення відповіли на те ж запитання позитивно у Батьові. Ще у трьох селищах – Вишково, Чоп, Солотвино – зафіксовано понад 98 процентів позитивних відповідей. У Кобилецькій Полянці мову своєї національності вважають рідною понад 97 процентів угорського населення, у Тур'я Реметах – майже 96 процентів. Останні два приклади особливо прикметні тим, що в цих селищах угорці становлять незначну частину від загальної кількості населення.

З усіх згаданих вище населених пунктів лише Вилки і Батьово гомогенні за національним складом, тобто майже повністю угорські. Все це дозволяє зробити висновок, що цілковитою залежністю мовної орієнтації угорського населення від гомогенності етнічного

середовища не зафіксовано. Водночас ми не заперечуємо зв'язку, що наявний між цими двома категоріями.

Якщо однозначної залежності мовної орієнтації населення від однорідності етнооточення не встановлено, то які ж інші фактори є вирішальними? Аналіз даних дає підстави стверджувати, що важливим у цьому відношенні чинником є тип населених пунктів – міський або сільський (див. таблицю 4 Додатку). Так, у районах із найбільшою питомою вагою угорського населення – Берегівському, Ужгородському, Виноградівському і Мукачівському – понад 99 процентів представників цього етносу вважають мову своєї національності рідною у сільській місцевості, і, за нечисленними винятками (Берегово, Вилок, Батьово, Чоп), на 7–8 процентів рівень цього показника є нижчим у містах і селищах.

Більш яскраво виражена орієнтація населення на угорську мову як рідну і у переважній більшості районів гірської та передгірської зон Закарпаття, де частка цього етносу співвідносно з іншими є мінімальною. Випадають із поміченої закономірності три райони – Рахівський, Тячівський і Хустський. Власне, у цих районах найбільш високим рівнем орієнтації угорців на мову своєї національності як рідну відзначаються селища Солотвино, Вишково і Кобилецька Поляна (тут і далі див. таблицю 3 Додатку). У кожному з них на відповідне запитання перепису одержано понад 98 процентів позитивних відповідей; у місті Тячево таких є 95,57 процента. Що й не випадково: згадані населені пункти, незважаючи на певну відірваність від територіально замкненого угорськомовного ареалу, здавна відомі як важливі осередки освіти, культури угорців, розвитку традиційних для них сільськогосподарських занять і ремесел. Сьогодні значення цих пунктів у згаданому контексті не втрачено, вони залишаються центрами культурно-національної активності представників даного етносу. Ще одна суттєва обставина: у згаданих населених пунктах тип виробничих відносин визначає аграрний сектор.

Подана останньою статистична інформація ще раз підтверджує висловлену раніше думку: сільське (або близьке до нього за рядом характеристик) оточення більш сприятливо відбивається на збереженні етносом традицій рідної мови. Унаочнюють цей висновок і дані по містах Хуст, Рахів, селищу Ясіня. Вони входять до складу тих же районів, що й згадувані до цього кілька населених пунктів, однак ситуація в них зовсім інша. Так, у Рахові лише 83,70 процента угорського населення вважають рідною мову своєї національності, а у Хусті й Ясінях – усього близько 78 процентів. Тип виробничих відносин у цих населених пунктах не можна назвати аграрним; властивий для них характер міжособистих контактів є характерним для міського типу поселень. Від цих факторів, очевидно, залежав і результат.

Не можна обійти увагою найбільші міста області – Ужгород і Мукачево. Ці міста виглядають щодо орієнтації угорського населення на рідну мову не так переконливо, як переважна більшість інших. Головні причини цього вбачаємо у ширшій, ніж деінде, включеності їхніх жителів у міжетнічні відносини, наявності значної кількості міжетнічних шлюбів. Водночас звертаємо увагу, що значення мови як індексу етнічності тут є значно більшим, ніж, наприклад, у третьому за населенням місті області – Хусті. Не можна скидати з рахунку того, що саме в Ужгороді й Мукачеві діють керівні органи національно-культурних громадських об'єднань, клубів за професійними та любительськими інтересами, мистецьких спілок тощо. Саме тут у засобах масової інформації, у закладах освіти, науки і культури працює чималий загін угорської творчої інтелігенції, вплив якої на національне самоусвідомлення незаперечний.

Вочевидь, потребує відповіді й таке питання: чим пояснити такий високий рівень збереженості орієнтації угорців на рідну мову у випадках, коли зовнішні чинники ви-

даються зовсім несприятливими для цього? Факт такого роду був зафіксований у Тур'я Реметах, де під час перепису 46 із 48 угорців відповіли, що вважають рідною угорську мову.

Підкреслимо, що це селище розташоване в долині ріки Тур'я, віддалік від замкненого угорськомовного ареалу. Здається, тут немає достатніх об'єктивних передумов для того, щоб мовна орієнтація угорського населення так повно співпадала з його етнічною належністю. Такий високий рівень етноідентифікації за ознакою мови не зустрічається навіть у декотрих населених пунктах, що входять або територіально близькі до так званого історичного угорськомовного ареалу. Для порівняння: у селищах Кольчино і Чинадієво, що неподалік від Мукачева, мову своєї національності вважають рідною відповідно лише 24 із 49 та 26 із 46 угорців, які проживали там у 1989 році. Для майже половини угорського населення Кольчина і Чинадійова, як бачимо, мова не слугує базовим показником національної ідентичності.

Чому подібні розбіжності в ставленні до мови своєї національності є можливими? На вичерпну відповідь можна розраховувати внаслідок проведення окремого соціологічного дослідження. Зауважимо, що у цьому контексті практично ще не з'ясувалася фахівцями значимість релігійного фактора, котра для населення Закарпаття загалом, відомо, є дуже високою. На жаль, лише в гіпотетичному плані через брак конкретних результатів досліджень можна говорити й про залежність мовної орієнтації, сили і тривкості мовних почувань від ступеня внутрішньої згуртованості етнотрупи. Останній фактор розглядається фахівцями у тісному взаємозв'язку із ступенем збереженості ознак етнічності, у тому числі й мови⁵.

Внутрішня згуртованість – породження історично сформованого протиставлення “ми – вони”⁶ – у випадку, про який раніше йшлося (Тур'я-Ремети), підсилюється територіальною відірваністю селища від місць компактного проживання угорців, а також малочисельністю етнотрупи. Важко не погодитися з думкою дослідника, що протиставлення “своєї” спільності “чужий” сприяє фіксації і закріпленню своїх етнічних відмінностей⁷. Однією з найбільш виразних таких відмінностей, звичайно, для угорців є рідна мова.

Підсумовуючи розгляд теми, подамо головні її моменти у вигляді висновків. **Перший** із них полягає в тому, що для угорців Закарпаття, котрі поряд із іншими національними групами переживають нині період поглиблення етнічних почувань, мова є найважливішим індексом етнічності. Високий ступінь володіння і використання угорцями рідної мови, характерний для даного етносу, уможлиблює виконання нею усіх найважливіших комунікативних функцій.

Наступний висновок можна розглядати як продовження попереднього. Маємо на увазі те, що на високому статусі рідної мови серед угорців Закарпаття позначається системний характер її використання. В області функціонує створена державою, а останнім часом значно доповнена зусиллями громадських об'єднань і організацій мережа культурно-просвітницьких, навчально-освітніх закладів, засобів масової інформації і комунікації. Це дозволяє використовувати угорську мову в усіх життєво важливих сферах, зумовлює об'єктивну необхідність володіти нею. Це, зрештою, позитивно відбивається на культурно-національному самовираженні угорців Закарпаття.

По-третє, важливо відзначити, що населені пункти з найбільшою орієнтацією угорського населення на використання мови своєї національності у різноманітних сферах корелюють або й повністю відповідають тим, які здавна були осередками розвитку угорської освіти, культури, формування й збереження етнотрадицій.

Четвертим висновком є той, що гомогенність етнічного оточення не є вирішальним фактором мовної орієнтації угорців краю. Найбільшою мірою вона залежить від типу поселень. Позиції мови як базового показника етнічної ідентичності є міцнішими серед сільського населення. Ця тенденція характерна не тільки для сіл, що входять до так званого

історичного угорськомовного ареалу, а й абсолютної більшості інших, де проживають угорці. Пов'язуємо це з характером міжособистих взаємин усередині даного етносу, більш тісних на селі, ніж у місті. Однак останнє твердження носить гіпотетичний характер і потребує підтвердження шляхом конкретних соціологічних досліджень.

Не менш важливим видається й висновок **п'ятий**, згідно з яким в іноетнічному середовищі угорцями виразно усвідомлюється можливість визначення національної належності не так за походженням від батьків-угорців, або кровнородинними зв'язками, як за культурою, в тому числі й мовою – однією з основних її елементів. Це ще раз підтверджує відому в етносоціології тезу, що засвоєння культурних (як також і етнокультурних) норм відбувається насамперед у процесі соціалізації індивіду.

ДОДАТОК*

(Таблиці 1, 2, 3, 4)

Таблиця 1

**Розподіл найчисельніших національних груп України за мовою
(за результатами перепису населення 1989 року)**

Назва національності	Чисельність осіб даної нац-ті	Рідною вважають мову своєї нац-ті	Рідними вважають мови		
			Укр. мову	Рос. мову	Інші мови
Українці	37419053 100%	32825373 87,72%	–	4578390 12,24%	15290 0,04%
Росіяни	11355582 100%	11172508 98,39%	177534 1,56%	–	5540 0,05%
Євреї	486326 100%	34635 7,12%	10081 2,07%	440747 90,63%	867 0,18%
Білоруси	440045 100%	156200 35,50%	4076 9,26%	242713 55,16%	371 0,08%
Молдавани	324526 100%	253024 77,97%	19934 6,14%	50429 15,54%	1138 0,35%
Болгари	233800 100%	162586 69,54%	6293 2,69%	63676 27,24%	1245 0,53%
Поляки	219179 100%	27500 12,55%	146026 66,62%	44420 20,67%	1233 0,56%
Угорці	163111 100%	156011 95,65%	4233 2,60%	2604 1,60%	263 0,16%
Румуни	134825 100%	83966 62,28%	13203 9,78%	4670 3,46%	32986 24,47%
Греки	98594 100%	18269 18,53%	2308 2,34%	77717 78,83%	300 0,30%
Татари кримські	46807 100%	43334 92,58%	83 0,18%	1868 3,99%	1522 3,22%

* Таблиці складені автором на підставі відомостей про результати перепису населення 1989 року, наданих Закарпатським обласним управлінням статистики.

Таблиця 2

**Розподіл найчисельніших національних груп Закарпаття за мовою
(за результатами перепису населення 1989 року)**

Назва національності	Чисельність осіб даної нац-ті		З них вважають рідною			
			Мову своєї нац-ті		Іншу мову	
Українці	976749	100%	961489	98,44%	13938	1,43%
Угорці	155711	100%	151384	97,22%	4191	2,69%
Росіяни	49458	100%	47378	95,80%	2043	4,13%
Румуни	29485	100%	28964	98,23%	424	1,44%
Цигани	12131	100%	2491	20,53%	9579	78,96%
Словаки	7329	100%	2555	34,86%	4711	64,28%
Німці	3478	100%	2576	74,07%	889	25,56%
Все населення області	1245618	100%	1202031	96,50%	41786	3,35%

Таблиця 3

**Розподіл угорського населення Закарпаття за мовою
(міського і сільського, по районах)**

Райони області	Чисельність угорського населення		Серед міського населення рідною вважають		Серед сільського населення рідною вважають	
	міського	сільського	Угорську мову	Іншу мову	Угорську мову	Іншу мову
Берегівський	17102	39869	16950	52	39760	106
	100%	100%	99,11%	0,30%	99,72%	0,27%
Виноградівський	6353	21543	6065	276	21382	161
	100%	100%	95,47%	4,34%	99,25%	0,75%
Воловецький	46	9	34	12	8	1
	100%	100%	73,91%	26,07%	88,89%	11,11%
Іршавський	143	122	109	32	104	18
	100%	100%	76,22%	22,37%	85,25%	14,75%
Міжгірський	55	56	41	14	46	10
	100%	100%	74,55%	25,45%	82,14%	17,86%
Мукачівський	92	12805	50	42	12691	104
	100%	100%	54,35%	46,65%	99,11%	0,81%
Перечинський	133	63	106	26	55	8
	100%	100%	79,70%	19,55%	87,30%	12,70%
Рахівський	3240	271	2619	621	211	59
	100%	100%	80,83%	19,17%	77,86%	21,77%
Свалявський	349	84	208	141	57	27
	100%	100%	59,60%	40,40%	67,86%	32,14%
Тячівський	5949	207	5663	269	174	33
	100%	100%	95,19%	4,52%	84,06%	15,94%
Ужгородський	3726	21815	3644	80	21657	148
	100%	100%	97,80%	2,15%	99,26%	0,68%
Хустський	5648	99	5184	464	74	25
	100%	100%	91,78%	8,22%	74,75%	25,25%
В.-Березнянський	-	-	-	-	-	-
По області в цілому	58756	96955	55157	3487	96227	704
	100%	100%	93,87%	5,93%	99,25%	0,73%

Розподіл угорського населення міст, селищ Закарпаття за мовою*

Міста, селища	Чисельність угорців	Рідною вважають угорську мову	Рідною вважають іншу мову
Берегово	15125	14984 (99,07%)	141 (0,93%)
Ужгород	9179	8394 (91,45%)	759 (8,27%)
Мукачево	6716	6069 (90,37%)	592 (8,81%)
Вишково	3889	3814 (98,07%)	75 (1,93%)
Чоп	3679	3623 (98,48%)	54 (1,47%)
Виноградово	3174	2966 (93,45%)	196 (6,18%)
Солотвино	2723	2679 (98,38)	33 (1,21%)
Вилок	2611	2606 (99,81%)	5 (0,19%)
Тячево	2640	2523 (95,57%)	115 (4,36%)
Батьово	1977	1966 (99,44%)	11 (0,56%)
Хуст	1759	1370 (77,89%)	389 (22,11%)
Рахів	1282	1073 (83,70%)	197 (15,37%)
Ясіня	937	735 (78,44%)	202 (21,56%)
Коб. Поляна	421	410 (97,36%)	11 (2,61%)
Свалява	322	185 (57,45%)	137 (42,55%)
Богдан	176	40 (22,73%)	136 (72,27%)
Іршава	107	82 (76,64%)	25 (23,36%)
Чинадієво	49	24 (48,98%)	25 (51,02%)
Тур'я-Ремети	48	46 (95,83%)	1 (2,08%)
Кольчино	43	26 (60,47%)	17 (39,53%)

*До переліку включені й ті населені пункти, які відповідно до змін у адміністративно-територіаль-
ному поділі Закарпатської області в 1995 році втратили статус селищ.

Окремі селища, де кількість угорців дуже мала, у таблиці не подаються.

ЛІТЕРАТУРА

1. Чавва М.В., Чупров В.И. Этнический статус в молодежной среде // Социологические исследования. – 1992. – № 7. – С. 22.
2. Антонюк О.В. Исторична самосвідомість як предмет етносоціологічних студій // Проблеми розвитку соціології на сучасному етапі (теоретичні та методичні питання). Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Київ, 1994. – С. 144.
3. Евтух В.Б. Концепции этносоциального развития США и Канады: типология, традиции, эволюция. – Киев, 1991. – С. 38.
4. Мигович І.І., Колібаба А.В. Соціальне самопочуття і ціннісні орієнтації закарпатців (за матеріалами соціологічного дослідження). – Київ, Ужгород, 1994. – С. 70.
5. Чавва М.В., Чупров В.И. Вказана праця. – С. 24.
6. Там же.
7. Поршнев В.Ф. Социальная психология и история. – Москва, 1979. – С. 95.

Bedzir Vasil

**DIE EIGENTÜMLICHKEITEN DES FUNKTIONIEREN DER MUTTERSPRACHE
DER UNGARN TRANSKARPATIENS IN DER ETHNISCHEN UMGEBUNG
(DER ETHNOSOZIOLOGISCHE ASPEKT)**

R e s u m e

Die Arbeit ist den Eigentümlichkeiten des Funktionieren der Muttersprache der ungarischen Bevölkerung Transkarpatiens gewidmet. Es ist in dieser Hinsicht besonders wichtig, daß für die verschiedenen Rayons des Gebietes bedeutende Unterschiede in der ethnischen Struktur kennzeichnend sind.

Der Artikel ist auf Grund der statistischen Angaben der letzten Volkszählung der Ukraine (1989) geschrieben. "Welche Sprache halten Sie für Ihre Muttersprache?" – so klang eine der Fragen der Volkszählung. Der Autor analysiert die Antworten auf diese Frage, die ungarische Bevölkerung in der überwiegenden Mehrheit der Städte und Dorfsiedlungen und auch die ungarischen Einwohner auf dem Lande in jedem Rayon des Gebiets (insgesamt in Transkarpatien und in der Ukraine) gegeben hat.

Der Gebrauch der Muttersprache bei den Ungarn ist von den sozial-demographischen, historischen, psychologischen Faktoren abhängig. Die wichtigsten unter ihnen sind: die Besonderheiten der ethnischen Umgebung, der Typ der Produktionsverhältnisse, der in dieser oder jener Siedlung dominiert, und auch der Charakter der persönlichen Beziehungen.

Den Artikel schließen die Tabellendaten über die Beherrschung der ungarischen Sprache als Muttersprache von der Bevölkerung Transkarpatiens und der Ukraine.

BORBÉLY EDIT

(Ungvár)

AZ IRODALMI SZEMÉLYNEVEK FORDÍTÁSÁNAK PROBLÉMÁI LESZJA UKRAJINKÁ ERDEIREGÉ CÍMŰ TÜNDÉRJÁTÉKA ALAPJÁN

A műfordítás egyik sokat vitatott kérdése, milyen eljárást kövessen a fordító az irodalmi személynevekkel, az úgynevezett "beszélő" nevekkel kapcsolatban, melyik az elfogadhatóbb megoldás: átvegye változtatás nélkül, vagy alkosson az eredetihez hasonló vagy azzal azonos értékű nevet.

A tulajdonnévnek van jelentése. Az ezt az álláspontot valló nyelvészek szerint a tulajdonnév egyidejűleg a nyelv legkonkrétabb és legelvontabb kategóriája: a konkrét jelleg kerül előtérbe, amikor a jelölő funkció realizálódik (identifikál a név valamit, valakit); az absztrakt jelleg abban az esetben dominál, ha csak "név általában", határozott, konkrét denotátum nélkül az adott osztály (élőlények, földrajzi objektumok stb.) bármely tagjára vonatkozhat a név. Ez a kettősség a tulajdonnév természetének specifikuma, amely szerint a tulajdonnév potenciálisan mindig lehet absztrakt vagy konkrét. Hogy melyik jelleg realizálódik, az a szituáció, a kontextus függvénye. A tulajdonnév rendelkezik azzal a képességgel, hogy magába szívja a közeg jellemzőit.

Az irodalmi személyneveknek sajátos funkciójuk van a műalkotásban. Legtöbbször olyan elnevezésekkel van dolgunk, amelyek vallanak viselőjükről, hozzá tartoznak a hős egyéniségéhez, nélkülük a róluk alkotott képünk nem volna teljes, a pusztán megkülönböztetés funkcióját is betöltik (Kovalovszky, 34). Ily módon az irodalmi személynév egyfelől nézve nyelvi jel, másfelől olyan művészi eszköz, amit az író a szereplő bemutatásában, egyéniségének megrajzolásában felhasználhat. S hogy ezt az írók meg is tették, arra mind a magyar, mind a világirodalomban számtalan példát találhatunk.

Az irodalmi személyneveknek ez a kettős funkciója a műfordításban sajátos problémát idéz elő, amely gyakorlatilag abban a kérdésben vetődik fel, hogy le kell-e fordítani a hősök nevét a célnyelvre, avagy egyáltalán le szabad-e azokat fordítani. Vizsgáljuk meg a két szélsőséges véleményt érveit!

Az irodalmi személynevek fordítási tilalmának egyik forrása az, hogy lényegében tulajdonnevekről van szó, s mint ilyenek, rájuk is vonatkozniuk kell annak a szabálynak, hogy azokat általában nem tanácsos lefordítani. Ellenkező esetben az azonosítási funkcióban olyan zavar keletkezhet, aminek következtében az olvasó egészen más személyre, más irodalmi hősré gondolhat, mint akiről szó van. Az ilyen azonosítási zavart már az is előidézhetheti, ha csupán a keresztnevet cseréljük ki a célnyelvi megfelelőre.

Az irodalmi személynevek lefordítását ellenző érvek másik csoportja a mű forrásnyelvi jellegzetességének megőrzését hangoztató nézetekkel áll kapcsolatban. Ismeretes az az elvárás, hogy a műfordítónak úgy kell a művét a célnyelvre átültetnie, hogy annak a forrásnyelvi közegből adódó jellegzetes sajátosságait ne váltsa fel a célnyelvi közeg sajátosságaival. Ha a műfordító ez ellen vét, a mű kiszakadhat eredeti környezetéből, túlságosan célnyelvivé válik, s az olvasóra olyan benyomást gyakorol, mintha nem is fordítást tartana a kezében. Ez a nézet az irodalmi személyneveket más tulajdonnevekkel együtt a forrásnyelvi szöveg olyan

jellegzetességnek tartja, amiken a mű eredeti jellegének megőrzése céljából a fordítónak változtatnia nem tanácsos.

Ha viszont az irodalmi személyneveknek a műalkotásban betöltött szerepe felől közelítünk a problémához, a lefordítás szükségessége mellett szóló érvekhez jutunk. Az irodalmi hősök nem véletlenül kapnak ilyen vagy olyan nevet, a legtöbb író igen nagy műgonddal választja ki vagy alkotja meg a neveket. A névnek illenie kell a viselőjére, ami abból adódhat, hogy információtartalma része annak, amit az író a névvel jelölt személyről az olvasónak el akar mondani. "A név "beszél" viselőjéről, bár ez a beszélő jelleg nagyon is különböző mértékű lehet. Olykor hangoskodóan árulkodik, más esetben pedig csak finoman sűg vagy éppen csak sejtet valamit" (Tolnai, 176). Ennek a név által közölt hírtartalomnak a forrását pedig a legtöbb esetben magában a névben előforduló közszoói tövek jelentésében, e jelentéshez vagy közvetlenül a név hangzásához fűződő különböző jellegű értelmi, érzelmi, hangulati asszociációkban találjuk. Ez a magyarázata a legkülönbözőbb érzelmi és értelmi reakciókat kiváltó nevek létezésének. Vannak közöttük humoros hatásúak és tiszteletet parancsolóak, rokonszenvesek és ellenszenvesek, sőt félelmet ébresztők, olyanok, amelyek képesek társadalmi hovatartozásra, a név viselőjének külsejére, szokásaira, jellemének legkülönbözőbb vonásaira is utalni. Az ilyen nevek nagyon érzékenyek a műfordításra. Ha a fordító nem próbálkozik meg az átültetéssel, jelentős információcsökkenés következhet be, elvész a névnek az író által olykor nagyon is körültekintő műgonddal létrehozott kifejező értéke, szürkévé, semmitmondóvá válhat, sőt az új célnyelvi közegben egészen más asszociációt kelthet, mint amilyen eredetileg a forrásnyelvben tapadt hozzá.

Az irodalmi személynevek műfordításával kapcsolatos dilemmát a magyar nyelvre történő műfordításokban is nyomon követhetjük. Egyaránt találhatunk példát mind a kétféle megoldásra: arra, hogy a műfordító változatlanul átveszi a hős nevét, nem törődve annak kifejező, beszélő jellegével, és arra is, hogy a név információtartalmát a név alkotó átültetésével igyekszik megmenteni a magyar nyelvű olvasó számára.

Az írók a névalkotásban gazdagon kihasználják a szóalkotás minden módját: a képzést, az összetételt. Sokkal nehezebb feladat előtt áll a fordító, ha a személynevek beszélő jellegét, kifejező erejét kívánja tolmácsolni. Hiszen a név hírértéke kiegészíti, teljesebbé teszi a szereplőről szerzett ismereteinket; mindahhoz, amit a műből a hősről megtudhatunk, a név is hozzátesz valamit a maga sajátos jelölő funkciójával. A beszélő jelleg kiderítése, a név által közölt információ megfejtése ezért egyedi vizsgálódásokat kíván.

Az Erdei rege Leszja Ukrajinka legérettebb és legjelentősebb alkotása. Magyarra Kótyuk István egyetemi docens fordította. Világirodalmi viszonylatban olyan irodalmi művekké vehető össze, mint Shakespeare Szentivánéji álomja, Ibsen Peer Gyntje, Vörösmarty Csongor és Tündéje. Örök témát dolgoz fel: a boldogság témáját. Arra a kérdésre ad választ, hogy noha boldogságra születünk, miért nem tudunk mégis boldogok lenni... Az embernek a boldogságra hivatottságát megbéklyózza a mindennapok gondjai, bajai szülte kapzsiság, haszonlesés, vagyonszerzés, az anyagiak hajszolása (Kótyuk, 304). A rege erdejében – a poleszjeiek hiedelemvilágában – mindennek lelke van: fűnek, fának, tavaszi árnak, tónak, lápnak, kősziklának; ezek a szellemek olyanok, mint az emberek, csak mások, erdei népek, mindegyiküknek megvan a maga konkrét arca, jelleme, ami megkülönbözteti őket a közép- és nyugateurópai népek testetlen szellemeitől. A magyar hiedelemvilágban sincsenek analógiáik, ezért nehéz helyzet elé állította a műfordítót. Kótyuk István így vall a fordítás nehézségeiről: "Az ukrán néphit e színes alakjainak a megmagyarítását, magyar névadását csak megnehezíti az, hogy Leszja Ukrajinka maga is átértelmezte, újraegyénítette egyiküket-másikukat, továbbfejlesztve bennük olyan vonásokat, amelyek népköltészeti "eredetijükben" csakis csirájukban vagy potenciálisan voltak meg –

tehát költött. És emiatt a fordító is arra kényszerült néhol, hogy költsön, kitaláljon, ha hűen akar interpretálni” (Kótyuk, 306).

Kik hát az Erdei rege szereplői? A *Lukas anyja, Lev apó, Kilina, Fiúcska, Kilina gyermekei* szereplők nevei megfelelnek az ukrán eredeti neveknek. *Móka az erdő királynője, a fűvek, fák szelleme, a fűvekből, virágokból; levelekből testet öltött* mesebeli lény. Ukrán neve *Mavka*, ami eredetileg köznév: ‘mesebeli erdei lény szép meztelen lány alakjában, hosszú kibontott hajjal, erdei nimfa’ (*Szlovnik ukrajnської мови* – A továbbiakban rövidítése *SzUM* – VI. 587.). A műfordító vallomása szerint “a zöngétlenülő v rossz hatása miatt kapta a magyaroknál használatos, kedves hangulatú és az eredetivel nagyon egybehangzó móka nevet” (Kótyuk, 306). Az *ÉKsz*-ben (964.) a móka fn. ‘1. Tréfa, bohóság. Tréfás mutatvány. 2. pejor Bosszantó v. unalmas, üres dolog. 3. Bolondos ember’. E jelentések alapján (pl. mókamester) már csak azért sem találó a köznévből alakult Móka tulajdonnév, mert sorsa a tündérajtókban tragikus.

Az *Erdőnlakó* (ukr. *Liszovik* köznév ‘mitológiai lény, az erdőben él’ *SzUM* IV. 524.) és a *Vízbenlakó* (ukr. *Vogyjanik* köznév ‘a népi hiedelem szerint gonosz szellem – a folklórban ősz szakállú öregember –, aki a tavakban, folyókban él és szerencsétlenséget hoz az emberekre’ *SzUM* I. 727.) az ukránban szó szerint “erdei embert”, illetve “vízben élő embert” jelent. A drámában az erdők, illetve a vizek megemberesített szellemei, tehát nem manók vagy más képzeletbeli alakok, hanem teljesen emberformájú lények.

A *Vízitündér* (ukr. *Ruszalka*) és a *Mezőtündér* (ukr. *Poljova Ruszalka*) neve a magyar tündérmesék párhuzamai alapján nem problémás.

Sutty (ukr. *Kuc*), “... a fürge, de gonosz ördögfióka a magyar fordításban a *Sutty* nevet kapta, ukrán neve is egy szótagú indulatszó (?): *Kuc* – ez azonban a magyar fülnek túl játékos és csiklandozás hangulatfestő képzetét kelti, ezért változtattam meg” – írja a fordító (Kótyuk, 306). Az ukr. *Kuc* köznév ‘alacsony termetű ember, ördögfióka’ (*SzUM* IV. 421.). Az *ÉKsz*-ben a *sutty* köznév ‘valakinek, valaminek gyors eltűnését érzékeltető felkiáltás’ (hangul); *suttyó* közszó ‘1. Suhanc, siheder. 2. Bárdolatlan, otromba személy, táj. Ördögfióka’. Neve a tündérajtókban találó.

Kispogányok (ukr. *Potercsata*): a mocsarak lidércfényei, mécsessel ide-oda bolyongó – rendszerint nem kívánt – gyerekek, akik kereszttség nélkül haltak meg. Kárpátalján kis pogánynak hívják a csecsemőt, amíg nem keresztelik meg; hívják még porontynak, pulyának. Az ukrán *potercsata* köznév ‘folk. 1. Kereszttség nélkül meghalt gyermek. 2. pejor Elveszett, általában idegen gyerek, csavargó’ (*SzUM* VII. 406.).

Boldogság (ukr. *Dolja*): “*Dolja* neve Boldogság lett a fordításban, mert az ukrán *Dolja* tulajdonképpen nem a sorsot, hanem a jó sorsot, a boldogulást jelenti, amolyan szerencsefélét...” (Kótyuk, 307). Az ukrán *dolja* közszó ‘áhitott, boldog élet, jó sors’ (*SzUM* II. 306.). *ÉKsz*: sors köznév ‘2. Az emberek életét irányító hatalom, végzet’; összetételi tagként I. balsors, jósors; boldogság köznév ‘az az érzelmi állapot, hogy valaki boldog’. Találóbbr lett volna a Jósors név.

Tündelevény (ukr. *Pereszniuk*): az ukrán hiedelemben ez a mesebeli lény az embereknek délceg, szép arcú, lobogó vörös hajú legény képében jelenik meg, szerelemre lobbantja a nőt, majd lángoló karjaiba zárva elpusztítja áldozatait. Leszja Ukrajnáknál ez a tovatűnő ihlet, a változó szenvedély jelképe. A tündérajtókban igaz hű szerelemmel szereti Mókát, s a haláltól is megmenti. A magyar hiedelemvilágban nincs konkrét karaktere. Az ukrán *pereszniuk* köznév ‘1. Mesebeli lény férfi képében, aki tűzkigyóként repül a nőkhöz, hogy elpusztítsa őket’ (*SzUM* VI. 212.). Az *ÉKsz*-ben a tünemény közszó ‘figyelemreméltó, nem közönséges jelenség. 2. Látomás. 3. Földöntúli lénynek gondolt személy’. A -vány, -vény a cselekvés alanyát jelentésű denominális verbumképzővel számos példa hozható fel: szökevény, jövevény... A névválasztás találó.

Hideglelés (ukr. *Propasznicja*) néma szereplőként egyszer jelenik meg a tündérvjátékban: ködlepthe tóból fehér nőalakként bukkant fel, inkább ködgomolyag, mint ember. A kísértetet Lev apó ráolvasással készíti meghátrálásra: "...fenyve füst, tisztulj – / kísértet, pusztulj!" Az ukrán *propasznicja* köznévi 'hidegrázás, hideglelés' (SzUM VIII. 251.).

Hét ínség (ukr. *Zlidnyi*): több szereplő képében jelenik meg. A fordításban a Hét ínség nevet kapta, mivel az elvont főnév többes száma a magyarban szokatlan. A hét számnevet gyakran használjuk a magyar nyelvben fokozó, nyomósító szerepben: hét ördög lakik benne, heten vannak, mint a gonoszok. A hét számnév népi kifejezésekben 'sok, akárhány' pl. hét országra szóló (nagyon nagy) lakodalom (ÉKsz. 540.). Az ukrán *zlidar* köznévi 'szegény, nyomorult' (SzUM. VI, 591.). A magyar ínség köznévi 'nagy nélkülözés, nyomor' [← ín 'szolga' <?].

"*Aki gátakat ront*" (ukr. *Toj, scso hreblyi rve*) a féktelen tavaszi árvíz megtestesítője, "*Aki sziklában ül*" (ukr. *Toj, scso v szkályi szidity*) a föld félelmetes mélyének szelleme. Mindkettő nyelvi tabu szülte körülírás.

Ezek voltak tehát a tündérvjáték mesebeli alakjai. Milyen válasz adható ezek után az előadás elején feltett kérdésre: mi a helyesebb eljárás az irodalmi személynevekkel kapcsolatban, a fordítás vagy a változtatás nélküli átvétel?

A tündérvjátékban mindkettőre találunk példákat: a szereplők egy részének a neve megfelel az ukrán eredeti névnek (*Lukas, Kilina, Lev apó* stb.); fordított köznévből alakult tulajdonnév lett *Móka, Erdőnlakó, Vízbenlakó, Vízitündér, Mezőtündér, Hideglelés, Suttó, Boldogság, Kisfogányok, Hét ínség*; nyelvi tabu szülte körülírás: *Aki gátakat ront, Aki sziklában ül*.

Mindenképpen a fordítás előnyét kell hangsúlyoznunk, hiszen ellenkező esetben nagyon értékes információk mehettek volna veszendőbe. Ennyit kívántam igazolni Leszja Ukrajinka Erdei rege című tündérvjátékának magyar tolmácsolása névanyagát felhasználva.

A FELHASZNÁLT IRODALOM

- Етимологічний словник української мови. Т. I–III. – Київ: Наукова думка, 1982, 1985, 1989.
Kótyuk István. A tündérvjáték világa. In: Leszja Ukrajinka. Erdei rege. – Ungvár: Patent Nyomda- és Kiadóvállalat, 1994. – 304–308.
Kovalovszky Miklós. Az író és a nevek. – NytudÉrt. 70. sz.
Магазаник, Э.Б. Ономапостика или "говорящие имена" в литературе. – Ташкент, 1978.
Magyar értelmező kéziszótár. Szerk.: Juhász – Szőke – O. Nagy – Kovalovszky. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975.
J. Soltész Katalin. Tulajdonnév és köznévi határterülete. // MNy. LV/4.–461–470.
Словник української мови. Т. I–XI. – Київ: Наукова думка, 1970–1980.
Tolnai Vilmos. Beszélő nevek. // MNy. XXVIII/2. – 176–179.
Ukrajinka, Leszja. Erdei rege. – Ungvár: Patent Nyomda- és Kiadóvállalat, 1994.

Борбель Едім

ПРОБЛЕМИ ПЕРЕКЛАДУ ВЛАСНИХ ІМЕН ЛІТЕРАТУРНИХ ГЕРОЇВ ДРАМИ ЛЕСІ УКРАЇНКИ "ЛІСОВА ПІСНЯ"

Резюме

Питання щодо перекладу власних імен по сьогодні є спірним, зокрема постає питання, яким чином підходити до перекладу власних імен. А саме: перекладати чи передавати власні імена без змін. У доповіді як раз на це питання шукаємо відповіді стосовно назв літературних героїв у творі Лесі Українки

“Лісова пісня” (переклад Іштвана Ковтюка). Якщо літературних персонажів розглядаємо стосовно їх ролі у творі, тоді ми наблизимося до відповіді на це питання, а саме вважаємо за правильне здійснювати переклад цих власних імен. У драмі-феєрії літературні персонажі не випадково отримали те чи інше ім’я, а саме ім’я характеризує героя. У доповіді ми прийшли до того висновку, що у драмі Лесі Українки “Лісова пісня” переклад власних імен має свої переваги, адже ж без перекладів цих імен ми можемо позбутися цінної інформації, яка для нас вкрай важлива.

ВИНОГРАДОВ А.А.

(Ужгород)

МЕЖЪЯЗЫКОВЫЕ КОНТАКТЫ И КОНТРАСТИВНАЯ ЛИНГВИСТИКА

Языковые контакты, как их определяет Э. Хауген, это поочередное использование двух или более языков одними и теми же лицами – двуязычными носителями данных языков. Взаимодействие языков оказывает воздействие на словарь и структуру одного или многих из них. Языковые контакты – объективная экстралингвистическая данность, которая обусловлена необходимостью общения между представителями разных этнических и языковых групп, вступающих между собой в интенсивные связи по хозяйственным, политическим и др. причинам. Форма выражения языковых контактов – постоянно повторяющиеся диалоги между представителями разных этносов и национальностей, постоянное общение между носителями разных языков. При этом оба контактирующих языка используются либо одновременно обоими говорящими, либо по отдельности каждым из них.

Межъязыковые контакты отражают действующую в развитии языков мира тенденцию к конвергенции, которая преследует удовлетворение естественной социальной потребности человека – потребности взаимопонимания (Шухардт). Взаимопонимание между носителями разных языков невозможно, в свою очередь, без их взаимного приспособления друг к другу как в плане личностно-психологическом, так и в плане их языков. В ходе языковых контактов имеет место не только заимствование отдельных элементов одного языка другим языком, что является обиходным представлением о сути языковых контактов, но и упрощение системы языка в целом. Эту идею впервые высказал со всей определенностью Бодуэн де Куртене, а впоследствии развил Л.В. Щерба, который выдвинул тезис, что процесс языковых контактов состоит в схождении и обобщении означаемых двух языков при сохранении различий в означающих. Данный процесс протекает по-разному в зависимости от разных видов двуязычия, которые имеют социальную обусловленность. Л.В. Щерба показал, что характер сосуществования двух языков в индивидууме находится в зависимости от условий усвоения народного языка. Если носитель языка А усваивает язык В в общении с носителем этого языка В, который не знает языка А и, что важно, занимает в обществе А периферийное место, то в носителе языка А системы обоих языков А и В образуют две непересекающиеся системы (как, например, в случае усвоения детьми иностранного языка от гувернанток, которые владеют лишь своим родным языком). Если же социальная сфера контактов между носителями двух языков является достаточно широкой, разнообразной, а поводы для общения представляются им обоим весьма существенными и общественно значимыми, то оба носителя в силу необходимости переключаются с одного языка на другой, облекая содержание своих мыслей в формы того и другого языка, стремясь добиться максимального взаимопонимания. Все несущественное, второстепенное при этом отбрасывается, оставляются лишь те языковые средства, которые лучше всего приспособлены для передачи нужного содержания. В этом и состоит взаимное приспособление контактирующих языков и упрощение их сис-

тем, которое, однако, не имеет ничего общего с коверканием и пиджинизацией языка. Результатом такого контактирования является, по мысли Л.В. Щербы, образование единого в плане содержания языка с двумя способами выражения. Еще раз подчеркнем значимость социальной и ситуационной “параметризации” в описании языковых контактов, которая преобладает над интралингвистической.

Идеи Л.В. Щербы подтвердились в исследованиях американских психологов Ч. Осгуда и С. Эрвина, разграничивших смешанное и координированное двуязычие, т.е. двуязычие, при котором происходит переключение с одного языка на другой, и двуязычие, при котором каждый из языков существует в двуязычном индивиде отдельно. У. Вайнрайх обогащает эту схему еще одним членом и говорит о языковом сдвиге (когда язык А вообще заменяется языком В), о переключении с одного языка на другой и о слиянии языков А и В в единую языковую систему.

Двуязычие, таким образом, является естественным проявлением и следствием языковых контактов. Проблеме двуязычия посвящено более чем достаточно исследований, чтобы останавливаться на них хотя бы бегло. Отметим лишь, что двуязычие может трактоваться узко и широко, на что обращает внимание Б. Гавранек. В широком понимании двуязычие – это любое влияние чужого языка, имеет ли оно коллективное или индивидуальное проявление, идет ли речь о действительном владении двумя языками или же только о контакте с чужим языком – например, в ситуации его школьного изучения или пассивного овладения с помощью самоучителя. Двуязычие в узком понимании – это реальный языковой контакт между представителями разных этносов, считает Б. Гавранек, и такого же мнения придерживается и автор этих строк. Социальная интерпретация языковых контактов и двуязычия закономерно подводят нас к заключению, что действительное двуязычие имеет место в случае коллективного владения двумя или более языками, т.е. когда в одном языковом коллективе, а не только у отдельных носителей, имеются и используются две разные грамматические системы и два разных словаря. Говоря так, Б. Гавранек считает существенным, что двуязычный коллектив совсем не обязательно должен быть чем-то цельным в этническом или национальном плане. Языковая ситуация в Закарпатье может предоставить немало примеров, подтверждающих это положение.

В языке преломляются духовность и культура народа, этноса. Поэтому изучение контактирования языков естественно предполагает изучение культурных контактов, а с точки зрения когнитивно-лингвистического субстрата – контактирования национально-языковых менталитетов, или картин мира, двух (или более) этносов.

Здесь, однако, необходимо заметить, что связь между двуязычием и культурой отнюдь не исчерпывается отношением импликации. Двуязычие не ведет с неизбежностью к двойной культуре индивидуального носителя двух языков или коллектива. Э. Хауген, например, различает следующие ситуации соотношения языка и культуры: (1) двойная культура при двуязычии, (2) двойная культура при одноязычии, (3) единая культура при двуязычии, (4) единая культура при одноязычии. Рассуждения ученого подвергают сомнению расхожее мнение о том, что чем большим количеством языков владеет человек, тем большими духовными и культурными ценностями он располагает. Так, лингвист задается вопросом: действительно ли степень двуязычия прямо пропорциональна степени бикультурализации (или поликультурализации)? Эта проблема еще ждет своих исследователей. Не подлежит, однако, сомнению, что степень овладения культурными моделями иного этноса зависит от ситуации овладения его языком. Так, человек, изучающий иностранный язык в обстановке единой культуры, вовсе не обязательно усвоит полностью новую систему культурных моделей, – для доказательства достаточно обратиться к школь-

ному и самостоятельному, с помощью учебников и самоучителей, изучению иностранного языка. Знание элементов чужой культуры, культурных моделей поведения, принятых в чужом этносе, есть между тем совершенно необходимое условие успешных межъязыковых и межэтнических контактов. Эта истина к настоящему времени стала тривиальной.

Какова же роль контрастивной лингвистики в общей стратегии исследования языковых контактов? Ученые оценивают эту роль по-разному – как чисто прикладную (Э. Хауген), когда ценность сопоставления ограничивается лишь предсказанием интерференции в обучении языку, и как социально-интерпретирующую, когда контрастивный анализ направлен на выявление сходств и различий в двух культурах (Р. Ладло). К. Джеймс, говоря о том, что контрастивный анализ имеет много общего с изучением билингвизма, подчеркивает именно функционально-динамический аспект сопоставления: исследование билингвизма, по мнению ученого, это не исследование отдельных языков или языка вообще, а исследование с и т у а ц и и владения двумя языками. Предметом исследования контрастивного анализа должен быть к тому же и н д и в и д у а л ь н ы й билингвизм, рассматриваемый в процессно-хронологическом плане (диахрония). Лингвиста должен интересовать онтогенез превращения монолингва в билингва, а не язык или языки как готовый продукт, используемый членами данного двуязычного коллектива на данном временном “срезе” (синхрония).

В свете сказанного следует напомнить главную суть контрастивного изучения языков, как она формулируется В.Г. Гаком: это, во-первых, выявление сходжений и расхождений в использовании языковых средств различными языками; во-вторых, сопоставление позволяет лучше определить особенности каждого из сопоставляемых языков, которые могут ускользать от внимания исследователя при одном лишь “внутреннем” изучении языка; далее, сопоставление тесно связано с различными видами прикладного языкознания, а также с теорией перевода; наконец, оно дает материал для типологии, для выявления лингвистических универсалий.

Приведенное здесь развернутое определение контрастивного анализа достаточно явно демонстрирует теоретические и прикладные аспекты сопоставительного изучения языков, однако относится к изучению их в статическом, синхроническом плане, что, по мысли К. Джеймса, некорректно для исследования ситуации билингвизма. Нам все же думается, что и в таком плане контрастивный анализ вполне пригоден для описания контактирующих языков и культур, поскольку в каждый данный момент времени ситуация билингвизма и социально-языковой статус двуязычного носителя (или носителей) могут быть абстрагированы от процесса билингвализации; ведь можно изучать отдельно процесс, и отдельно – результаты процесса. И в том, и в другом случае методика применения контрастивного анализа представляется вполне обоснованной. Конечно, предмет исследования будет разным в зависимости от того, изучаются ли собственно языки или культуры; но даже если контрастивный анализ ограничен сферой собственно интралингвистической, так или иначе его результаты вскрывают не просто сходства и различия во внутренней организации контактирующих языков, а общее и различное в отображенных в этих языках картинах мира у каждого из этносов. Идея В. Гумбольдта об индивидуальной “внутренней форме” языка и языков, на долгое время забывтая, сейчас приобретает большую популярность благодаря новому – антропоцентрическому – подходу в изучении языка. Соответствующая проблематика рассматривается во многих исследованиях у нас и за рубежом (Б.А. Серебrenников, Э. Косериу и др.). Сопоставляя разные формы выражения как будто одного и того же содержания в языках А и В, мы на самом деле сопостав-

ляем результаты оформления этими языками некоторого фрагмента внеязыковой действительности, как он представляется этим языкам, вернее, носителям этих языков. Поэтому если принимать, что в обоих контактирующих языках выражается “одно и то же”, по Л.В. Щербе, содержание, то только в том плане, что в них имеются некоторые общие смыслы, подлежащие обязательному выражению. Ибо в языках есть только то, что принято выражать (Д. Слобин). Эти смыслы носят универсальный характер; конкретные же значения, которые непосредственно выражаются в сопоставляемых языках (их формах), “детерминируются и модифицируются культурой. Они представляют собой анализ окружающего мира, как он преломляется в данной культуре” (Р. Ладо). Наш макромир, мир носителей разных языков, не один и тот же мир опыта, к которому “лишь приклеены различные этикетки” (Д. Хаймс), а совокупность разных микромиров (национально-языковых менталитетов, культур). За грамматическими различиями в языках скрываются разные признаки ситуации, разные аспекты одного и того же фрагмента действительности, по-разному интерпретируемого в разных языках (Д. Слобин).

Что же в таком случае может быть базой сопоставления в контрастивном анализе? Это понятийные категории, или семантические универсалии, благодаря которым становится возможным соотнесение двух (или более) разных в генетическом отношении языков (В.Н. Ярцева, А.В. Бондарко и др.). Понятия, выраженные в каждом из них специфически-индивидуально, становятся сравнимыми (Р. Штернеманн). Через призму универсальных семантических категорий (или функционально-семантических) анализируются в двух языках единицы различных подсистем (дериватикона, грамматикона, семантикона, прагматикона), причем как в пределах замкнутых подсистем, так и с выходом за их рамки. Критерием соотнесения является в этом случае функциональная (семантическая) эквивалентность единиц в обоих языках. Языковые единицы – носители смысла в двух языках – сопоставляются в трех основных аспектах: денотативном, сигнификативном и коннотативном (прагматическом) с целью выявления сходств и расхождений в репрезентируемых ими реалиях, понятиях и функционально-эмотивных “обертонках”. Сопоставление наличных лексем, словообразовательных моделей и грамматических конструкций двух языков может осуществляться как в рамках каждого аспекта в отдельности, так и в их единстве. Наиболее многообещающими с точки зрения индивидуального своеобразия картин мира, преломленных в контактирующих языках, кажутся второй и третий аспекты. Интересно, например, что такое общее для русского и венгерского языков значение (сигнификат), как ‘директивность’ (направление действия в пространстве), образует в этих языках разные поля, которые не полностью покрывают друг друга. Так, некоторые словообразовательные значения, выражаемые с той или иной степенью регулярности в одном языке, не получают столь же стандартного выражения в другом. Например, СЗ ‘*вперед*’, ‘*назад*’, ‘*от – до*’ не передаются в русском языке посредством глагольных приставок, как в венгерских глаголах. С другой стороны, СЗ ‘*мимо*’, ‘*на определенное расстояние*’, ‘*за предмет*’ выражаются русскими глагольными префиксами, но не выражаются с той же степенью эквивалентности венгерскими превербами (глаголы *előremenni*, *visszamenni*, *végigmenni* и др. не имеют в русском однословных соответствий; глаголы же *проехать*, *пролететь*, *забежать*, *запрыгнуть* и др. в венгерском передаются описательно – моделью “глагол + сирконстант”). Показательно, что в целом венгерский язык образует производные глаголы с пространственными (директивными) характеристиками действия более свободно, чем русский. Так, указанные глаголы образуются в венгерском не только от мотивирующих глаголов движения или перемещения, но и от глаголов состояния, что не имеет места в русском. Ср.: *lesegít* “помочь сойти” при *segít* “помогать”.

Расхождения между русским и венгерским языками наблюдаются, например, и в разной оценке обоими языками характера протекания во времени объективно одних и тех же действий. Русские глаголы совершенного вида исключают представление о повторяемости действия, венгерские с перфективными превербми – не исключают.

Эти, на первый взгляд, “сугубо” интралингвистические характеристики обоих языков имеют непосредственное отношение к установлению специфики внутренней организации, структуризации “когнитивных пространств” в этих языках в пределах деривационной и грамматической подсистем, способствуют воссозданию индивидуально-этнических картин мира, отображаемых каждым из языков.

Что же касается общей основы сопоставления культур, то такой основой служат функциональные единицы поведения, как их понимает Р. Ладо. Они также имеют идиоэтническую специфику у каждого народа, и критерии тождественности одних и тех же моделей в рамках отдельных этносов могут не совпадать.

Сопоставление двух культур важно потому, что оно предсказывает затруднения при контактировании родной и чужой культур (“культурную интерференцию”) и предупреждает ошибки в поведении в процессе общения с носителями иного языка и иной культуры. Проблема культурно-языкового сопоставления все еще относится к числу мало разработанных и находится на стыке различных наук – контрастивной лингвистики, этнопсихолингвистики, социолингвистики и др. и требует для своего разрешения совместных усилий специалистов соответствующих профилей.

Vinogradov Anatolij

(Uzhorod)

LANGUAGE CONTACTS AND CONTRASTIVE LINGUISTICS

S u m m a r y

In the report some aspects of the contrastive analysis method, used for an exploration of the language contacts, are concerned – namely, in the linguistic description of the contacting languages and, correspondingly, national cultures (national language mentality, ethnolinguistic world picture), reflected in these languages. The confrontation of the language units belonging to different subsystems (derivational, grammatical, semantic, pragmatic) and being considered from the functional point of view, i.e. in the sense of their denotative, significant, connotative (pragmatical) aspects, favours the reconstruction of the autonomous world pictures, that each language ethnos, being in contact with another one(s), has; in the same time it is a source of “cultural interference” prevention (and language interference proper as well).

HORVÁTH KATALIN

(Ungvár)

SZŐLŐNEVEK A KÁRPÁTALJAI MAGYAR NYELVJÁRÁSOKBAN

Kárpátalján régi hagyományai vannak a szőlőtermesztésnek. Tanulságos lehet mind művelődéstörténeti, mind nyelvészeti szempontból a népi szőlőnevek összegyűjtése. Ösztönzőleg hatottak a gyűjtés megindítására Kiss Jenő és Kiss Lajos e témával kapcsolatos cikkei /Kiss Jenő: Magyar szőlőnevek eredetéről, – MNy. LXXXVII. 162–75; Kiss Lajos: Szőlő- és borfajtáink szláv eredetű nevei – NyK. LXX. 397–8/.

Lehoczky Tivadar szerint vidékünkön kb. 220 fajta szőlőt termesztettek /Bereg vármegye monográfiája, II. – Ungvár: 1881, 388/, nekünk eddig 63 népi nevet sikerült feljegyeznünk. Ábécé sorrendben közölve ezek a következők:

Ananász. Rövid fürtű magántermő, nagy szemű, fekete csemegeszőlő.

Bakator. Nagy fürtű, laza szemű, nagy, gömbölyű bogyójú, kellemes ízű szőlőfajta. Eltenni télére nem lehet; borszlő.

Változatai: Fehér bakator, Piros bakator, Fekete bakator.

Borsámpijon. Nagy, laza fürtű, igen nagy szemű, sárga csemegeszőlő.

Cajber. Apró, korai édes szőlő. Hosszú fürtű, a szemek középnyagok, gömbölyűek. Fehér, kellemesen édes, mézédés.

Csabagyöngye. Korai érésű csemegeszőlő. Nagy fürtű, gömbölyű, nagy szemű, vékony héjú, ropogós, muskotály zamatú.

Delevári ~ delovári ~ delavári. A fehér hosszabb, a piros nagy fürtű, a rózsaszín rövidebb fürtű, zamatos, édes szőlő. Bogyói középnyagok, gömbölyűek.

Változatai: Fehér Delaware, Piros Delaware, Rózsaszín Delaware.

Elvira. Nem nagy fürtű, tömött, sárga szemű, vékony héjú szőlő. Különös szaga van. Bora sárga, keserű, jó zamatos.

Erzsébet királyné ~ Erzsébet kirájné. Nagy fürtű, nagy szemű, oltott, fehér csemegeszőlő.

Ezeréves Magyarország. Csemegeszőlő. Hosszú fürtű, vastag héjú, zöldes, középnyag bogyójú.

Fehérgyöngy. Csemegeszőlő, jó édes íze van. Augusztusban kezd érni, huszadika körül szüretelik. Nő, mint a Cajber; hamar, mint a bodza. Közepes fürtű, szinte lilás a színe, aztán sárgul meg. Sűrű bogyójú, hamar rothad egyik a másiktól.

Fehér szlankamerka. Fürtje középnyag, bogyói kissé oválisak, zöldessárga árnyalatúak, lédúsak. Októberben érik.

Változatai: Magyarka, Fehér szlanka.

Furmint. Kései érésű fehér borszlő. Fürtje középnyag, bogyói gömbölyűek, vastag héjúak, sárgásak. Nagyon jó mazsolának. Bora tüzes, zamatos.

Futógyöngy. Korai csemegeszőlő, de lehet bort is készíteni belőle. Ha az eső rájön, rothad, de ha száraz az idő, nincs vele gond. Hosszú vagy közepes fürtű, sűrű bogyójú; a fürtök ágas – bogasak. Lédús, kellemes ízű szőlő.

Gyöngyszőlő. Korai érésű csemegeszőlő. Fürtje középnagy, bogyói középnagyok, gömbölyűek, vékonyak, de erős héjúak, lédúsak, ropogósak, fehéressárgák, igen kellemes ízűek.

Változatai: Fehér és piros gyöngy.

Halhólyag~Halhójjag. Oltott, téli fehér szőlő. Nagy fürtű és nagy szemű. Október közepén érik.

Hárslevelű. Oltott szőlő. Hosszú, laza fürtű, nagy, gömbölyű, sárga szemű. Jó bora van, cukor nem kell hozzá.

Hibrid~Hibrig. Fehér, kis bogyójú szőlő, júliusban érik.

Változata: Gyöngyszőlő.

Izabella. Az egyik legismertebb szőlőfajta. Fürtje középnagy, bogyói gömbölyűek, kékesfeketék, rózsaszínűek, pirosak. A Bányai izabella szagos, hamvas bogyójú. A Fekete izabella vastag héjú, hosszúkás fürtű; vastag héját a darázs nem tudja átcsípni; húsvétig is eltart felaggatva. A Rózsaszín izabella kemény héjú, olyan a bor belőle, mint a pezsgő, szép sárga.

Változatai: Nádorizabella, Rózsaszín izabella, Bányai izabella, Fekete izabella, Hazai izabella, Eperszőlő.

Járdovan. Oltott szőlő. Gyönyörű nagy fürtje van, kb. 1 kilós is megvan, fehér, nagy szemű. A szemek sűrűn össze vannak nőve. Édes, borizú. Nagyon jó tiszta bor van belőle, különös íze van, cukrot régen nem tettek bele. Aszalódni hagyják.

Kadarka. Borszőlő. Hosszú fürtű, apró, fekete szemű; bogyói sűrűn nőnek. Augusztus végén lehet szedni. Bora fanyar ízű.

Megnevezései: Kutyaszőlő, Szegényember szőlője, Feketegyöngy, Fortmadér.

Változatai: Bíborkadarka, nemes kadarka.

Kaberne. Kaberne Szovinyon /Caberne Sauvignon/. Kései érésű vörös borszőlő. Fürtje középnagy, közepesen tömött, a bogyók kicsik, gömbölyűek, sötétkék színűek, hamvasak. Augusztus közepén érik.

Kardinán~Kardigán. Piros színű, nagy szemű szőlő, 2 kilós is megvan egy fürt. Magyarországról került Baktára.

Kardinális~Kardinál. Oltott szőlő. Nagy fürtű, nagy szemű, rózsaszínű csemegeszőlő.

Kecskececsű~Kecskececsű szőlő. Nagyon kései érésű csemegeszőlő. Fürtje nagy vagy igen nagy. Bogyói fekete, fehér v. piros színűek, középnagyok vagy nagyok, megnyúlt kecskececs alakúak, vastag héjúak, húsosak, kissé ropogósak, árnyékos oldalukon zölden maradnak. Jól beérve kellemesen savanykás ízű szőlő.

Kecskerágó. Tömött, nagy, vállas fürtű szőlő. Bogyója nagy, fehér. Októberben érik.

Királyleányka~Kirájleánka. Oltott szőlő. Kb. 10–15 cm hosszú a fürtje, apró, sűrű szemű, fehér színű, édes, enyhén savanykás. Borszőlő, nagyon szép fehér bora van, egy kis rózsaszín árnyalattal.

Kongor. Kis fürtű, hengeres alakú, tömött, apró, gömbölyű szemű, erőskék, vastag héjú ropogós, fehér húsú édes szőlő. A héja festi a bort. Szeptember közepén érik.

Korai fekete. Oltott szőlő. Fekete szemű csemegeszőlő.

Leányka. Korai érésű, minőségi fehér borszőlő. Fürtje középnagy, bogyói középnagyok. Kicsik, gömbölyűek, vékonyhéjúak, lédúsak, fehéressárgák vagy kissé rozsdásodók.

Magyarka 1. Fehér szlankamerka.

Madlin. Oltott szőlő, piros gömbölyű szemű, közepes nagyságú.

Malián~Malyán. Oltott szőlő, nagy szemű, rózsaszín.

Mézesfehér. Nagy fürtű, közepesen tömött, kerek szemű, gömbölyű, világossárga, vékony héjú, édes, szeptemberben érik.

Moldován ~ moldáviai. Moldáviából hozták be Kárpátaljára 1945 után. Nagy fürtű, hosszú, sötétkék v. fekete szemű, vastag héjú, kissé ropogós, kései érésű szőlőfajta. Jó bora van, kell bele cukor. Télire fel szokták aggatni, eláll húsvétig is.

Mózes fehér. Oltott, fehér színű, közepesen nagy fürtű, gömbölyű bogyójú szőlőfajta.

Murumec. Közepes fürtű, pirosasfekete, közepes szemű, ritka bogyójú szőlő. Július végén, augusztus elején érik.

Muskotály ~ Muskotáj. Rövid fürtű, sárgás, sűrű szemű. Októberben szedik. Csemege, nagyon finom világossárga színű bora van.

Változata: Szagos muskát.

Müller. Középnagy fürtű, közepesen tömött, gömbölyű, középnagy szemű, sárgásfehér, kellemes ízű. Szeptemberben érik be.

Nova. Hosszú, tömött fürtű, közel vannak a szemek egymáshoz. Október derekán érik. Fehér, fejfájós bora van.

Nyisztraszki. Közepes fürtű pirosasrózsaszín, közepes szemű, ritka bogyójú szőlő. Szeptember végén érik. /Днестровский/.

Olaszrizling. Kései érésű, minőségi fehér borszőlő. Fürtje kicsi vagy középnagy. Bogyói kicsik vagy középnagyok, gömbölyűek, vékonyhéjúak, sárgászöldek, sokmagvúak.

Oportó, Fekete delover. Korai érésű, vörös borszőlő. Fürtje középnagy, kerekded; bogyói középnagyok, gömbölyűek, vékony héjúak, sötétkékek, édesek, lágyak, lédúsak.

Otelló. Régi direkttermő. Fürtje középnagy, bogyói középnagyok, kissé megnyúlt gömbölyűek, vastag héjúak, erősen hamvasak, húsos, nyálkás állományúak, kékesfekete színűek, szénanyagban gazdagok.

Ottonel muskotály ~ Ottonel muskotáj. Korai érésű, minőségi fehér borszőlő. Fürtje kicsi vagy középnagy, bogyói középnagyok, gömbölyűek, vastag héjúak, sárgászöldek, a napos oldalon kissé rozsdásak, lédúsak, erős muskotályzamatúak.

Pirosgyöngy. 10–15 cm hosszú fürtje van, nagy szemű, barnás, majdnem fekete. Szeptember elején érik, de lehet júliusban is szedni. Aratásra már ehető.

Piros nádor. Borszőlő. Hosszú, tömött gerezd, bogyói nagyok, gömbölyűek, pirosas rózsaszínes, világossárga bor van belőle.

Piros szlankamenka. Fürtje középnagy vagy nagy. Bogyói középnagyok, kissé megnyúlt gömbölyűdedek, vékony héjúak, élénk piros v. kékespiros színűek.

Társnevei: Szlanka, Pirosszlanka.

Piros tramini, Traminer. Tökéje tömött, néha vállas, s a szemek kicsit, gömbölyűek, halványpirosak; nagyon édes.

Puritán. 5–6 cm hosszú, tömött fürtű, a szemek aprók, mint a delevarin, fehéressárgás szeműek; ropogós, nagyon jó enni, újtól újig eláll, kemény szőlő.

Rizling. Oltott szőlő, zöldessárga, közepesen nagy. Borszőlő.

Rövidénko. Kései érésű, fehér borszőlő. Fürtje középnagy vagy kicsi. Bogyói középnagyok, gömbölyűek, vastaghéjúak, halványpirosak, hamvasak, lédúsak. Fürtje az árnyékos oldalon gyakran zöld marad.

Sárga muskotály ~ Sárga muskotáj. Középnagy fürtű, henger alakú, tömött, középnagy szemű, zöldessárga. Nedvdús, zamatos ízű.

Saszla. Hosszú fürtű, vékony héjú, savanyú, zöldessárga, nagy szemű. Október végén érik.

Szerémi zöld. Középnagy fürtű, tömött; a szemek közepesek, gömbölyűek, élénkzöldek. Kellemes ízű.

Szőlőskertek királynéja ~ Szőlőskertek kirájnéja. Nagyon korai érésű csemegeszőlő. Fürtje nagy vagy igen nagy. Bogyói nagyok, oválisak, vékony héjúak, húsosak, sárgásfehérek, a napos oldalon aranyárga színűek. Muskotály zamatú, vastag héjú.

Szultánia. Óriás fürtű, nagy szemű, fehér csemegeszőlő. Augusztus végén érik.

Szürkebarát. Korai érésű, minőségi fehér borszőlő. Fürtje kicsi, bogyói kicsik, megnyúlt gömbölydedek, a fürt túltömöttsége miatt gyakran torzultak, vékonyhéjúak, kékespiros alapon piszkoslilásszürkés színűek, hamvasak, édesek.

Termizöld. Oltott szőlő, hosszú fürtű, zöldecs bogyójú.

Traminer. Oltott szőlő, korai érésű, minőségi fehér borszőlő. Fürtje kicsi, bogyói kicsik vagy középnyagok, megnyúlt gömbölydedek, vastag héjúak, pirosak, hamvazottak, különleges fűszeres zamatúak.

Vörös bogár. Oltott szőlő, rózsaszínes vörös, közepesen nagy bogyójú.

Zalagyöngye. Hosszú, hármastüftű. A szemek középnyagok, sárgás színűek. Enyhén muskotály ízű.

Zöld romonya. Oltott szőlő, hosszúkás szemű, fehéreszöld színű, középnyag bogyói vannak.

Kárpátalján a múltban /1945 előtt/ több híres szőlőtermő vidék volt: Nagyszőlős, Salánk, Aklihegy, Beregszász, Muzsaly, Bene, Mezőkaszony, Zápszony, Szerednye, Munkács, Ungvár. Írott okmányok igazolják például, hogy a beregszászi szőlőkultúra igen régi. Már jelentős fokon állhatott 1247-ben, amikor IV. Béla kiváltságlevelében megengedte a beregszászi polgároknak, hogy a mező- és szőlőhegy tizedét a papnak adják, és elrendelte, hogy szüret alkalmával a vámszedőnek ebédet és vacsorát adni tartoznak... Különösen nagy gondot fordított a beregi szőlőkultúra fejlesztésére Bethlen Gábor erdélyi fejedelem. Maga is többször megfordult Beregszászon és úgy látszik, közvetlen tapasztalatok alapján 1625-ben elrendelte a szőlőművelés általános megjavítását és kikötötte, hogy ha két év alatt valaki szőlőjét nem kezdi javítani, azt tőle bárki szabadon és ingyen elfoglalhatja... Hasonlóképpen javítási célból állapította meg Thököly 1684. július 10-én, hogy: "a munkácsi és beregszászi szőlők csak nyitásban vannak s teljesen karózatlanok és kötözetlenek". (Réti Béla szerk. és összeáll.: Beregvármegye ismertetője. Miskolc, 1940, 13).

Századunkban a 40-es, 50-es években a falvak többségében mindössze néhány módosabb gazdának volt szőlőültetvénye tőkés termesztésben, s főleg a Novát, az Izabellát és Gyöngyszőlőt termesztették.

Napjainkban viszont szinte nincs udvar /kivéve a hegyvidéki falvakat/, ahol ne folyna lugasos vagy tőkés /esetleg mindkettő/ szőlőtermesztés. Az izabellafajták a legelterjedtebbek. Az igényesebb termelők csak az utóbbi évtizedekben telepítettek jobb szőlőfajtákat: Zalagyöngyét, Csabagyöngyét, Oportót, Otellót, Szőlőskertek királynéját, Ezeréves Magyarországot stb.

A szőlőnevek gyűjtése során kitént:

1. A legjobb nem szakmabeli adatközlők 5–6 szőlőnévvel nem ismertek többet. A szőlőfajták megnevezéseként legáltalánosabb a színnév: fehér, fekete, rózsaszín szőlő.

2. A fajtanevek közül általánosan ismert az Izabella, a Kadarka, a Nova, a Leányka, a Gyöngyszőlő. A jó gazdaként számon tartott termelők ismerik még az Otellót, a Delavárit, a Cajbert, az Olaszrizlinget. Egyik legjobb adatközlőnk 31 szőlőfajtát nevezett meg egymaga. Pl. magántermők: *Izabella*, Piros és fehér *delavári*, *Nova*, *Cajber*, *Kadarka*, *Izabella* /fekete és piros/, oltott szőlők: *Madlin*, *Gyöngy* /fehér és piros/, *Traminer*, *Bakator*, *Rizling*, *Muskotály*, *Teremizöld*, *Leányka*, *Csabagyöngye*, *Kecskececsű szőlő* /fekete, fehér és piros/, *Hárslevelű*, *Mózes fehér*, *Kardinális*, *Erzsébet királyné*, *Müller*, *Malepán*, *Zöld romonya*, *Vörös bogár*, *Korai fekete*, *Halhólyag*, *Szagos muskát*, *Moldvai fekete szemű*.

3. A kárpátaljai őslakosok – magyarok és ruszinok /ukránok/ – az elterjedt szőlőfajtákat azonosan nevezik meg: *Ізабела, Чобадьєндьє, Отело, Кадарка, Нова, Золадьєндьє білий* ‘fehér’, *чорний* ‘fekete’, *розовий* ‘rózsaszín’...

4. Az utóbbi időben a nagyüzemi szőlőtermesztésből ilyen újabb szőlőnevek kerültek be a használatba: *Moldáviai ~ Moldova, Nyesztrovszka, Szultánia*.

5. A szőlőnevek között vannak:

a/ egyelemű nevek: *Bakator, Traminer, Muskotály...*

b/ kételemű nevek: *Hárslevelű, Teremizöld, Halhólyag...*

c/ jelzős szerkezetek: *Mózes fehér, Zöld romonya...*

d/ képzett szavak: *Leányka, Moldáviai...*

Legelterjedtebbek a kételemű és a jelzős szerkezetű nevek.

6. A színárnyalatok között leginkább a kételemű színmegnevezések használatosak. Színek szerint csoportosítva:

fehér – sárgásfehér, mézesfehér

fekete – kékesfekete, feketés, pirosasfekete

kék – sötétkék, vöröseskék, erőskék

sárga – aranyásárga, narancssárga, fehéressárga, világossárga, zöldessárga, aranyosszínű, aranyos árnyalatú

piros – kékespiros, halványpiros, pirosarózsaszínes, húspiros

vörös – rózsaszínesvörös

zöld – zöldes, jó zöld, fehéres-zöldes, sárgászöld, élénkzöld

szürke – piszkos lilásszürkés

Legtöbb árnyalata a sárgának, a pirosnak és a zöldnek van. Több mint 30 színárnyalatot jegyeztünk fel, ami azt is mutatja, hogy a népi színnévhasználat elég gazdag.

A szőlőnevek tanulmányozása sokoldalú nyelvészeti vizsgálódásokra is alapot adhat, ezért a gyűjtést tovább lehet és kell folytatni.

Горват Каталін

НАЗВИ РІЗНИХ СОРТІВ ВІНОГРАДУ В УГОРСЬКИХ ГОВОРАХ ЗАКАРПАТТЯ

Резюме

На Закарпатті з давніх часів населення займається вирощуванням винограду. В письмових пам'ятках знаходимо відомості, що уже в XVII столітті на Закарпатті вирощували 600 сортів винограду (Lchoczky Tivadar: *Bereg vármegyűe monográfiája*).

Нами зібрано 63 назви сортів винограду в угорських говорах Закарпаття. Наше дослідження дає можливість стверджувати, що один інформатор знає не більше, ніж 3–5 назв; в угорських і українських говорах різні сорти мають і однакову назву (*Izabella ~ Ізабела, Zalagyöngye ~ Золадєндьє...*) Дослідження цього питання є важливим як з точки зору історії культури контактуючих народів, так і з точки зору мовознавства.

ЛАДЧЕНКО М.М., ШИШКОВА В.В.

(Ужгород)

АСИМІЛЯЦІЯ НІМЕЦЬКИХ ЗАПОЗИЧЕНЬ В УГОРСЬКІЙ ГОВІРЦІ УЖГОРОДСЬКОГО РАЙОНУ

Виникненням поселень німців на Закарпатті та їх розвитком займаються викладачі кафедри німецької філології УжДУ.

Із статті Г.І. Меліки і Ф.А. Кулі “Німці на Закарпатті” ми дізнаємося, що поселення німців у нашому краї проходило в два етапи. Перші згадки про поселення маємо в XII столітті. Німці-переселенці, які були вихідцями із Саксонії і Фландрії, заселяли території Берегівщини та Верхне Потисся. Їх називали саксонцями.

У кінці XIII і на початку XIV століття закінчилась перша хвиля переселення німців.

Тільки у другій половині XVII століття на запрошення Імре Текелі і його дружини Лони Зріні на Закарпаття прибула знову значна кількість німців-переселенців з Німеччини і Австрії. Таким чином місцеве населення запозичувало німецькі слова. Угорський мовознавець Géza Bárczi підкреслює у своїй книзі “A magyar nyelv életrajza”, що роль німецької мови, особливо під час панування Габсбургів, посилювалась.

Відомий вчений Г.І. Меліка відмічає, що взаємодія між німцями та угорцями, починаючи з часу поселення і до кінця першої світової війни, проходила особливо інтенсивно. Це було зумовлено тим, що, по-перше, угорське панування відіграло провідну роль у державі, незважаючи на те, що воно було підзвітним віденському двору, по-друге, угорська мова відіграла адміністративну роль на Закарпатті, хоч у кайзерівському дворі панувала німецька мова, і, по-третє, більша частина угорців була католиками, як і німці, і це також сприяло розвитку угорсько-німецьких взаємовідносин, особливо у Мукачеві і навколишніх селах.

Угорське населення Ужгородського району вживає німецькі запозичення і у наш час.

У даній роботі досліджуються 72 німецькі слова, які вживаються в угорській говірці. Серед них 26 дієслів, 40 іменників, 2 прислівники і 4 прикметники. 51-е слово асимілювалося в угорській говірці, а 21 слово не асимілювалося. Період появи зібраних слів в угорській говірці було перевірено на основі етимологічного словника угорської мови.

Нашими інформантами були: Vaski István (с. М. Геївці), Balla Ida (с. М. Геївці), Hidi Ilona (с. Тисянка), Bakos József (с. В. Геївці). Ці люди не володіють німецькою мовою, вони добре розмовляють на угорській говірці.

Для того, щоб підтвердити існування німецьких запозичень в угорській говірці Ужгородського району, потрібно було зробити їх докладний аналіз.

Такі слова як: *áncug* (der Anzug – одяг, костюм), *surc* (der Schurz – фартух), *srég* (schrag – навскіс, навскоси), *flekk* (der Fleck – латка), *lump* (der Lump – негідник, обідранець), *slicc* (der Schlitz – виріз), *collstok* (der Zollstock – лінійка з дюймовими поділками), *curükk* (zurück – назад), *slussz* (der Schluss – кінець), *früstük* (das Frühstück – сніданок), *cüg* (der Zug – протяг), *slájer* (der Schleier – фара, вуаль), *vekker* (der Wecker – будильник), *copf* (der

Zopf – коса), hózentréger (der Hosenträger – підтяжки), snapsz (der Schnaps – горілка), frisch (Frisch – свіжий), muter (die Mutter – мати), kunszt (die Kunst – мистецтво), rokk (der Rock – піджак), süber (der Schuber – заслінка), зберегли граматичні, морфологічні та фонологічні особливості німецької мови і не зазнали асиміляції.

Другу групу слів становлять слова, які асимілювались в угорській говірці. Німецькі дієслова, які мають закінчення “-eln”, в говірці отримали суфікс “-z”, і закінчуються тепер на “-liz”: kuglizni < нім. kugeln (катати, надавати форму кулі), cumlizni < нім. zummeln (смоктати), kuglizni < нім. kegeln (грати в кеглі), carlizni < нім. zappeln (борсатися, битися).

Дієслова, які в німецькій мові закінчуються на “-ern” в угорській говірці отримали суфікс “-l” і з’єднувальний елемент “-o”. Наприклад: fuserolni < нім. puschern, vándorolni < нім. wandern (мандрувати).

Деякі дієслова перейшли в угорську говірку, із з’єднувальними елементами a, e, o і суфіксом “-l”. Наприклад: stoppolni < нім. stopfen (лагодити), rájmolni < нім. räumen (прибирати), traccsolni < нім. tratschen (пліткувати), stószolni < нім. stossen (штовхати), seftelni < нім. geschäften (спекулювати), sminkelni < нім. schminken (підфарбувати, гримувати),

pucolni < putzen (чистити) → puc + o + l + ni
rájbálni < reiben (терти, натирати) → rájb + á + l + ni
rabolni < raben (красти) → rab + o + l + ni
stuccolni < stutzen (відрубати) → stucc + o + l + ni
kóstolni < kosten (пробувати) → kóst + o + l + ni
spriccolni < spritzen (бризкати) → spricc + o + l + ni
strikkelni < stricken (в’язати) → strikk + e + l + ni
trinkelni < trinken (пити) → trink + e + l + ni

Німецькому дієслову “schrauben” відповідає в угорській говірці дієслово “srófolni” (закручувати). Німецький дифтонг “au” перейшов в угорське “ó”, крім цього, до основи дієслова додається ще з’єднувальний елемент “-o-” і суфікс “-l”.

Прикметник “slampos” (неохайний, розхлябаний) в угорській говірці утворився від німецького іменника “der Schlamp” за допомогою з’єднувального елемента “-o-” і суфікса прикметника “-s”.

Дієслово “dúnszolni” в угорській говірці утворилося від німецького іменника “der Dunst” (випар, чад) так само за допомогою з’єднувального елемента “-o-” і суфікса “-l”.

Є група німецьких іменників, які при переході в угорську говірку втратили -e. Наприклад:

die Schanze (окоп) → sánc,
die Strafe (покарання, штраф) → stráf,
die Schiene (рейка) → sín,
die Spitze (кінчик, шпиль, носок) → spicc.

Дієслово “cakkozni” утворилося в угорській говірці від німецького дієслова “zacken” за допомогою з’єднувального елемента “-o-” і суфікса “-z-”.

На основі німецького іменника “die Schleppe” в угорській говірці утворився прикметник “sleppes” за допомогою суфікса “-s”.

Від німецького дієслова “stempeln” (ставити печатку) в угорській говірці утворилося дієслово “stamolni” за допомогою з’єднувального елемента “-o-” і суфікса “l”. Крім цього, в корені дієслова відбулося подовження голосного. Німецькому іменнику “die Bude” (хижка, сторожка) відповідає в угорській говірці іменник “bódé”, де також відбулося подовження голосного.

Дієслово “spékelní” (шпигувати) в угорській говірці утворилося від німецького іменника “der Speck” (сало) за допомогою з’єднувального елемента “-e-” і вербального суфікса “-l”.

Іменник “sublót” в угорській говірці походить від німецького іменника “die Schublade” (шухляда). При цьому дзвінкий приголосний “d” перетворився у глухий “t” і відбулося подовження голосного “a” та втрата кінцевого звука “e”.

Є окрема група слів, які утворилися за допомогою зменшувального суфікса “-ni” або “-li”. Це такі слова, як svindli (der Schwindel – шахрайство, брехня), stangli (der Stengel – стебло), rekli (der Rock – піджак), hokedli (der Hocker – табурет), vekni (der Weck – булка), sufni (der Schuppen – повітка), nudli (der Nudel – лапша, вермішель), strimfli (der Strümpfel – панчохи), cángli (die Zange – щипці, кліщі), spulni (die Spule – катушка, шпулька), trampli (der Trampel – телепень, тюхтій), sámli (der Schemel – лавочка, табуретка), sercli (das Scherzel – кінчик хліба), ródli (der Rodel – сани). Угорський іменник “firhang” (der Vorhang – штори, завіса) утворився від німецького іменника “der Vorhang”, в якому відбулося подовження голосного. Так само у дієслова “smakkolní” (schmecken – смакувати), де крім подовження голосного до основи додається з’єднувальний елемент “-o-” і вербальний суфікс “-l”. Від німецького дієслова “spargen” (заощаджувати) утворилося дієслово “spórolní”. Німецькому виразу “aus Hetze” відповідає в угорській говірці “heccból”. Прийменник “aus” має значення -ból, ből (із, з). Так як в угорській мові нема прийменників, то “aus” перетворився на “-ból” і додається до основи. Від німецького іменника “der Sparherd” утворився в угорській говірці іменник “spór” (економна піч). Дієслово “rájbální” (reiben) мало раніше значення “терти, натирати”, а тепер “мити, прати”. Тут мова іде не про зміну значення слова, а про його розширення.

Німецьке дієслово “stempeln” означає у перекладі на угорську мову “megjelölni, bélyegezni” (намітити, позначити), але в угорській говірці воно означає “pecsételni” (ставити печатку).

Усі згадані німецькі запозичення вживаються в угорській говірці, особливо людьми старшого покоління. Однак зустрічаються слова, які і молодь вживає в повсякденному спілкуванні.

Наприклад: firhang (штори), hokedli (табурет), pucolni (чистити), kóstolni (куштувати), traccsolni (теребенити, плиткувати), surc (фартух)...

Є окрема група слів, які поступово стають архаїзмами. Навіть старші люди вживають замість таких німецьких запозичень їх угорські відповідники. Наприклад: замість “cángli” кажуть “hararófogó”, замість “strimfli” – “harisnyanadrág”, замість “frústük” – “reggeli”.

Всі вищезгадані слова вживаються тільки в угорській говірці.

Окремий випадок становлять слова: sín (рейка), vándorolni (мандрувати), friss (свіжий), sánc (окоп), оскільки вони вживаються і в угорській літературній мові.

Ladcenko M., Schyschkowa W.

ASSIMILATION DER DEUTSCHEN ENTLEHNUNGEN IN DER UNGARISCHEN MUNDART DES KREISES UZHOROD

Z u s a m m e n f a s s u n g

Im vorliegenden Artikel werden die Fragen der Ansiedlung der Deutschen in Transkarpatien wie auch ihre Kontakte mit Ungarn betrachtet, die schon über Jahrhunderte dauern. Als Resultat dieser Kontakte beobachtet man einen bedeutenden Einfluß der deutschen Sprache auf die ungarische. Im Artikel werden

72 deutsche Entlehnungen untersucht, die von den Ungarn des Kreises Uzhorod verwendet werden. Zur ersten Gruppe gehören Entlehnungen, die sich im Ungarischen assimiliert haben. Die meisten assimilierten Wörter sind Verben, die ungarische Suffixe (-z, -l) oder Verbindungselemente (a, e, o) bekommen. Zur zweiten Gruppe gehören Entlehnungen, die phonetische, grammatische und morphologische Merkmale der deutschen Sprache aufbewahren. Das sind vor allem zahlreiche Substantive, die der Assimilation nicht unterworfen worden sind. Die deutschen Entlehnungen werden besonders von alten Leuten gebraucht. Es gibt in der ungarischen Mundart deutsche Entlehnungen, die auch in der ungarischen Literatursprache vorhanden sind.

ЛИЗАНЕЦЬ П.М.

(Ужгород)

МОВНІ СВДЧЕННЯ ПРО КОНТАКТИ УГОРСЬКИХ ПЛЕМЕН З СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИМИ ПЛЕМЕНАМИ ДО 896 РОКУ

Єдиного погляду на історію мадярських племен до IX ст. немає. Багато дослідників (Й. Дер, Г. Фегер, Д. Моравчик, Й. Перийні, автори Історії Угорщини, т. I, 1964 та інші) визнає Кавказьку прабатьківщину мадярських племен. Вони вважають, що предки мадяр, відомі під назвою *оногурів*, *савардів* (*сабірів*) і *турків* десь у 463 році прийшли на північний Кавказ [1, 32–33]. Правда, дані археології не дають підстав для такого твердження, тому ряд дослідників, зокрема Е. Молнар [2, 96], В.П. Шушарин [3, 133] та деякі інші, не визнають кавказької прабатьківщини предків мадяр. Вони вважають, що з території Середньої Волги предки мадярських племен пішли далі на захід і зайняли так звану територію Леведію (Лебедію). На цій території, як вважають дослідники, предки мадяр знаходилися у безпосередніх контактах з східними слов'янами.

Відомо, що східні слов'яни відділилися від інших слов'ян десь у IV–VI ст. н.е. і займали територію від Карпат на північний схід через р. Дніпро аж до ріки Волги вище Новгорода. До східнослов'янських племен належали: *поляни*, *древляни*, *дуліби*, *уличі*, *тиверці*, *сіверяни*, *в'ятичі*, *радомичі*, *дреговичі*, *кривичі*, *ільменські слов'яни* та *білі хорвати*. Етнічні зв'язки мадярських племен були тільки з тими східнослов'янськими племенами, які жили у смузі лісостепу. За свідченням Б. Грекова [4, 34], ці племена уже знаходилися на початковій стадії державної формації.

До таких племен, що знаходилися у тривалих безпосередніх контактах з мадярськими племенами, належали *поляни*, *сіверяни* і *в'ятичі*. Ці племена жили у степовій смузі і якраз через їхню територію проходили мадярські племена. Найбільш розвинутими із них в економічному відношенні були *поляни*, на території яких протягом IX ст. утворюється держава. *Сіверяни* та *в'ятичі* перебували на нижчому рівні розвитку. Вважалося багатьма дослідниками, що мадяри появилися у степах на північ від Чорного моря у 30-х рках IX ст. [5, 106]. З таких тверджень випливає, що мадяри знаходилися у контактах з східними слов'янами до 80-х років IX ст., тобто протягом 50 років. Однак новіші мовні і археологічні дані дають підстави припускати, що мадярські племена значно раніше ввійшли в контакт із східними слов'янами. Доказом цього, як вважають дослідники, є сама назва *венгри* (*Vengri*). Так, Я. Меліх [6, 244–250] вважає, що словом *венгри* слов'яни називали *оногурів*, а пізніше – *мадяр*. У VI–VII ст. союз *оногурів* розпався і з VII–VIII ст. слово *венгри*, мабуть, використовувалося для називання *мадяр*.

Й. Перийні приходить до висновку, що “...славянское название венгров могло возникнуть в период с последних десятилетий VI века по начало VIII века” [7, 12].

Академік Г. Барці зазначає, що в останнє століття свого кочівного життя перед зайняттям сучасної території мадярські племена знаходилися у контактах з східними слов'янами, від яких запозичили ряд слів: *lengyel* ‘поляк’, *jász* ‘яси’, *halom* ‘горб’, ‘грунь’, *kerecset* ‘коник, цикада’, *varsa* ‘риба верша’, *mázsa* ‘вантажний віз’, *tanya* ‘місце, де лов-

лять рибу' тощо. Не виключено і те, як вказує далі Г. Барці, що мадярські племена запозичили від східних слов'ян і ряд слів, пов'язаних з термінологією християнства, як *szerdá* 'середá', *csütörtök* 'четвер', *péntek* 'п'ятниця', *szombat* 'субота', *kereszt* 'хрест', *karácsony* 'різдво' і ін. [8, 48–49].

Цікаву думку з цього приводу висловлює угорський історик Болаж Дердь. Він пише, що ще до здобуття своєї нової батьківщини, десь у 860-му році, угорські племена зустрічаються з проповідником християнства Кирилом, а в 882 році – Мефодієм, уважно слухають їхні проповіді і уже в Етелкезі вони стають смирними, знайомляться з християнською вірою. За це вождь угорських племен підніс Мефодію цінні подарунки [9, 7]. Ці відомості є дуже важливими при вирішенні питання про запозичення частиною угорських племен термінології християнства від східних слов'ян. Далі він говорить про те, що значна частина угорських племен, рятуючись від переслідувань печенігів, пішла в Карпати і через Веречанський перевал у басейн рік Тиси і Дунаю, де вже було християнство східного типу [9, 16].

У різних арабських джерелах згадується, що мадяри мають багато орної землі. Це значить, що вони уже знаходилися у контактах з східнослов'янськими племенами, у яких, як відзначає переважна більшість угорських дослідників, землеробська культура, рибальство та скотарство було значно вище, ніж у мадяр. Так, наприклад, у новому виданні Історії Угорщини вказано, що східнослов'янські племена на території Дніпра мали великий вплив на мадяр у рибальській справі [1, 34]. Дослідник Янков Янош уточнює, що мадярські племена переймали від східних слов'ян (полян), предків українців, не тільки назви окремих видів сіток, але й назви, пов'язані з усім процесом ловлі риби під льодом і способом колективного риболову. Так, наприклад, система мадярського рибальства повністю відповідає системі рибальства українців на території Дніпра і Дністра. Як в українських, так і в мадярських товариствах колективного риболову було по 4–12 чоловік, які мали свого керівника і порівну розподіляли між собою улов [10, 330–342].

Такі терміни, як *tanya* 'рибальське місце', *szégye* 'рибальський пліт', *varsa* 'риба верша' та деякі інші, є запозиченнями з давньоруської чи давньоукраїнської мов і свідчать про те, що на півдні України були в IX столітті значні міжетнічні зв'язки між мадярами і східними слов'янами.

Й. Перийні приходять до висновку, що "... венгры заимствовали много элементов из развитой славянской земледельческой культуры уже до прихода в Дунайский бассейн..." [1, 26]. Він не погоджується з Кнежою, який слово *borona* виводить від південнослов'янського *brana*, а не від східнослов'янського *борона*.

Після таких незаперечних тверджень істориків, мовознавців та спеціалістів суміжних наук різних країн щодо ролі східнослов'янської землеробської культури у житті угорських кочівних племен дивною є заява угорського історика Борто Онтола про те, що землеробську культуру угорці перейняли від хозар і таким чином, як він пише, "рухнув міф про слов'янське походження землеробської термінології в угорців" [11, 33].

Хоч угорські племена формально і були під владою Хозарського Каганату з VII до середини IX ст., але ж не звідти вони перейняли землеробську культуру і термінологію, а від своїх безпосередніх сусідів – *сіверян*, *в'ятичів* і *особливо полян*.

Отже, більшість угорських мовознавців слово *lengyel* поляк у мадярській мові вважає східнослов'янським [12, 312–313]. До східнослов'янським у мадярській мові Й. Перийні відносить і такі етнічні назви, як: *jász* 'ясси' і *német* 'німець'. Мадяри дізналися про ці народи якраз тоді, коли жили в сусідстві із східними слов'янами [1, 27]. Отже, якщо через східних слов'ян мадяри познайомилися з трьома народами і перейняли їх назви, то немає

сумніву, що контакти між східними слов'янами і мадярами були досить тривалими. Й. Перийні приходять до висновку: "После исследования славянских заимствований в области венгерской земледельческой терминологии и тщательного изучения земледельческой культуры восточных славян VIII–IX вв. по всей вероятности можно будет отнести целый ряд славянских элементов в венгерском языке к восточнославянским" [1, 28].

Й. Перийні допускає, що місцем, де члени племінного союзу уже говорили тільки однією чи двома мовами, була територія між Волгою і Доном. Між V–IX ст. на цій території не згадується жодного іншого народу. Ця територія з географічного погляду була дуже вигідною для напівкочового господарства маляр. Якщо маляри жили тут, то, напевно, що контакти їх із східнослов'янським племенем в'ятичів відбулись уже десь в VII ст. [1, 11–13].

У кінці VII ст. дунайські болгари пішли з бережжя Чорного моря, а на ці опустілі причорноморські степи, перейшовши Дон, прийшли малярські племена і вступили в контакт з новим східнослов'янським племенем – *сіверянами*, а пізніше, десь на початку IX ст., – з *полянами*. Таке довготривале кочування від *сіверян* до *полян* пояснюється тим, що освоєння степів проходило досить повільно, і, крім того, *поляни* уже жили в організації держави і не так легко було пройти цю територію.

Й. Перийні з цього приводу говорить так: "Если теперь опять пересмотрим лингвистические и этнографические данные, свидетельствующие о соприкосновении венгров с восточными славянами, и сравним их с данными, имеющимися в арабских источниках, то можем установить, что связи между обоими народами были более тесными и более многогранными и, главным образом, более продолжительными, чем до сих пор предполагали наши языковеды, историки и другие специалисты, занимающиеся древней историей венгров" [1, 28], і далі: "часть венгров жила постоянно среди восточных славян, вместе с ними возделывала землю и ловила рыбу" [1, 29].

Безперечно, що повну відповідь на це питання можна буде дати тільки після детального дослідження слов'янських запозичень у галузі малярської землеробської термінології і ґрунтового вивчення землеробської культури східних слов'ян VIII–IX ст., а також рибальської термінології. Але й тепер, при такому стані дослідження цих питань, більшість або й всі дослідники визнають, що маляри до приходу на свою сучасну територію перебували у досить тривалих контактах із східними слов'янами і перейняли від останніх цілий ряд слів.

Покинувши Леведію, малярські племена пішли далі на захід і опинилися на території Етелкузу [13]. Дані про ці території (Леведію і Етелкуз) ми уже знаходимо у праці Костянтина Багрянородного "De administrando imperio" (942–952). Він називає маляр *турками*. Так у главі 38 своєї праці він пише: "Народ турків у давнину проживав близько Хозарії, в місцевості, що називалася Леведією, від імені першого воєводи предків маляр... Вони три роки жили разом з хозарами, допомагаючи їм у всіх війнах, а інша частина (маляр – П.Л.) разом з своїм вождем Леведієм [14] поселилася дещо на захід, в місцях, що називалися Етелькузу, де зараз живуть печеніги" [3, 134].

У главі 40 він знову згадує предків маляр, зазначаючи, що "місцевість, де турки раніше жили, називається по імені ріки *Етель* і *Кузу*, яка там протікає, і сьогодні на тій території проживають печеніги, а турки, вигнані печенігами, прийшли й поселилися на тій землі, де проживають зараз" [3, 134] (тобто на сучасній території – П.Л.).

Великої уваги науковців заслуговує також проблема східнослов'янсько-малярських культурно-побутових та мовних взаємин, яка на сьогодні дуже слабо розроблена як славістами, так і фіноугрознавцями. У кінці минулого століття цій проблемі приділив увагу угорський мовознавець та етнограф Мункачі Бернат, який на підставі лінгвістичних даних

прийшов до висновку, що між племенами мадяр і східнослов'янськими племенами ще до зайняття першими своєї сучасної території існували тривалі й тісні контакти [15, 29]. Він вважав, що мадяри ще до переселення на нову територію взяли від східних слов'ян цілий ряд слів. Для прикладу наводяться слова з носовими голосними: *galamb*, *gomba*, *abroncs* та інші слова: *gyantár* < *janítár*, *bot* < *botъ* *kór* < *chvorъ*, *csuka* < *scsuka* і т.д. [15, 20–22]. Ці слова, як вказує Б. Мункачі, є дуже давніми і широко відомі як угорським говіркам, так і угорській літературній мові.

Правда, є цілий ряд таких слов'янізмів в угорській мові, напр. *csoda* “чудо”, *csuka* “щука”, *kasza* “коса” та інші, для яких важко точно встановити, з якої слов'янської мови вони перейшли в мадярську мову, і тому для значної кількості слів – слов'янізмів вказується, що вони слов'янського походження, без вказівки на їх конкретне слов'янське мовне джерело. Нам здається, що при врахуванні території поширення слов'янізмів в угорській мові та її говорах, семантики слов'янізмів, їх фонетичного та граматичного оформлення і особливо при врахуванні історії і матеріальної культури контактуючих народів можна більш диференційовано підійти до аналізу слов'янських запозичень в угорській мові. Такий диференційований підхід при аналізі слов'янізмів в угорській мові може виключити ряд припущень і дати дуже цінний матеріал для історії кожної з слов'янських мов зокрема. Так, наприклад, в залежності від території поширення того чи іншого фонетичного варіанту можуть бути і різні мови-джерела. Наприклад, для угорських слів *szerda*, *szereda* ‘середа’, *szalma* ‘солома’, *borona* ‘борона’, *barázda* ‘борозна’ та інших. І. Кнежа вважає мовним джерелом південнослов'янські мови, а нам здається, що тут є різні мовні джерела, зокрема слово *borona* та фонетичний варіант слова *szereda* є не південнослов'янізмами, а мабуть, східнослов'янізмами. Підтвердженням нашої думки може бути територія поширення слова *szereda* (східні угорські говірки, які безпосередньо межують з говорами українськими) та матеріальна культура народів.

Отже, на сьогодні вже ніхто не заперечує, що мадярські племена ще до приходу на свою сучасну територію ознайомилися з високою землеробською культурою східних слов'ян, а в Карпатській низовині вони також уже знайшли слов'ян [16, 31].

Як бачимо, проблема східнослов'янсько-мадярських мовних контактів вимагає свого ґрунтовного дослідження як з боку славістів, так і з боку фіноугрознавців.

Останнім часом мовознавці, а також історики Угорської Республіки намагаються об'єктивно й по-науковому визначити роль східнослов'янської лексики щодо слов'янських запозичень в угорській мові. Так, угорський мовознавець Е. Балецький, досліджуючи слово *чулка* ~ *чурка* в угорській мові, відзначає: “Публикуя настоящее сообщение, мы желали бы обратить внимание исследователей на то, что при изучении славянских элементов в венгерском языке и его диалектах больше внимания следовало бы посвящать восточнославянским лексическим элементам и их семантике” [17, 371].

До східнослов'янізмів (пізніше українізмів) в угорській мові можна віднести такі: *abroncs* < др. *обръчъ* ‘обруч’, *asztal* < др. (давньоруське) *столъ* ‘стіл’, *bab* < др. *бобъ* ‘біб’, *barát* < др. *братъ* ‘приятель, друг, монах’, *barázda* < др. *борозда* ‘борозна’, *bálvány* < др. *болванъ* ‘болван (ідол)’, *bárány* < др. *баранъ* ‘баран’, *beszéd* < др. *бесѣда* ‘бесіда’, *bolond* < др. *блждъ* ‘блуд’, *borda* < др. *бердо* ‘бердо’, *borona* < др. *борона* ‘борона’, *bükk* < др. *букъ* ‘бук’, *család* < др. *челадъ* ‘челядь, сім'я, родина’, *cserép* < др. *черепъ* ‘череп, черепиця’, *csérp* < др. *цень* ‘ціп’, *cseresznye* < др. *черешня* ‘черешня’, *cserpák*, *csorpák* < др. *чърпакъ* ‘чърпак’, *csoroszlya* < др. *чересло* ‘чересло – частина плуга’, *csuka* < др. *щука* ‘щука’, *dézsza* < др. *дѣжа* ‘діжа, діжка’, *dinnye* < др. *дыня* ‘диня, кавун’, *donga* < др. *дъга* ‘дуга’, *dránka*, *dranica* < ‘дранка, драниця’, *ebéd* < др. *обѣдъ* ‘обід’, *galamb* < др. *голѣбъ* ‘голуб’,

ganaj < др. *гной* ‘гній’, *gazda* < др. *госнода* ‘хазяїн’, *gereblye* < др. *грабля* ‘граблі’, *gerenda* < др. *града* ‘гряда, балка’, *gerendely* < др. *градиль* ‘гряділь – основна частина плуга’, *gerezd* < др. *гроздь* ‘грозно, виноград’, *gerlice* < др. *гърлиця* ‘горлиця’, *gilisza* < др. *глиста* ‘глиста’, *gomba* < др. *гѣба* ‘гриб’, *goromba* < др. *гръбий* ‘грубий’, *görcs* < *корч* ‘корчі’, *halom* < др. *хълмъ* ‘горб, грунь’, *iga* < др. *уго* ‘іго, гніт, утиск’, *igris* < др. *игръць* ‘грець, грати’, *ikra* < *укра* ‘ікра’, *iszap* < др. *исънь* ‘мілководдя’, *iszti* < діал. *істик* ‘лопаточка для очищення плуга’, *jászol* < др. *ясла* ‘ясла’, *jávor* < др. *яворъ* ‘явір’, *kacs* < др. *качка* ‘качка’, *kalász* < др. *колосъ* ‘колос’, *kalina* < др. *калина* ‘калина’, *kánya* < др. *каня* ‘каня’, *káposzta* < др. *капуста* ‘капуста’, *kapta* < др. *копито* ‘копито’, *kárász* < др. *карась* ‘карась – риба’, *kása* < др. *каша* ‘каша’, *kasza* < др. *коса* ‘коса’, *karácsony* < др. *крачунъ* ‘Різдво’, *kazal* < др. *козьль* ‘козел’, *kereszt* < др. *кръсть* ‘хрест’, *kocserha* < др. *кочерга* ‘кочерга’, *kocsonya* < діал. *кочоня* ‘холодець’, *koleda* < др. *колада* ‘коляда’, *koloda* < др. *колода* ‘колода’, *konkoly* < др. *кѣколь* ‘кукіл’, *korong* < др. *крѣгъ* ‘круг’, *kovász* < др. *квасъ* ‘квас’, *kucma* < др. *кучма* ‘кучма’, *kulimáz*, *kolomáz* < діал. *коломазь*, *kurcs* < др. *купць* ‘купець’, *laboda* < др. *лобода* ‘лобода’, *lapát* < др. *лопата* ‘лопата’, *lazac* < др. *лосось* ‘лосось’, *láz* < др. *лазь* ‘лісна поляна, лісний прохід’, *lemez* < др. *лемешъ* ‘леміш – частина плуга’, *len* < др. *льнь* ‘діал. *лен*, літ. *льон*’, *lencse* < др. *лѣща* ‘чечевиця’, *lug* < др. *лугъ* ‘луг’, *macska* < др. *мачка*, діал. *мачка*, ‘кішка’, *mák* < др. *макъ* ‘мак’, *maláka* < др. *млака* ‘млака’, *málna* < др. *малина* ‘малина’, *mocsár* < др. *мочаръ* ‘мочар’, *moza* < др. *мохъ* ‘мох’, *moly* < др. *моль* ‘міль’, *morotva* < др. *мъртва* ‘мертвиця – неврожайна земля’, *motolla* < др. *мотовило* ‘мотовило – пристрій для змотування мітків у клубки’, *muska* < др. *мушка* ‘мушка’, *naszád* < др. *насадъ* ‘насад’, *palatár* < др. *паломонарь* ‘паламар’, *pászta* < др. *пасмо* ‘пасмо’, *pásztor* < др. *пастыръ* ‘пастир’, *patak* < др. *потокъ* ‘потік’, *razdorja* < др. *паздеріе* ‘паздір’я – дрібні відпадки під час биття конопель’, *ráva* < др. *пава* ‘пава’, *pecserke* < др. *печерица* ‘печериця’, *pelenka* < др. *пелена* ‘пелюшка’, *péntek* < др. *пѣтница* ‘п’ятниця’, *pisztráng* < др. *пѣстрѣгъ* діал. *пѣстругъ* ‘форель’, *pitvar* < др. *притворъ* ‘притвор – частина храму, де стоять жінки’, *polyva* < др. *полова* ‘полова’, *potroh* < др. *потрохи* ‘потрух, потрохи, тельбухи’, *rók* < др. *паук* ‘павук’, *rózna* < др. *павузина* ‘павузина, дрюк’, *puszt* < др. *пустя* ‘пустище – пусте неврожайне поле’, *rab* < др. *рабъ* ‘раб’, *rag* < др. *рогъ* ‘ріг’, *raj* < др. *рой* ‘рій’, *rák* < др. *ракъ* ‘рак’, *rend* < др. *рядъ* ‘ряд’, *reték* < др. *редька* ‘редька’, *rozs* < др. *рожъ* ‘жито’, *suba* < др. *шуба* ‘шуба’, *szalma* < др. *солома* ‘солома’, *szecska* < др. *сѣчка* ‘січка’, *szelemen* < др. *селема* ‘селемено – основна балка’, *széna* < др. *сѣно* ‘сіно’, *szent* < др. *свѣтъ* ‘святий’, *szikla* < *скала* ‘скала’, *szikra* < др. *іскра* ‘іскра’, *szita* < др. *сито* ‘сито’, *szolga* < др. *слуга* ‘слуга’, *szombat* < др. *сѣбота* ‘субота’, *szomszéd* < др. *сѣсѣдъ* ‘сусід’, *szuka* < др. *сука* ‘сука’, *szuszék* < др. *сусѣкъ* ‘сусік, засік’, *takács* < др. *ткачъ* ‘ткач’, *tanya* < др. *тоня* ‘мочариста місцевість’, *tatárka* < др. *татарка* ‘гречка’, *tészta* < др. *тѣсто* ‘тісто’, *tiszafa* < др. *тисъ* ‘тис (дерево)’, *topoly* < др. *тополь* ‘тополя’, *tök* < др. *тыква* ‘тыква’, *udvar* < др. *дворъ* ‘двір’, *vacsora* < др. *вечеря* ‘вечеря’, *vajda* < др. *воевода* ‘вовода’, *varsa* < др. *вѣрша* ‘верша’, *vecsernye* < др. *вѣчерня* ‘вечерня’, *veréb* < др. *верейбій* ‘горобець’, *vidra* < др. *видра* ‘видра’, *villa* < др. *вила* ‘вила’, *visnye* < др. *вишня* ‘вишня’, *vitéz* < др. *вѣтязь* ‘вѣтязь’, *záha* < др. *зага* ‘згага’, *zálog* < др. ‘залог, застава’, *zámiska* < др. *замішка* ‘замішка, токан’, *zátony* < др. *затонъ*, *zaton* ‘захищене від течії місце’, *zsír* < др. *жиръ* ‘жир’ та інші. Більшість наведених слів фіксується уже давньоруськими писаними пам’ятками XI–XII ст. Дуже рано фіксуються вони і давньоугорськими пам’ятками. А це означає, що в розмовній мові вони були вживані значно раніше.

Звичайно, ці запозичення не були односторонніми: східні слов’яни у свою чергу перейняли від мадляр ряд слів, пов’язаних із військовою справою [18, 224–227).

Таким чином, тривалі безпосередні контакти маляр з східними слов'янами, а пізніше з українцями залишили певний слід на лексичному складі цих мов. Дослідження даних лексичних взаємопроникнень має велику історичну цінність як матеріал для історії стародавнього слов'янства і його культурно-економічних зв'язків з іншими народами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Magyarország története. t. I. – Budapest, 1964.
2. Молнар Э. Проблема этногенеза и древней истории венгерского народа. – Будапешт, 1955.
3. Шушарин В.П. Русско-венгерские отношения в IX веке. – В кн. “Международные связи России до XVII века”. – Москва, 1961.
4. Греков Б.Д. Генезис феодализма в России в свете учения И.В. Сталина о базисе и надстройке. – Вопросы истории, № 5, 1952.
5. Gunda Béla. Etnografické vzťahy medzi ukrajinci a maďary. – Sborník družby pěti bratrských universit. – Praha, 1966.
6. Melich János. Über der Ursprung des Namens Ungarn. – Archiv Für Slavische Philologie, № 38.
7. Й. Перени. Взаимоотношения между венграми и восточнославянскими племенами. – Studia Slavica, f. 1–4. II. kötet. – Budapest, 1956.
8. Bárczi Géza. A magyar nyelv élettrajza. – Budapest, 1963.
9. Див. Balázs György. Magyarok. Egy európai nemzet születése. – Budapest, 1990.
10. Jankó János. Herkunft der magyarischen Fischer. – Budapest-Leipzig, 1900.
11. “Megdőlt a magyar földművelés szláv eredzetetésének mítosza” (ld. Historia, 2. sz.) 1992.
12. Kniezsa István. A magyar nyelv szláv jövevényszavai. t. 1/1. – Budapest, 1965.
13. Дослідники сходяться на тому, що територія *Леведія* охоплювала пониззя ріки Дону і південно-східні райони України на схід, а за деякими даними і на захід. Територія *Етелкуз* – на побережжі Чорного моря між ріками Прут і Дністер. Саме слово *Етел* по-турецьки означає “ріка”, а *köz* мадярське “між”, тобто “між ріками”.
14. Науково не доведено існування історичної особи – воєводи маляр Леведія і деякі дослідники виводять назву *Лебедія* від грецького *Lebedios*, що означає “вода”, а також “степ”.
15. Munkácsi Bernát. A magyar-szláv etnikai érintkezés kezdetei. – Ethnographia, VIII, 1897.
16. Glatz Ferenc. A magyarok krónikája. – Officina Nova, 1995.
17. Э. Балецкий. Венгерское *csulka* ~ *csurka*. – Studia Slavica. – f. 1–2. VIII. kötet. – Budapest, 1961.
18. Див. Erdődi József. Magyar szavak az orosz nyelvben. – Nyg., 76.

Lizanec Péter

A MAGYAR ÉS A KELETI SZLÁV TÖRZSEK 896 ELŐTTI KAPCSOLATAINAK NYELVI BIZONYÍTÉKAI

R e z ü m é

A cikk a történészek, archeológusok, etnográfusok és nyelvészek kutatásai között egyaránt aktuális témával foglalkozik – a magyar és a keleti szláv törzsek érintkezésének kezdeteivel és időtartamával.

A szerző a nyelvi tények elemzése során azt fogalmazza meg, hogy a magyar nomád törzsek már a VII. század elején kapcsolatba léptek keleti szláv népekkel: szeverjánokkal, valamivel később vjaticokkal, a VII. század közepe táján pedig poljanokkal /a mai ukránok elődeivel/, ez utóbbiak hatással voltak földművelési és halászati kultúrájuk fejlődésére. A cikk egész sor keleti szláv, ill. ukrán átvételt sorol fel a magyar nyelvben és nyelvújításokban.

A lexikai átvételek vizsgálata fontos történelmi adalékként szolgál a magyar-keleti szláv kulturális, nyelvi, gazdasági kapcsolatok feltárására.

ОРОС В. І.

(Ужгород)

ЛЕКСИЧЕСКИЕ ЮЖНОСЛАВЯНИЗМЫ В НАРОДНОЙ РЕЧИ СТАРШЕГО ПОКОЛЕНИЯ МАРАМОРОЩИНЫ

Как известно, лексические диалектизмы народных говоров Закарпаття представляют довольно пеструю картину. В этих говорах на сегодняшний день сохранилось еще немало иноязычных заимствований, преимущественно в речи старшего поколения. Иноязычные элементы проникали в говоры в связи с вступлением в контакты русского (украинского) населения с представителями других языков, которые жили в населенных пунктах Мараморощины. Здесь встречаются и гунгаризмы, и румынизмы, и германизмы, и богемизмы. При тщательном анализе собранных нами материалов в населенных пунктах, особенно юго-западной части бывшей Мараморощины, мы обратили внимание на то, что здесь встречаются и южнославянизмы (в частности сербо-хорватские и болгарские). Перед нами возник вопрос: как, каким образом в названные народные говоры могли проникнуть такие лексические элементы? Мы приходим к выводу, что ответ на этот вопрос может дать в основном заселение *“terra incognita”*, который остается по настоящее время до конца не выяснен. Как известно, существовали и существуют по этому вопросу различные концепции. Так, В. Гнатюк, М. Грушевский, О. Мицюк, Ю. Жаткович и другие утверждают, что до прихода венгров на территории Подкарпаття в VII–VIII ст. уже были славянские племена, в частности так называемые “белые хорваты”. Другие, например Л. Нидерле, В. Гаджега, Н. Бескид, А. Петров, В. Халупецкий, Ю. Краль, И. Кондратович, Т. Легоцкий, П. Магочий и другие считают, что с конца VI столетия на этой территории уже жили восточные славяне. В то же время венгерские ученые придерживаются того мнения, что здесь жили предки венгров. Такого мнения А. Годинка, Ш. Бонкало, Я. Мелих, Л. Кишш и многие другие. Существует и такое мнение среди отдельных исследователей, что русины и венгры на территорию *“terra nullia”* пришли вместе, что “перші русини прийшли разом із мадярами наприкінці IX ст. і що ці два народи поділили між собою землі за Карпатами”¹. Как видим, вопрос заселения нашего края волновал и продолжает волновать историков, археологов, этнографов по сегодняшний день. Об этом говорят и материалы последнего времени к *“millecentenarium”*.

В данной статье нас больше интересуют диалектные лексемы, тождественные с лексемами южнославянских языков, но в то же время отдельные из них тождественны и с лексемами венгерского языка. Ведь в настоящее время такого окружения населения нет, чтобы можно было говорить о современном контакте с представителями южных славян. Правда, такой контакт русинов с представителями сербов, хорват, болгар и словинцев существовал в прошлом. Следует отметить, что вклад южнославянизмов в словарный состав названных говоров по сравнению с другими заимствованиями незначителен. Что касается болгар (болгарских заимствований), их контактов с местным населением, со-

¹ Цитирую по книге Павла Роберта Магочия: Формування національної самосвідомості. Підкарпатська Русь (1848–1948). Ужгород, 1994, с. 69.

шлемся на работу О. Мицюка, где говорится о том, что “в напрямку до Дунаю, сягаючи Передкарпаття і зокрема в гору по долині Тиси, в другій половині IX віку з східними слов’янами сусідили болгари”. Ссылаясь на летописца Анонима, Мицюк отмечает, что “область з болгарською людністю ніби сягала на північ аж до Тиси та Дунаю. Рештки болгар опинилися почасти серед “руської людности аж біля Латориці”¹”.

Во второй четверти XV века в Мараморошине появляются боснийские и македонские сербы (рацы), бежавшие от турок. Немалое количество их появилось в Карпатских горах, а также вдоль реки Тересвы². Кроме этого, контактирование представителей “руской” интеллигенции с представителями южных славян было и во время учебы в университетах и духовных семинариях Вены и Будапешта, в различных славяноведческих и других кружках. Ведь здесь учились многие закарпатцы, в частности М. Лучкай, А. Эрдели, И. Бокшай, Ш. Бонкало, Бращайки, В. Гаджега, А. Годинка, С. Фенцик, Е. Сабов, А. Волошин и многие другие. Как известно, Ю.И. Венелин проживал в Болгарии и поддерживал связь со своими земляками в устной и письменной форме.

Немало южнославянизмов попадало в речь закарпатских русинов и во время первой мировой войны. Русины служили в венгерской армии, воевали на фронтах рядом с сербами, попадали в плен к сербам, раненные лечились в сербских госпиталях. А после войны многие русины из Пряшевщины и Закарпаття переселились на места выселенных бачванских немцев³. Такие условия также заставляли русинов общаться с южными славянами, в результате чего пополнялся их словарный состав за счет южнославянизмов. Пополняли русины свой лексикон южнославянскими элементами и в более позднее время при совместной работе с болгарями на плантациях огородничества и при частных встречах с “сербскими-агентами”, так называемые в народе “боснякы”, которые ходили от хаты к хате в населенных пунктах Мараморощины после первой мировой войны, приносили и предлагали “купить *бічок*, *брыч*, *пінцір* (нож с металлической колодкой), *кефу*, *ожичу*, *лопту* (для детей), *баршун* (для жен), *канту* (для молока) и т.д. Вели разговор на мешанном сербо-хорватском и диалектах русинских. Как уже отмечалось, народная речь крестьян пополнялась южнославянизмами путем контактов русинов – переселенцев (выходцев) из Восточной Словакии и несколько меньше из Закарпаття в отдельных районах Югославии (особенно в Бачке). Ведь они вели переписки со своими соотечественниками, приезжали с целью посещения родственников, знакомых домой, а иногда окончательно возвращались на бывшую Родину. Более того, отдельные крестьяне ездили на сезонные сельскохозяйственные работы. Многие южнославянизмы и приносились ними. Есть все основания говорить о том, что южнославянские лексические элементы, в основном, были заимствованы русинами преимущественно путем непосредственного устного общения. Правда, отдельные лексемы могли попасть и книжным путем. Ведь богослужебные книги, написанные на древнеболгарском (церковнославянском) языке, получили широкое распространение после крещения Руси и среди восточных славян. Кроме того, уже в XVII веке во время царствования Марии Терезии попадали в наш край и книги, написанные кириллицей в Сербии, которые свободно читались священнослужителями, а потом при беседе с верующими отдельные слова попадали в его разговор с людьми (с вірниками). Книжки на сербском и болгарском языках читала наша интеллигенция, которая позаимствовала для своей речи многие слова и выражения, а затем использовала при беседе с людьми.

¹ О. Мицюк. Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі. Ужгород, 1936, с. 10.

² Там же, с. 89.

³ Иштван Удвари. Історія дослідження лексичних унгаризмів Бачвансько-сремської русинської мови. Руснаци-Русини 1745–1995. Нови Сад, 1996, с. 76.

Эти и другие факторы не могли не оказать южнославянское влияние на речь местного населения. По нашим данным, довольно высокий процент тех диалектных лексем Мараморощины, которые тождественны с южнославянскими в речи старшего поколения.

Вот некоторые наиболее часто встречающиеся южнославянизмы в речи старшего поколения с. Стеблевки (Салдобоша): *биса́гы* (сх. *бисаге*), *кла́дня* (сх. *кла́дна*), *услу́н* (сх. *ослон*), *пити́лька* (сх. *пéтелька*), *горня́* (б. *гърне́*), *корча́га* (б. *кърча́гъ*), *гузи́ца* (сх. *гузица*), *ви́лиця* (сх. *ви́лица*), *брыч* (сх. *бри́яч*), *ваг* (сх. *ваг*), *ожы́ця* (сх. *о́жица*), *пи́нцёр* (нож с металлической колодкой) (сх. *пинце́р*), *ха́рна* (чиляди́на) (б. *ха́рен*), *бу́хкати* (сх. *бу́хкати*), *гы́цати* (сх. *гы́цати се*), *квичати́* (сх. *квечи́ати*), *ри́пнути* (сх. *ри́пнути*), *фу́кнути* (б. *фу́кали*).

Следует отметить, что в исследуемом говоре, как и в некоторых других, отдельные лексические диалекты тождественные не только с южнославянскими, но и венгерскими. Сравни: *битанга́* – (сх. *битанга*, венг. *bitang*), *би́чкаш* – (сх. *бичкаш*, венг. *bicskás*), *гали́ба* – (сх. *галиба*, венг. *galiba*), *гриз* – (сх. *грис*, б. *грис*, венг. *gríz*), *клепа́ч* – (сх., б. *кля́пач*, венг. *kalarács*), *ба́ня* – (сх. *ба́нья*, венг. *bánya*), *гу́ня* – (сх. *гу́ниа*, б. *гу́ня*, венг. *gúnya*), *ло́пта* – (сх. *ло́пта*, венг. *labda*), *ла́рма* – (сх. *ла́рма*, венг. *lárma*), *пасу́ля* – (сх. *пасуль*, венг. *paszuly*), *ча́кля* – (сх. *ча́кла*, венг. *csáklya*), *ша́ш* – (сх. *шаши*, венг. *sás*), *ли́вч* – (сх. *лэ́вча*, венг. *lőcs*), *обрóк* – (сх. *о́брок*, венг. *abrak*), *ба́лта* – (б. *балти́я*, венг. *balta*), *ну́йка* – (болг. *ну́йка*, венг. *nyuka*) и т.д. Вполне понятно, что лексемы, переходя из одного языка в другой, могут подвергаться со временем адаптации, т.е. приживанию в области фонетики, грамматики, семантики и т.д.

На основании словаря Барци Гейзы “Magyar szöfajtó szótár. – Budapest, 1941” и словаря Книежи Иштвана “A magyar nyelv szláv jövevényszavai. – Budapest, 1955” такие слова, как: *bicsak*, *galiba*, *gunya*, *paszuly*, *csáklya*, *sás*, *abrak*, *lőcs*, *dézsza*, *kád* и др., встречающиеся и в исследованном говоре, позаимствованы венгерским языком из южнославянских, через который могли проникать и в говоры Закарпатья.

Очевидно, приведенных примеров достаточно для того, чтобы говорить о южнославянском влиянии на речь местного населения в былое время. Ведь южнославянизмы держатся еще довольно прочно в речи старшего поколения. Младшее поколение уже не знает значения таких слов, как: *купя́ня* – (болг. *копанка* “глубокая миска”), *цебе́р* – (болг. *че́бър*, сх. *ча́бар* “кадка”, в диал. “кадка с помоями”), *би́чок* “нож с деревянной колодкой” – (сх. *бичак*) и др. Как показывают примеры, смысл отдельных лексем изменился (напр. диал. *кы́тиця* не обозначает “пучок цветов”, как в сх-ом; *куражнýй* в значении подвыпивший диал. не обозначает то же, что в сх. *кúражан* – храбрый, смелый и т.д.). Слово при переходе может менять и звуковой облик, особенно при устном заимствовании, не всегда обусловлен фонетическими законами.

Orosz Vaszil

A MÁRAMAROSI NÉPNYELV LEXIKAI DÉLSZLÁVIZMUSAI AZ IDŐSEBB NEMZEDÉK NYELVHASZNÁLATÁBAN

R e z ü m é

Kárpátalja máramarosi településeinek nyelvjárásában a lexikai átvételek tarka képet mutatnak: magyar, román, német, cseh forrásból kerültek át szavak, amelyek ma már leginkább az idősebbek nyelvhasználatában élnek.

Az anyaggyűjtés során kitűnt, hogy délszláv kölcsönzések is előfordulnak, különösen a volt Máramaros megye délnyugati részén, de ezek száma elenyésző. A szerbhorvát és a bolgár lexémák átkerülhettek közvetlen (csoporthoz és egyéni kontaktusok a történelem során) és közvetett (könyvek által) úton. Néhány példa Szteblivka (Szaldobos) nyelvjárásából: *корча́га* (bolg. *кърча́гъ*), *бу́хкати* (szbh. *бу́хкати*)... Ezeket a fiatalabb nemzedék már nem ismeri.

ФАБІАН М.П.

(Ужгород)

СОЦІОЛІНГВІСТИЧНІ АСПЕКТИ УКРАЇНСЬКО-УГОРСЬКИХ МІЖМОВНИХ КОНТАКТІВ

Мовознавці по-різному підходять до вивчення мовних явищ. Усю сукупність лінгвістичних досліджень можна поділити на дві групи. До першої належать ті дослідження, що вивчають явища різних мов з метою виведення загальних законів, які керують життям цих мов. Такого роду дослідження не мають, як правило, хронологічних та етнічних рамок. Чим більше різноманітних мовних систем піддається вивченню, тим вірогіднішим стає загальний характер закону. При цьому велика кількість мов для дослідника представляє собою певну єдність: різні мовні системи розглядаються як історично обумовлені, як різні прояви людської мови взагалі. Мета таких досліджень полягає не в тому, щоб встановити наявність або відсутність тих чи інших явищ у досліджуваних мовах, а в тому, щоб пізнати, як одне і те саме явище проявляється в різних мовах. У кінцевому рахунку отримуються дані про мови, що вивчаються, їх характеристика, особливості, але при цьому висновки розглядаються не як розрізнені явища, які виникають на поверхні життя людей, а як наслідки та прояви загальних закономірностей.

До другої групи належать дослідження, що вивчають або окрему мову, або генетично пов'язану групу мов. Метою такого роду досліджень є пізнання минулого, теперішнього та прогнозування майбутнього станів конкретної мови (мов), її (їх) внутрішніх механізмів, розвитку і т.ін. Звичайно, вказані напрямки не заперечують один одного, а, навпаки, доповнюють та розширюють теорію і завдання загальної лінгвістики.

Існують також два шляхи вивчення мови як системи: 1) від окремих мовних явищ до системи мови та 2) від системи мови до окремих мовних явищ. При цьому під окремими мовними явищами розуміємо не лише одиничні, але й класи однорідних явищ. Об'єктами першого напрямку виступають окремі мовні явища. Вивчаючи їх внутрішні особливості, дослідник розкриває зв'язки та відношення між ними, а кінцевим результатом є отримання системи на основі вияву їх взаємозв'язків. У даному випадку формалізація використовується досить обмежено: для скороченої фіксації результатів, їх узгодження та взаємопояснення, а не як засіб отримання нових відомостей про мову. Такий підхід є семантичним, оскільки вихідним при аналізі мовного явища виступає його внутрішня сторона; будь-який факт мови кваліфікується зі сторони його зв'язків з відповідним фактом свідомості.

При другому підході дослідник виходить не із внутрішніх особливостей мовних явищ, а з його відношення до інших фактів, місця якщо не в системі мови в цілому, то в межах деякої вузької підсистеми, яка в свою чергу входить до загальної мовної системи. Об'єктами цього напрямку виступають окремі прості відношення, що пізніше використовуються для пояснення мовних фактів й визначення їх місця у системі, а також побудови мовних

фактів на основі системних відношень. В результаті значення одних одиниць розкриваються через їх відношення до значення інших (відмінність або спільність значень). Особливістю другого підходу є застосування формалізації як засобу вивчення мови: з інформації про мову завдяки знанням про загальні закономірності системи виводиться уся мовна система. Обидва вказані напрямки взаємодоповнюють один одного: при цьому перший утворює базу для другого.

Сучасна наука про мову характеризується зростаючим інтересом до міжмовних контактів, їх причин, особливостей та наслідків. На увагу заслуговує соціолінгвістичний аспект українсько-угорських міжмовних контактів. Їх дослідження спирається на положення, що мова – це індивідуальне і неповторне історичне явище, яке належить до певної культури і як один із продуктів духовної творчості культурно-історичного колективу або народу взагалі стоїть поряд з писемністю, наукою, мистецтвом, державою, правом, мораллю тощо, хоча й посідає у цьому ряді своєрідне місце, виступаючи одночасно їх умовою існування. Мова є тим інструментом, за допомогою якого той чи інший етнос розчленовує навколишній світ, створюючи специфічні уявлення про нього. Відповідно функціонування мови тісно пов'язане з розвитком пізнавальної діяльності людей.

Соціолінгвістичне відображення дійсності, тієї чи іншої сфери суспільного життя – надзвичайно складний процес соціально-лінгвістичного осмислення досліджуваного об'єкта. Як багатоаспектні соціальні явища українська та угорська мови потребують вивчення не лише своїх внутрішніх структур та процесів функціонування. Вказані мовні системи вивчаємо з точки зору їх функціонального розвитку, а також у плані вираження в них матеріальної і духовної культури, явищ природи і людського мислення.

Оскільки словниковий склад – це інвентар відповідної культури і може розглядатися як її опис, то найбільшою взаємодією досліджуваних мов слід очікувати саме у сфері лексики: словник виражає значення, тобто по суті те, з чого і складається дана культура. При цьому одні слова виходять із вжитку, а інші, навпаки, починають широко застосовуватися.

Взаємовплив мов – це один із наймогутніших стимулів мовних змін. У результаті як українська, так і угорська мовні системи не лише співіснують, але й взаємодіють, накладаються одна на одну, розкриваючи нові комбінаторні можливості й утворюючи “системи в системах”. Врахування культурно-історичних факторів мовної взаємодії дає можливість розкрити цікаві закономірності семантичного розвитку досліджуваних мов, а також вивчити особливості умов життя, побуту, традицій, внутрішнього світу їх носіїв, культури в широкому розумінні.

При такому підході мова розглядається як, по-перше, система сигналів, яка узгоджується з правилами, що складають її граматику, а, по-друге, як набір моделей поведінки, спільних для групи індивідів, що передається через культуру, тобто як код, що утворює частину культури. Мови, на думку О.О. Потебні, відмінні не тільки ступенем своєї зручності для думки, але і якісно, тобто так, що дві мови можуть мати однаковий ступінь досконалості при глибокій відмінності своєї будови.

Українська та угорська мови є вираженням характеру та духу кожного народу. Незважаючи на окремі вказані спільні риси, досліджувані мовні системи відрізняються між собою, підтверджуючи думку про те, що у кожній епохи, у кожній культурі є свій уклад, своя, тільки їй притаманна суворість та м'якість, краса і потворність.

Fabian M.P.

**SOCIOLINGUISTIC ASPECTS OF THE UKRAINIAN-HUNGARIAN
INTERLANGUAGE CONTACTS**

S u m m a r y

The present article deals with different ways of language investigations, describes the influence of sociolinguistic factors upon the language development. The author stresses both the importance of the Ukrainian-Hungarian contacts and perspectives of their further growth.

ФАБІАН М.П.

(Ужгород)

МОНОСЕМІЧНІ ЕЛЕМЕНТИ ФОРМУВАННЯ ЕТИКЕТНОГО ПОЛЯ В УГОРСЬКІЙ МОВІ

Моносемічні лексичні одиниці на позначення етикету займають визначне місце в системі сучасної угорської мови, оскільки характеризуються одним семантично значущим значенням. Останнє чітко представляє специфіку структурної організації етикетного слова, його місце в лексичному складі досліджуваної мовної системи. Кожне етикетне слово характеризується індивідуальністю як у межах підгрупи, так і групи та поля в цілому. Зв'язки й відношення між моносемічними етикетними іменниками об'єднують їх у семантично багатоаспектний комплекс, в якому одне слово на фоні іншого висвічує свої характерні властивості, збагачуючи цим самим основне призначення угорської мови бути засобом людського спілкування.

Унікальність досліджуваної мови як знакової системи полягає в тому, що вона виступає не лише продуктом пізнавальної діяльності людини, але й одним з важливих інструментів її здійснення. Відображаючи дійсність, сучасна угорська мова не може залишатися системою нейтральних знакових абстракцій, вона обов'язково включає певним чином формалізовану вказівку на суб'єктивне начало мови як функціональної системи – людину або суб'єкта пізнання навколишнього світу. Суб'єкт пізнання представляє собою складне явище, що об'єднує в собі різні форми: суб'єкт сприймання, суб'єкт свідомості, суб'єкт мовлення, суб'єкт дії. Співвідношення між ними відзначаються певною ієрархією у відображенні в сучасній угорській мові того чи іншого світобачення. При цьому "сприйняття, поділ та концептуалізація світу відображаються в існуванні універсальних понятійних категорій, властивих різним мовам" [Кравченко 1997, 62]. Ці категорії відтворюють світобачення людини, але крім них, у кожній мові існує своя, лише їй притаманна система специфічних понять, невластивих іншим. Нею передається спосіб людського бачення світу. Отже, якщо в першому випадку ми маємо справу із сприйняттям як психофізіологічним процесом об'єктивного порядку, то в другому мова йде про суб'єктивований процес накладання своєрідних концептуальних структур на предмети та відношення, що сприймаються.

Сучасна угорська мова користується широким арсеналом засобів передачі суб'єкта пізнання дійсності, його характеристики, ступенів сприйняття та відображення світу, які закріплюються у різноманітних вчинках, діях людини, дотриманні нею суспільних етикетних норм. Так, наприклад, суб'єкт у досліджуваній групі представлений лексичними одиницями, що якісно та кількісно утворюють окрему підгрупу на позначення особи, яка поважає, глибоко шанує кого-небудь (*tisztelő*), благоговійника (*hódoló*), знавця (*tudó*), патріота (*hazafi*), оцінника, таксатора (*becslő*), церковного сторожа (*egyházfi*), монаха ордену сервітів (*szervita*), пустуна, бешкетника (*huncut*), честолобця та адвоката, що веде брудні справи (*zugügység*).

Особливістю семантики вказаних етикетних слів є те, що вони містять у собі домінуючу підсилювальну ознаку, навколо якої групуються синоніми. Аналіз етикетних слів

досліджуваних підгруп та групи в цілому показав, що вони семантично нерівні за ступенем значущості, а отже, в структурах їх окремих підгруп містяться слова, які завдяки своїй особливій семантичній активності виступають своєрідними мікроцентрами, формуючи мікрогрупи із семантично близьких слів – членів тієї ж групи. Через утворені мікрогрупи здійснюється системна співвіднесеність етикетних лексичних одиниць у межах групи, що визначає сутність структурної організації поля в цілому.

Для дослідження специфіки семантичної структури досліджуваної групи виділяємо слова, які найчіткіше і найяскравіше передають ту чи іншу характеристику або властивість суб'єкта. Так, наприклад, на основі семантики суспільної значущості людини, визнання її заслуг, досягнень у різних галузях знань, що передаються етикетними почестями, виявом пошани, вдячності, прихильності лексичні одиниці об'єднуються в окрему мікрогрупу на позначення зачинателя, основоположника, головної постаті (*fő-fő*), почесних доктора (*díszdoktor*), голови зборів, товариства (*díszelnök*), громадянина (*díszpolgár*), члена організації, спілки (*dísztag*) та високошанованого виступаючого (*díszszónok*).

Семантично близькою до першої виступає друга мікрогрупа, елементи якої поєднуються на основі передачі етикетних форм і засобів проведення святкових церемоній та ритуалів пошанування кого-небудь, відзначення торжеств на честь кого-, чого-небудь. Сюди відносяться етикетні лексичні одиниці на позначення банкету, парадного обіду (*díszebéd*), святкової вечері (*díszvacso*), урочистого засідання (*díszülés*), центральної трибуни для почесних гостей (*dísztribün*), парадного, почесного партеру в театрі, на стадіоні (*díszpáholy*), салюту (*díszlövés*), урочистого, святкового концерту (*díszhangverseny*), параду святкової демонстрації (*díszfelvonulás*), урочистої вистави, спектаклю (*díszelőadás*), а також прощальної чаші (*búcsúpohár*) й прощальної вечері (*búcsúvacso*). З дещо глузливим, негативним відтінком вживаються слова *dícsimnusz* та *dícsériáda* для характеристики хвалебного гімна, в якому виражається надмірна похвала, компліменти, восхваляння кого-небудь, як правило, з певною ціллю, метою, вигодою.

Третя підгрупа складається з етикетних іменників на позначення кінетичних та невербальних форм прояву поваги, визнання успіхів й досягнень кого-небудь. Так, наприклад, етикетне слово *főhajtás* вживається для передачі кивка (кивання) на знак згоди, нахилу голови при вітанні, богослужінні (*mozdulat a fejnek beleegyezés, tiszteletadás v. szertartásos meghajlása*), а *pukedli* (*pukkedli, pukerli*) характеризує форму привітання, при якій одна нога відводиться на півкроку назад, реверанс (*nők, főként kisleányok üdvözlő, tisztelegő meghajlása, miközben egy fél lépést tesznek hátrafelé*).

Етикетний іменник *ajándékműsor* позначає музичну радіопередачу, замовлену на честь кого-небудь (*ének és zeneszámokból összeállított műsor, amelyet a rádió vmilyen megtisztelni kívánt hallgató, közösség, csoport kedvéért sugároz, közvetít*), тоді як слово *honorárium* виступає етикетним засобом вияву вдячності, високої оцінки діяльності, результатів праці у вигляді гонорару, винагороди (*vmely nem állandó jellegű tevékenységért, szolgálatért, teljesítményért fizetett összeg; tiszteletdíj*).

Четверта досліджувана підгрупа етикетних слів сучасної угорської мови об'єднується семантикою прояву ставлення суб'єкта до колективу та навколишнього світу, на фоні яких розкриваються його риси характеру, виділяються та пояснюються мотиви поступків, особливості поведінки і т.п. Так, наприклад, професійне ставлення до роботи, що полягає у визначенні вартості, кількості чого-небудь, підрахунку розмірів нанесеної шкоди, втрат, передається формулами тлумачення іменників *becslés* та *becsérték* (*vmely dolog, tárgy értékének, mennyiségének megközelítő meghatározása, szakértői véleménnyel megállapított értéke*).

Шанобливість (*tisztelettudás*), почуття обов'язку (*tisztességérzés, tisztességérzet*), уміння виражати повагу, віддавати почесні (*tiszteletadás, tisztelség*) проявляються у конкретних діях людини: розумовій праці у формі роздумів (*elmefuttatás*), забезпеченні громадської безпеки (*közbiztonság*), вшануванні кого-небудь (*köztisztelet*), проведенні суспільно важливих подій (*közbecsülés*), посиленні кому-небудь безплатного авторського екземпляра книги, газети, журналу тощо в знак дружби, співпраці (*tiszteletpéldány*). Серед найважливіших властивостей людини особливо виділяються жага, любов до життя (*életigenlés*), акуратність, пунктуальність (*pontoság*), чесне слово (*becsületszó*) в поєднанні зі справою честі (*becsületügy*), самоповага, самоповажання (*önbecsülés*) та самокритика (*önbecsmérlés*).

П'ята підгрупа пов'язана з попередньою антонімічними відношеннями, особливостями яких є відображення негативних сторін, характеристик людини, недотримання нею етикетних норм та законів суспільного буття. Сюди відносяться лексичні одиниці на позначення зневаги, погорди, зверхності (*semmibehevés*), нешанобливості в поведінці, спілкуванні, ставленні до інших, а також вчинках (*tiszteletlenség*), пихатості, бундючності в поєднанні з бажанням влади, слави й гонінням за почесними, званнями, легким життям, багатством (*nagyravágyás, cimkórság*), проклинання, наруги, образи кого-, чого-небудь глибоко шанованого, святого (*káromlás*), опоганення, опошлення чого-небудь, напр., честі, гідності, моральних цінностей і т.п. (*rontás*). Досліджувані негативні характеристики людини знаходять своє відображення у конкретних неетикетних формах: розбійницькій честі (*zsványbecsület*), клеймі, плямі ганьби (*szégyenfolt*) та нечесній наживі, баришу (*sáp*).

Семантичний аналіз однозначних етикетних слів дозволяє представити мовний матеріал у його ієрархічній послідовності з урахуванням специфіки системно-структурної організації як груп в цілому, так і підгруп (мікрогруп, синонімічних рядів) зокрема. Методика вивчення лексичного складу етикетного поля сучасної угорської мови взагалі, а його моносемічних елементів зокрема допомагає глибше пізнати особливості розвитку таких мовних універсалій, як полісемія, синонімія, антонімія тощо, яким відводиться суттєва роль у розкритті семантичних закономірностей формування етикетної лексики. Різноманітні семантичні зв'язки та відношення між етикетними іменниками в межах окремих підгруп, груп, а також їх єдностях дозволяють виявити найсуттєвіші, найтонші та найдрібніші деталі комунікативного функціонування слів, їх значущості, передачі ними національно-культурних особливостей носіїв мови та їх психофізіологічних характеристик.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кравченко А.В. Феноменология значения и значение феноменологии в языке.// Категоризация мира: пространство и время. – Москва: Диалог – МГУ. – 1977. – С. 61–72.
2. A Magyar Nyelv Értelmező Szótára. I–VII. kötet – Budapest, 1966.

Fabian M.P.

MONOSEMANTIC ELEMENTS OF THE HUNGARIAN ETIQUETTE FIELD FORMATION

S u m m a r y

The present article deals with the main linguistic means of the Hungarian etiquette lexico-semantic field formation, especially its monosemantic elements. They play a significant role in the Hungarian word stock, their peculiarities being the presentation of the subject, his social status, manners of behaviour and communication, not vividly seen language semantic changes under the influence of extralinguistic factors, etc.

ЧОЛОСІ., МЕЛКА Г.

(Ужгород)

ІСТОРИКО-СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ЛЕКСИЧНОЇ ТРАНСФЕРЕНЦІЇ В СЕРЕДНЬОБАВАРСЬКІЙ ГОВІРЦІ ТЕРЕСВЯНСЬКОЇ ДОЛИНИ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Середньобаварська австрійська говірка (надалі СБА говірка) як мовна система, перебуваючи в іншомовному середовищі, зазнає трансференції, абсорбуючи елементи контактуючих з нею мовних систем. Її дослідження має особливе значення для розвитку словникового складу говірки, оскільки є одним з основних шляхів його збагачення. Трансференція в СБА говірці проходила з різною інтенсивністю в різні періоди, що обумовлено суспільними змінами в житті носіїв говірки.

Перший період трансференції триває з 1775 по 1884 рік. До нього відносяться лексичні трансфери, які увійшли в СБА говірку внаслідок безпосередніх мовних контактів австрійських лісорубів з місцевим українським населенням. Це переважно діалектні українізми, що позначають назви предметів побуту, елементів одягу, харчів, будівель, топоніми, наприклад:

- 'gatje, f "die Lein hose" < укр.д. gat'i "ляні штани";
- 'ko:zux, m "Lederjacked" < укр.д. 'kozux "кожух";
- 'sukn'a, f "der Rock" < укр.д. 'sukn'a "спідниця";
- 'strixa, f "das Strohdach" – стріха, дах із соломи;
- 'tukan, m "der Maisbrei" < укр.д. to'kan "кулеша";
- 'paska, f "das Osterbrot" < укр.д. 'paska "паска";
- ba'bakjen, f "eine Art Weihnachtsbrot" < укр.д. bo'bal'ke "різдвяний вид тіста".

Однак комунікація у тересвянських німців в цей час відбувається переважно у відносно ізольованій комунікативній спільності німецьких сіл. Культурні й економічні відносини між німцями й українцями протягом першого століття їх проживання в Тересвянській долині були незначними. Причина цього полягала в суттєвій різниці між їхніми житлово-побутовими звичаями, навиками праці (Stanglica 1937, 848), рівні господарсько-економічного розвитку та приналежності до різних конфесій.

Трохи інтенсивнішою була угорська трансференція в СБА говірці. Оскільки угорська мова на Закарпатті була адміністративною, то проникнення угорських трансферів в СБА говірку проходило внаслідок офіційного спілкування німців із службовцями різних державних закладів. У говірку проникали перш за все слова, пов'язані з соціально-політичним устроєм та слова ділового стилю, наприклад:

- 'birou, m "der Dorfälteste, der Richter" < угор. 'biro: "староста, суддя";
- 'to:natS, m "der Ratgeber" < угор. 'təna: tSoS "радник";
- 'valzman, m "der Gewählte" < угор. 'va:lsta:n' "виборний";
- 'ke:rve:n', f "das Gesuch" < угор. 'ke:rve:n' "заява, прохання";
- 'odou, m "die Steuer" < угор. 'ədo: "податок" та ін.

Другий період трансференції в СБА говірці, для якої характерно значне проникнення угорських лексем, припадає на 1885–1918 роки. Ця трансференція була пов'язана перш за все зі школою. В ході проведення політики мадяризації в 1885 році в школах німецьких сіл Тересвянської долини мовою навчання була запроваджена угорська. В сім'ї і громаді спілкувалися німецькою говіркою. Проте в школі, навіть на перервах, говорити німецькою було заборонено і суворо каралось. Так виростало покоління, яке не вивчало німецької літературної мови і її орфографії (Zerezauer 1973, 133). І це часом приводило до гротескних ситуацій, коли лист сина, який служив в угорському війську, батькові мусив читати перекладач, оскільки той належав до старшої генерації і угорської мови не знав, а син не вмів писати по-німецьки (Tomas 1973, 124). Через школу в СБА говірку проникають такі угорські запозичення як:

- '*nɔplo*, m “das Hausaufgabenheft” < угор. '*nɔplo*: “щоденник”;
- '*vizgɔ*, m “die Prüfung” < угор. '*vizgɔ* “іспит”;
- '*lo:der*, m “der Radiergummi” < угор. '*lɔde:r* “гумка”;
- '*louɔs*, m “der Versäumer” < угор. '*lo:ga:S* “прогульник”;
- '*to:lmətS*, m “der Dolmetscher” < угор. '*tolmɔS* “перекладач”.

Служба в австро-угорській армії також сприяла проникненню в СБА говірку угорських військових термінів, наприклад:

- '*kɔtonɔ*, m “der Soldat” < угор. '*kɔtonɔ* “солдат”;
- '*honve:d*, m “der Verteidiger” < угор. '*honve:d* “захисник”;
- '*hodnɔd*, m “der Leutnant” < угор. '*hɔdnɔd* “лейтенант”;
- '*tizedeS*, m “der Aufseher” < угор. '*tizedeS* “десятник”;
- '*riodou*, m “der Alarm” < угор. '*riɔdo* “тривога”;
- '*po:rɔntS*, m “der Befehl” < угор. '*pɔrɔntS* “наказ”;
- '*sazodɔS*, m “der Oberleutnant” < угор. '*sazɔdoS* “сотник”.

З розвитком економіки, техніки, культури і науки з'являється цілий ряд нових предметів, понять, які позначаються переважно угорськими назвами. Користуючись цими новими предметами, тересвянські німці засвоюють і їх угорські позначення. Так в СБА говірку проникають угорські трансфери:

- '*bokantSen*, “die Schuhe” < угор. '*bɔkɔntS* “боканчі, черевики з грубої шкіри”;
- '*vujɔS*, m “die Jacke” < угор. '*ujjɔS* “піджак”;
- '*bitsigel*, s “das Fahrrad” < угор. '*bitsikli* “велосипед”;
- '*vi:lon*, f “die Lampe” < угор. '*villɔn* “лампа”;
- '*bu:tor*, f “die Möbel” < угор. '*butor* “меблі” і ін.

У цей період внаслідок подальших безпосередніх зв'язків тересвянських німців з місцевим українським населенням, зокрема торгових, через купівлю і продаж товарів на ринках, триває і українська трансференція в СБА говірці. У лексикон говірки проникають українські трансфери, пов'язані переважно із назвами предметів побуту, одягу та харчів, наприклад:

- kresan* 'a, f “der Filzhut” < укр.д. *kresan* 'a “фетровий капелюх”;
- '*hun* 'a, f (m) “der aus Schafsfell gefertigte Pelz” < укр.д. '*hun* 'a “шуба”;
- bazar*, m “der Bazar” < укр.д. '*bazar* “базар”;
- vere:ta*, f “der Bodenläufer” < укр.д. *vereta* “доріжка”;
- '*brindza*, f “der Schafkäse” < укр.д. '*brendza* “бриндза” і ін.

Більшість лексичних трансферів цього періоду є у широкому вжитку всіх носіїв німецької говірки. Тільки незначна кількість спеціальних термінів обмежується окремими групами мовців. Процес трансференції в даний час проходить досить швидкими темпа-

ми. Якісно новий етап лексичної трансференції в СБА говірці настає в 1919 році, коли Карпатська Україна була приєднана до Чехословацької Республіки, і був пов'язаний із чехословацьким державним і політичним ладом та змінами в економічному житті краю. У словниковий склад німецької говірки проникає ряд чеських трансферів, які означають для тересвянських німців нові явища в області політики, техніки, промисловості та господарства. Особливий вплив на говірку робить технічна лексика. Тересвянці змушені не тільки обслуговувати нові машини і засоби транспорту, а й називати їх деталі. Через зростаючу спеціалізацію поступово відокремлюються лісові роботи від нелісових, що в свою чергу викликало розширення словникового складу і посилення процесів трансференції. Наприклад:

- vlak*, m “der Zug” < чеськ. *vlak* “потяг”;
- 'zeleznitsa*, f “die Eisenbahn” < чеськ. *'zeleznisa* “залізниця”;
- 'lesnitsvo*, s “das Waldamt” < чеськ. *'lesnitsvo* “лісництво”;
- 'rada*, f “der Rad” < чеськ. *'rada* “рада”;
- 'krona*, f “die Krone” < чеськ. *'krona* “Крона”;
- torh*, m “der Markt” < чеськ. *trh* “ринок”.

Лексична трансференція в СБА говірці була викликана також поліпшеними умовами транспорту. Тересвянські німці вступали тепер частіше у відносини із носіями українського закарпатського діалекту, чеської та словацької мов. Для комунікації з ними вони повинні були пристосовуватись до них, що в свою чергу сприяло запозиченню з цих мов значної кількості слів.

Лексикон говірки в цей період зазнає впливу німецької літературної та розмовної мови. У другій половині 20-х на початку 30-х років багато молодих тересвянців їде на роботу до Богемії, Австрії та Німеччини, де вони вступають в контакт з місцевим німецьким населенням. Німецькій трансференції в СБА говірці сприяє і школа, викладання в якій у чехословацький період було відновлено на німецькій мові. Так, поряд з іншомовними трансферами в СБА говірку проникають і нові німецькі слова. Наприклад:

- 'antsu*:g, m < нім.л. *der Anzug* “костюм”;
- 'aoto*, s < нім.л. *das Auto* “авто”;
- tsu*:g, m < нім.л. *der Zug* “потяг”;
- Smo:lSpua':po*, f < нім.л. *die Schmalspurbahn* “вузькоколіяка”;
- 'So:l,pl'o:tn*, f < нім.л. *die Schallplatte* “платівка”;
- 'haos,aofgabe*, f < нім.л. *die Hausaufgabe* “домашнє завдання”.

Таким чином, система словникового складу СБА говірки з 1919 по 1939 р. зазнає сильної трансференції, оскільки внаслідок корінних змін виробничих відносин і введення нових засобів виробництва виникає значна кількість нових предметів і дій, для позначення більшості з яких говірка не має відповідних назв. Трансференція цього періоду була різною відносно охоплення поколінь. Більшість нових слів проникають переважно в лексикон молодшої генерації. Інші були сприйняті всіма мовцями говірки, ввійшли в її мовну систему і стали обов'язковими. Трансференція в системі лексики СБА говірки викликала процеси архаїзації значної кількості говіркових слів і їх поступове витіснення з активного вжитку. Архаїзації зазнали, наприклад, *der Aufsetzer*, *der Aufsetzknecht* (укладали штабелями деревину на місці складування); *der Schiffwerker* (будував плотини для транспортування солі); *der Strennknecht* (доглядав за станом лісотасок для спуску деревини на схилах гір); *der Wührer* (будував запруды, плотини) і багато інших.

Певну роль у розвитку словникового складу СБА говірки відіграв період з 1939 до 1944 р., коли Карпатська Україна була окупована гортівською Угорщиною. Угорська мова

знову була визначена адміністративною і досить швидко витіснила з усіх сфер суспільно-політичного життя чеську. Однак п'ятирічний строк не привів до значної інфільтрації в СБА говірку угорських лексем. В лексикон тересвянських німців проникають переважно угорські військові терміни, що було пов'язано із мобілізацією молоді до війська. Наприклад:

- 'beSorola:S, m "die Mobilisierung" < угор. 'beSorola:S "мобілізація";
- 'lɔkton 'ɔ, f "die Kaserne" < угор. 'lɔkton 'ɔ "казарма";
- 'd'ʒkɔrlɔt, m "die Militärübungen" < угор. 'd'ʒkɔrlot "військові тренування";
- 'kike:pze:S, m "der Jungsoldatenkursus" < угор. 'kike:pze:S "курс молодого бійця";
- 'SiSɔk, m "der Helm" < угор. 'SiSok "шолом, каска".

Значно більший вплив на лексичну систему СБА говірки робить в цей час німецька літературна та розмовна мова. З наближенням фронту до Карпат велика частина чоловіків Німецької Мокрої, Руської Мокрої і Усть-Чорної була призвана на службу в німецькі з'єднання, а в жовтні 1944 р. майже всі тересвянські німці були евакуйовані до Німеччини. Перебуваючи у німецькомовному середовищі, вони вбирають в свій словниковий склад цілий ряд нових німецьких слів. Наприклад:

- 'pilo:t, m < нім.л. der Pilot "льотчик";
- 'fli:ger, m < нім.л. der Flieger "літак";
- 'revo:lva, m < нім.л. der Revolver "револьвер";
- maSi:kvi:r, s < нім.л. das Maschinengewehr "кулемет";
- evaku'i:ruŋ, f < нім.л. die Evakuierung "евакуація".

Набагато глибшою ніж в минулі два століття була трансференція в СБА говірці в 1945–1990 р. Викликана вона була перш за все радикальними змінами в економічному, політичному і суспільному житті тересвянських німців. Технізація і індустріалізація лісової промисловості докорінним чином змінили й предмети праці та виробничі процеси лісорубів. Бензопили, тягачі, трейлери, різноманітні деревообробні машини, їх деталі й функції треба було познати в розмовах носіїв говірки. На характер трансференції впливає і політика русифікації, і особливо германофобії. Розгорнута в післявоєнні роки в засобах масової інформації антинімецька і антифашистська істерія, пропаганда так званого ФРН-реваншизму, формування в народі антинімецьких настроїв, утиски з боку радянського режиму приводили до того, що німці Закарпаття старались приховувати свою національну приналежність, боялись у державних закладах, на роботі говорити по-німецьки [Melika 1994, 79]. Визначальною для розвитку словникового складу СБА говірки була і втрата німецьким населенням зв'язків із Богемією, Австрією та Німеччиною, витіснення німецької мови із засобів масової інформації, ліквідація німецької національної школи. Таке ускладнення форм суспільного життя та побуту, встановлення нових зв'язків з іншомовним середовищем створили абсолютно новий характер комунікації, породили багато нових понять. У словниковий склад СБА говірки проникають нові позначення із області техніки, науки, державного і культурного життя, яких постійно абсорбує говірка з метою подальшого забезпечення своєї функції як засобу комунікації. При цьому на першому місці стоїть російська та українська лексична трансференція. Наприклад:

- samɔs 'val, m "der Kipper" < рос. sɐm'ɔ'sval "самоскид";
- prɔfsɔʒuz, m "die Gewerkschaft" < рос. prɔfsɔʒuz "профспілка";
- 'katSestvo, f "die Qualität" < рос. 'katSestvɐ "якість";
- sil'rada, f "der Dorfrat" < укр. "сільрада";
- zma 'han'a, f "der Wettkampf" < укр. "змагання".

Лексикон СБА говірки зазнає значних змін під впливом спілкування німців з односельчанами – українцями та багаточисельними туристами з різних областей України та Росії, які приїжджають сюди на лікування та відпочинок. Через засоби масової інформації, школу, в якій навчання з 1945 р. ведеться на українській мові, інші навчальні заклади області в СБА говірці зростає кількість українських та російських трансферів. Тепер тересвянські німці поряд із своєю говіркою у щоденному спілкуванні в значній мірі використовують український діалект, або й українську літературну мову. Вони все частіше виїжджають за межі своєї громади і вступають у контакт з носіями українського діалекту, української і російської літературних мов. У розмові вони досить легко переходять з однієї мови спілкування на іншу або замінюють лексичні елементи однієї мови елементами іншої. Більше ніж раніше німці спілкуються на роботі на українському діалекті. Все це відображується на лексичному складі СБА говірки, в який проникають і є у широкому вжитку нові трансфери, такі як наприклад:

kesellets 'a, f “die flüssige Konfitüre” < укр.д. *kesellets 'a* “рідке повидло”;

prɔ'hrama, f “das Programm” < укр. *програма*;

StSɔ'denne: k, m “das Hausaufgebenheft” < укр. *щоденник*;

u'dɔbstva, “die Bequemlichkeiten” < рос. *u'dɔbstva* “зручності”;

vlast' , f “die Macht”, < рос. *vlast* “влада”.

З 1991 р. по сьогоднішній день триває новий період трансференції в СБА говірці, який пов'язаний із політичними і суспільними змінами в житті як тересвянських німців, так і населення України взагалі. У СБА говірку проникають українські трансфери, які позначають переважно соціально-політичні та економічні явища. Наприклад:

sertifikat, m “das Zertifikat” < укр. *сертифікат*;

'birza, f “die Börse” < укр. *біржа*;

prevatežatsija, f “die Prevatisierung” < укр. *приватизація*;

rɔzder'zavlen'a, n “die Entnationalisierung” < укр. *роздержавлення*;

'biznes, m “das Busineß das Geschäft” < укр. *бізнес*;

divi'denden “die Dividenden” < укр. *дивіденди*.

Велике нагромадження іншомовних слів, які позначають нові поняття, приводить сьогодні до того, що у спілкуванні на спеціальні фахові теми німці не завжди можуть висловитись на рідній говірці і все частіше використовують український діалект або українську мову (порів. Melika 1993, 102).

Останнім часом лексичний склад говірки збагачується і німецькими словами літературної мови, чому сприяє відновлення зв'язків із родичами, що виїхали до Німеччини, поїздки за кордон, спілкування з австрійськими та німецькими туристами, які все частіше приїжджають в Усть-Чорну і Німецьку Мокру, а також щотижневі 30-хвилинні телепередачі обласного телебачення німецькою мовою. Новими німецькими лексемами в СБА говірці є, наприклад:

prié:f.to:Sn, f < нім.л. *die Brieftasche* “гаманець”;

'raesfer, *Slvs*, m < нім.л. *der Reißverschluss* “замок-змійка”;

'Staob, *zaoga*, m < нім.л. *der Staubsauger* “пилосос”;

bálon, *montl*, m < нім.л. *der Ballonmantel* “балонний плащ”;

'krænkenfa, *sixeruŋ*, f < нім.л. *die Krankenversicherung* “медична страховка”.

Аналіз зібраного матеріалу свідчить про те, що в лексичному складі СБА говірки міститься значна кількість угорських, чеських, українських та російських трансферів, які увійшли в говірку в різні періоди і повністю, частково або зовсім не адаптувалися до її фонетико-фонологічної системи. Із старінням певних суспільних явищ, предметів побуту,

праці, виробничих відносин зникають і їх позначення. Цьому певною мірою сприяє і трансференція, яка породжує часом синонімію і веде до поступового витіснення рідко вживаного слова говірки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Жлуктенко Ю.А. Лингвистические аспекты двуязычия. Киев, 1974.
2. Лизанец П.Н. Венгерские заимствования в украинских говорах Закарпатья. Венгерско-украинские межъязыковые связи. Будапешт, 1976.
3. Melika, Georg. Interethnische Beziehungen in Transkarpatien. В: Europa Ethnika, Nr. 3 (1993), S. 141–145.
4. Melika, Georg. Sprachentwicklung und Sprachwechsel bei der deutschen Minderheit von Transkarpatien. В: Sprachinselforschung. Eine Gedenkschrift für Hugo Jedig. Sonderdruck. Hrsg.: Nina Berend, Klaus J. Mattheier. 1994.–S. 289–301.
5. Stanglica, Franz. Die Ansiedlung von Oberösterreichern in Deutsch-Mokra im 18. Jahrhundert. Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung 1/1937.
6. Tomas, Hans. Schulwesen und kirchliches Leben der Deutschen in der Karpatenukraine. В: Deutsch-Mokra – Königsfeld. Eine deutsche Siedlung in den Waldkarpaten. Volkskundliche Darstellung aufgrund der Sammlungen von Anton F. Zauner, herausgegeben mit mehreren Mitarbeitern von Schmid-Egger, München 1973. – S. 121–130.
7. Zepezauer, Franz. Kirche und Schule in unserer Siedlung. В: Deutsch-Mokra – Königsfeld, wie Nr. 6.– S. 131–135.

Tscholos I.I., Melika G.I.

ANDERSPRACHIGE ENTLLEHNUNGEN IN DER ÖSTERREICHISCH-BEIRISCHEN MUNDART DER DEUTSCHEN DES TERESVATALES

Resumee

Die mittelbairische salzburgische Mundart vom Teresvatal bekommt im Laufe ihrer 230-jährigen Entwicklung in fremdsprachlicher Umgebung eine bedeutende lexikalische Transferenz zu fühlen. Die ersten lexikalischen Transfer waren mit der sozial-politischen Staatsform verbundene ungarische Lexeme und mundartliche Ukrainismen, die Hausgegenstände, Kleidungsstücke, Speisen bezeichnen. Zur ungarischen Transferenz trug wesentlich die Schule, in der das Ungarische ab 1885 bis 1918 Unterrichtssprache war, sowie der Militärdienst in der ungarischen Armee bei. Mit der Entwicklung der Industrie und des Transports übt die technische Lexik auf die Mundart einen großen Einfluß aus. Eine bestimmte Rolle in der Entwicklung des mundartlichen Wortschatzes spielte die Zeitspanne vom 1919 bis 1944. In dieser Zeit beeinflusst das Hoch- und Umgangssprache das lexikalische System der Mundart, jedoch führte das nicht zu einer bedeutenden Infiltration deutscher Lexeme. Durchgreifende Änderungen im wirtschaftlichen, politischen und gesellschaftlichen Leben der Teresvadeutschen seit 1945 bedingten neue kommunikative Situation und veranlassten eine starke russische und in der letzten Zeit ukrainische lexikalische Transferenz.

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

IRODALOMTUDOMÁNY

GÁL JÓZSEF
(Ungvár)

KOVÁCS VILMOS KÖLTŐI VILÁGA

A kárpátaljai irodalom művelői között kétségkívül Kovács Vilmos képviselte az eredetiséget, a költői tehetséget. Ezt bizonyítják versei, valamint a kritika egybehangzó véleménye is. Így Pál György szerint “Kovács Vilmos azok közül a kárpátukrajnai írók közül való, akiknek munkásságában a társadalmi és az egyéni, a nemzeti, nemzetiségi és az egyetemes emberi sors kérdései egyaránt tükröződnek”¹. Az 1982-ben kiadott irodalomtörténetben pedig az alábbiakat olvashatjuk: “A könnyben és vérben fogant új század” társadalmi és politikai feszültsége Kovács Vilmosnál egy didaktikus, mégis emberközpontú költészetet teremt”². Kiss Ferenc a költő Csillagfényénél című kötetéről értekezett³. Élete, munkássága sokakat foglalkoztatott, gyakran szöges ellentéteket képező vélemények is elhangzottak róla. E cikk szerzője a költő művészi fejlődésének egyik állomását vizsgálja, a Lázás a föld című kötet versszövegeinek tükrében próbálja meg felvázolni egy szakasz jellegzetes költői világlképét.

Már az előszóként közölt program- és címadó versben, a Lázás a földben egy igazabb, jobb életért akar – talán az egész világgal – perbe szállni, hiszen egyik építője az új világnak:

“Milliomod magammal
az újszülött Rend bölcsőjét ringatom”:

Ez az “újszülött Rend” adott szárnyakat a költői tehetség kibontakozásának, ez nyitotta meg számára a versben kitárulkozó vallomás lehetőségét. A kezdeti sikerek és az elismerés után fokozatosan kezd kiszorulni az aktív életből. Ezek egyelőre még csak baljós előjelek, de már ekkor érzi, hogy ha kell, az egész torz világgal szálljon perbe “az újszülött Rend”-ért.

Mélyen átél és tudatosan vállalt ars poetica ez, egyaránt vezérmotívuma a versnek s egyben Kovács Vilmos költői attitűdjének is. A pályakezdés optimisztikus hangvétele, a költő fenntartás nélküli hite az új világ igazságos rendjében, a szabadság, egyenlőség, testvériség magasztos eszméiben lassan foszladozik. Kezdetben ő volt a kiemelt vezéregyeniség, a területi írószövetség magyar tagozatának vezetője. Komolyan vette feladatát, küldetésként vállalta azt. Lehetséges, hogy épp a gáncsoskodás, az igazságtalan és szemellenzős bírálatok készítetik a világ dolgainak mélyebb felmérésére. Az első két kötetben megjelenő világlképhez viszonyítva itt tágabb horizontok villannak fel. A versek alapvető témái már nem a szegényes otthon – gyermekéveinek színhelye – nem az idillikus természet és falukép. A vágyalom foszladozik a valóság durva realitásától. A költői küldetés hite, annak vállalása megmarad, de most mégis megtorpanások és csak sejtett igazságtalanságok elleni szenvedélyes vádak “teremtik” verseit. Ennek leghitelesebb bizonyítéka a “Válasz egy névtelen levélre”.

Itt is megnyilvánul Kovács Vilmos ars poetikájának egyik alapvető komponense: a költői küldetésvállalás motívuma. Egyébként a vers megszületésének indítékát, háttérét könnyen rekonstruálhatják a versszövegből. Maga a költő szedi egybe a névtelen feljelentő vádaskodásainak lényegét:

“Leveled hosszú. Alatta álnév.
Gazdátlan vádak három pontban.
Vádolsz, hogy az újért soha ki nem állnék,
hogy ötvenhatban is ezt meg azt mondtam...

Vádolsz, hogy szeretem a nőt meg a vodkát...
Vádolsz, hogy verseimből néha
a kétely szól ki,
így jobb hát,
ha kitiltanak az irodalomból
s többé nem hagynak szólni!”⁴

A névtelen feljelentő vádpontjaira adott költői válasz tárja fel legigazabban Kovács Vilmos költői világának legfőbb összetevőit. Első helyen áll a tudatos művészi küldetésvállalás. Ez a gondolat fogja szerves egységbe a szenvedélyes hangvételű választ, amely a vádaskodó ellen fordítja magukat a vádak. A költő a maga igazának magaslatáról tudja rendkívüli formai bravurral érzékeltetni az igazságtalan vádaskodás felett érzett felháborodását, és közben megvilágítja a legaljasabb indítékot is: a totalitáris rendszer besugásokra épülő, koholt vádak alapján konstruálható hamis pert, melyet a hatalom rendszrint “golyóval zárt le”.

Maguk a vádpontok sekélyesek, felületeseek, de mögöttük a legszentebb dolgok meggyalázása lappang. És Kovács Vilmos épp e magasztos eszmék nevét mondja ki: a hitét támadják, a legemberibb érzést: a szerelmet, a lélek nyugalalmát és az emberi sorsokért vállalt költői felelősségét, magát a költői mesterségbeli tudását. Ezek a dolgok tárják fel a költő érzés-és gondolatvilágát, valamint az örökös emberi rossz eredendő okait.

A vers szövegéből világossá válik, hogy az a költő az új társadalmi rend produktumaként éli meg önmagát. A deklarált szabadság, egyenlőség, testvériség szólalmait szószerint elhívó emberként küzd egy emberibb világért. Az ő egyedi esete nagy horderejű általánosításokat tartalmaz. Ennek a versnek szinte valamennyi sora a kinyilatkoztatás és a töretlen hit erejével hat. “Szembe mondva több a szó”, – jelenti ki.

A költő úgy érzi, hogy általa, rajta keresztül valósul meg a folytonosság. Ő annak az öre kell hogy maradjon az elhazuguló világban, amiért az elődök küzdöttek. Ebben hisz és hinni akar. Ezért mozgósítja a sívár gyermekkor képeit, amelyek a szegénység igazának szimbólumává növekednek. Szenvedélyesen kérdi: “Hát tudod te, hogy születik a hit?” S tovább folytatva, a dantei poklok nélységéhez hasonló kilátástalan nyomor képeinek felidézése után, kinyilatkoztatja az elkötelezettség töretlen folytonosságának vállalását:

Láttad te apádat a párt
nevével szuronyok ellen menni?
Halgattad te este miatyánk helyett
igazságra éhesen a leckét,
hogy ebben a felbolydult világban hol a helyed,
hogy van nemzeted, osztályod,
s egyszer majd hazád is lesz még,”⁵

A költő szószerint veszi a deklarált demokrácia és egyenlőség hitét. És ezt a hitét védelmezi a gáncsoskodóktól, azoktól, akik “az igazaktól féltették az eszmét”.

Az előbbiekből úgy tűnik, hogy költői világa az elkötelezett pártos költőé. Pedig nem az. A mélyről csúcsra jutott ember humanista világlátásának, egész mentalitásának kifejezése ez a túlfűtött, szenvedélyes haraggal kimondott és önmagából fájdalmasan kiküzdött vád. Kovács Vilmost az emberi sors: az egyéné és az egész emberiségé foglalkoztatja. Túlnő nemzet, kortárs emberiség, országok problémáin. Ezzel már az emberi méltóság védelmezőjévé válik. Akkor is az emberi méltóság védelmében emeli fel szavát, amikor saját költészetét védelmezi a vádaskodóval szemben:

“...te tőlem akarod elvenni a szót?
Soha! mögöttem mind, aki csak szólt!
Itt bennem ezer évek

kincse, mit bennem a nagy mérleg
örökségül nekem osztott.
Körülöttem egy nyugalmból kifosztott
világ...”⁶

A költői kép kitágul. Már nemcsak a szimbólikus-metaforikus világ van benne jelen, hanem a konkrét kor, amelyben az ember mindig becsapják. Megfosztják hitétől, lelke nyugalmatól, emberi méltóságától. Kovács Vilmos nem konkretizálja ellenfeleinek személyét. Erre nincs is szükség, hiszen a mondanivaló lényege vád- és védőbeszéd a világnak sok-sok millió szegénye érdekében.

Kovács Vilmos verse nem mond se többet, se kevesebbet annál, amit a korabeli pártideológia előírt. Van benne harci szándék, bírálat, sőt ítélet, csakhogy az ő közlendőjének egészen más a tartalma, mint a hivatalos ideológia által megszabott témájú verveknek. Ez a költő nem megrendelésre és nem szűk pártérdekből vagy csoportérdekből szól, hanem meggyőződésből. Hiteles élmény szüli e verset, mélyen átélt fájdalmas érzés. Rádöbben arra, hogy egyedül van, magára maradván az igazával, a hitével, az emberi méltóságért vállalt küzdelmével az egész ellenséges külvilággal szemben, kénytelen szembefordulni ezzel a világgal. És harcos magatartása nem költői póz, hanem annak a megrázó felismerésnek az eredménye, hogy a szó és a tett a személyi kultusz “felszámolása” után is kettéválik. A vers érzelmi feszültségét épp az adja, hogy a költő – bár tiltakozik és lázadozik – végülis tehetetlen a hamis vádakkal szemben.

A vers kompozíciója fokozza a belső emocionális feszültséget. A költői kérdések tagolják külön részekre a verset, a kérdésekre adott válaszok pedig egyre indulatosabbak, fokozatosan növelve a belső érzelmi feszültséget. Az érzelmi háttér lényegében egyetlen létfontosságú problémát állít a középpontba: “egyszer még hazád is lesz még”, ugyanakkor ezt el is fátyolozza a többi nem kevésbé fontos kérdés. De a kérdő mondatba foglalt utolsó kérdés azt sugallja, hogy ez a remény igencsak feltételes. Nem lehet kimondani a lehetetlent.

Kovács Vilmos a kisebbségben élő magyarság kisebbségi költőjeként élte át a költői elkötelezettség érzését. Innen és ezáltal jelentkezik költészetében a többszörös áttételeken keresztül egy sajátos szimbólikus – metaforikus kifejezőmód, mely mind filozófiai, mind intim líráját áthatja.

Kovács Vilmos költői világgépének kiszélesedését leginkább a szerelmi lírának az a néhány darabja tárja fel, amely a Lázás a Föld című kötetébe került. Így az Éva hol vagy című vers az emberi lét örökös és megoldhatatlan problémáját érinti: hogyan él az ember. Az élet és halál dialektikus egysége, a lét értelme elválaszthatatlan a szerelem magasztos érzésétől. Kovács Vilmos épp e versben tud felemelkedni a személyes szubjektív érzéseken túl a filozófiai általánosításokig. A nő nála a férfi társa. Nem csak szerelmi partner, anya, a jövő ígérete, de elsősorban lelkének társa. Ezt keresi minden nőben, ami a további szonettekben is kicseng. De a lélek, melyet a férfinak “milliónyi közül – egyetlenbe, és bekötött szemmel” saját lelkéből kell belelehelnie a Nőbe, minden ember számára szinte megoldhatatlan feladat. Örök talány, hol van a lélek másik fele, s ennek a megfejtése úzi, hajtja, hogy keresse és megtalálja az egyetlen igazat. Kovács Vilmos a magyar költészet legnemesebb hagyományaira támaszkodik, mikor kitárulkozik a lélek legrejtettebb titkaival, mikor nem szépitvén a kalandkeresést monja ki a legtitkosabb, legbensőségesebb vágyakozását a lelki társ után, akivel végigjárhatná az élet útjait. Ugyanakkor a költő a mai kor szülte, világgépe a modern ember világgépével azonos, és számára a világ megismerése, az örök előrehaladás a fontos:

“Éltem örök mozgás, s csak az érték,
számomra, mit két kezem terem meg”⁸.

Szimbolikus értelme van a "két kézzel megteremtett" értéknek. Ebbe beletartozik a vers, a próza, az ábrándképből és a sok-sok női arcból–alakból teremtett múza, mely nem is él másutt, mint a költő álmaiban és lelkében. De egyben ez a mérce is, melyhez a földi képnás vagy felér, vagy túl kicsi ahhoz. Ezt többször is elismétli, fájdalmasan, csalódottan és mindig újra reménykedve:

Nem egy szem nyílt rám mámoroldott vérben,
nem egyszer kulcsolták némán át a térdem.
De túl karok lángján, mit belém öleltek,
mindig vesztes félként kerestem a lelket.

A lelket, mesterem, jaj mester a lelket,
amely telt vágyakkal is csak koldulni kerget,
mely – bár szoknyák jelzik győzelmeid hírét –
minden titkaival sohasem a tiéd...⁹

Az élet teljessége, a harmónia utáni vágy hatja át nem csak szerelmi liráját, de egész költészetét. Nagy a cél, a József Attila-i "A mindenséggel mérd magad" épp úgy benne foglaltatik, mint a Babits-i "a mindenséget vágyom versbe venni". Költői világképe egyaránt szélesedik a makro- és mikrovilág felé. Túl harcokon, gáncsoskodásokon, felülemelkedve a fojtó irigy légkörön a Végtelenség felé:

"... én ezt akarom, a Földet,
Mely az élet értelmetlansége alól fölment,
és néha hagyja,
hogy embernek mutasson, roppant nagynak,
az illanó pillanat.
ha rám szakad a Végtelen Idő"¹⁰

A Lázás a Föld című kötet Kovács Vilmos művészi fejlődésének egyik állomása, az, amely a költői világ kiteljesedése felé vezethetett volna, ha nincs üzöttség, megtorpanások és keserőségek, amelyek hiteket rombolnak és leket pusztítanak egyaránt.

J E G Y Z E T E K

1. Pál György. A magyar irodalom Kárpátalján (1945–1990) – Nyiregyháza, 1990. 59 old.

2. A magyar irodalom története 1945–1975. IV k. A határon túli magyar irodalom – Budapest: Akadémiai Kiadó. 1982. – 167 old.

3. Kiss Ferenc. Kovács Vilmos: Csillagfénynél//Kritika. 1969. 7 sz.

4. Kovács Vilmos. Lázás a Föld. Versek – Uzshorod: Kárpátontúli Területi Kiadó. 1962. 6 old.

5. Uo. 22 old.

6. Uo. 23 old.

7. Uo. 25 old.

8. Uo. 38 old. (Éva, hol vagy?).

9. Uo. 46 old. (A szerelem eposzához).

10. Uo. 77 old. (A Földet akarom).

ГАЛ ЙОЖЕФ

ПОЕТИЧНИЙ СВІТ ВІЛЬМОША КОВАЧА

Резюме

Стаття розглядає питання про те, які компоненти входять у поетичний світ митця, якими художніми засобами користується він, які морально-етичні принципи лягли в основу його лірики. Основна увага зосереджується на збірці "Земля неспокійна". Автор приходиться до висновку, що характерною особливістю постичного світу В. Ковача є широта світобачення та постичні і філософські узагальнення.

ЛАЗОРИШИН І. І.

(Ужгород)

**МИХАЙЛО ВОЗНЯК ПРО НАЙДАВНІШІ КУЛЬТУРНІ ОСЕРЕДКИ
ТА ЛІТЕРАТУРНУ СПІЛЬНІСТЬ НАДТИСЯНЩИНИ
З ІНШИМИ УКРАЇНСЬКИМИ ЗЕМЛЯМИ XVI–XVIII ст.**

Серед учених, що виховались на традиціях Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові, одне з почесних місць (за словами Михайла Гнатюка) належить літературознавцеві, мовознавцеві, історикові, етнографові, академікові Михайлові Степановичу Возняку (Гнатюк М., Михайло Возняк і його “Історія української літератури” // Історія української літератури. – Львів, 1992. – Т. 1 – С. 3).

Праця “Історія української літератури” (1920–1924) М. Возняка базувалася на кращих досягненнях європейського літературознавства, тому ряд явищ нашого письменства розглядається на тлі європейського літературного процесу. Відомий педагог та літературознавець М. Галушинський, оцінюючи “Історію української літератури” М. Возняка, писав, що вона “не є сухою компіляцією або бібліографією літературних творів. Автор старався видобути все, що “відбиває правдиве, дійсне життя наших предків” (Галушинський М. З приводу Історії літератури Михайла Возняка // Свобода. – 1922).

Сучасники відзначали, що найцікавішим був третій том “Історії української літератури” Михайла Возняка. Так, наприклад, відомий німецький українознавець Олександр Брікнер вважав, що “підручник М. Возняка – це монументальне, добре продумане дослідження, якому властиве популярне обговорення старих текстів. Особливо цінним вважав Олександр Брікнер саме третій том видання, який, на думку вченого, “незрівнянно цінніший, ніж обидва перші. Помітно, що Возняк почуває себе вільно, новіший час йому ближчий і він тут може ще краще виявити свою старанність і начитаність. Він стає незалежнішим від попередників і дає вперше повний огляд незвичайно розсіяного, значною мірою неважливого матеріалу”.

Михайло Возняк у своїй знаменитій праці “Історія української літератури” торкається цілого ряду важливих проблем, що пов’язані з життям Підкарпатської України XVI–XVIII віків: ролі найдавніших культурних осередків Надтиссянщини, культурної ролі унії, питань літературної спільності Надтиссянщини з іншими українськими землями (Возняк М. Історія української літератури. – Львів, 1924. – Т. 3. – С. 108–122).

Вчений стверджує, що у великій мірі спільним життям із Західною Україною XVI–XVIII ст. жила та частина українських земель, що розкинулася на півдні від карпатського хребта і ніколи не мала міцних зв’язків із “пнем” українського народу. М. Возняк пов’язує це багатьма чинниками історичного розвитку (не жила власним політичним життям, не створила власної історичної традиції, що піддержала б місцеве національне життя в українському дусі і т.д.).

Найдавнішими осередками українського письменства й культури в Надтиссянщині XVII–XVIII ст., як справедливо вважає автор, були монастирі. Значну традицію мав монастир

св. Миколая на Чернечій горі, що побіля Мукачева. Відомо, що коли князь Корятівич одержав у XVI столітті від угорського короля Мукачів і став березьким намісником, то заснував монастир на Чернечій горі. Хоча більш правдоподібно, за словами Михайла Возняка, вважається думка, що князь Корятівич тільки відновив монастир, котрий існував тут значно давніше. Історичні джерела вказують, що зять Ярослава Мудрого, угорський король Андрій, заклав монастир біля Мукачева, спровадивши туди ченців з українських земель на північ від Карпат. З 1491 року Мукачів (Мукачево) став пристанищем українського єпископа, через те що з того часу надтисянські українці перестали підлягати перемиському єпископові. Значення мукачівського монастиря підупало з 1772 року, коли мукачівські єпископи переселилися до Ужгорода.

Возняк вважає, що ще більш “темними гіпотезами” оповита історія іншого культурного осередку Надтисянщини, а саме грушівського монастиря на Мараморощині, що існував ще в часи нападу татарів на Угорщину (Возняк М. Історія... – Т. 3. – С. 108). На думку вченого, припущення, що Швайпольт Фіоль після втечі з Кракова друкував книги в Грушеві, не мають жодної підстави. Це пов’язано з тим, що Фіоль втік до південної Угорщини. На вказівки про “Пентекостаріон” (Тріодь на п’ятидесятницю) і молитовничок із грушівської друкарні (які ніби бачило двос людей) опирається гіпотеза про грушівську знамениту друкарню в XVII столітті. Михайло Возняк вказані історичні перекази вважає тільки гіпотезами, тому що не вдалося бібліографам вказаних друкованих видань знайти до цього часу, а значить не можна стверджувати, чи дані видання вийшли із грушівської чи іншої друкарні. Автор цілком справедливо і аргументовано стверджує, що Мараморош (Моромориш) довго відігравав роль православного п’ємонту для всіх українських земель на північ від карпатського хребта. Українські православні єпископи, що змушені були покинути Мукачів, проживали тут з 1616 року. З кінця XVII століття з’явилися тут і самостійні марамороські православні владики (до 30-х років XVIII століття) і своєю “столицею” зразу ж вибрали грушівський монастир, зруйнований за часів повстання Такелія в 80-х роках XVII століття.

Михайло Возняк вважає, що в нез’єднаній зразу з Римом Мараморощині знаходили захист усі ті, котрі тікали сюди від унії, яку прийняло місцеве духовенство в Ужгороді 1646 року. Цілком справедливо, що саме унії завдячує Надтисянщина за перші друковані книги місцевого походження (“Катихизм” – 1698 року і “Букварь” – 1699), що були надруковані в Тирнаві. “Катихизм” написав латинською мовою уніатський владика Йосип де Камеліс (грек родом), а переклав його галицький священик Іван Корницький. Тут знаходяться історичні дані про сумний стан української церкви й українського духовенства в Надтисянщині, де “клирика жадного нѣкто бити не можетъ, бо въпалъ бы въ клятву”. Згадані також і наслідки заведення нового календаря: “Для той розности календару многиі руснацы ту в Угорской Земли жадныхъ святъ не заховуютъ: анѣ коли святкуеть рымскаая церковь, бо мовятъ, же тогда не повинни, анѣ коли грецкая, бо ихъ тогда силують панове робити”.

Унія зробила багато для матеріального, морального і культурного піднесення українського духовенства в Надтисянщині, що створило тут досить бідну і “темну” касту. Школа та книга мали на меті подбати про духовенство. Надтисянське “шкільництво” почалося створенням початкової школи в Мукачеві на початку 80-х років XVII століття. Хоча справжня організація рідної школи почалася тільки в 40-х роках XVIII століття заходами мукачівського єпископа Мануїла Ольшавського (1743–1767). Саме він на другому році

свого єпископства створив на місці мукачівської початкової школи першу семінарію, що в 1777 році піднялася на висоту західно-європейських латинських семінарій в Ужгороді (за єпископства Андрія Бачинського).

Серед попередників Ольшавського Михайло Возняк описує діяльність Орія Геннадія Бизантія (1716–1733), що 1727 року видав у Тирнаві “Краткое припадковъ моральныхъ или нравныхъ собраніе”, знання якого вимагалося від кожного кандидата духовного стану. Ось чому ця книга в Надтисянщині користувалася такою великою популярністю. Ольшавський надрукував 1746 року в Колошварі букварець з латинським та церковно-слов’янським текстом, це пов’язано з тим, що ні в одній західній країні не відіграла латинь таку роль у XVIII столітті, як у Надтисянщині. Однією з найбільших заслуг Ольшавського М. Возняк вважає заснування першої української друкарні в Надтисянщині 1754 року (в Великім Каролі), де надруковано “Букварь” і “Катихизм” угорською та церковнослов’янською мовами. Саме Ольшавський написав наукову розвідку про злиття східної та західної церкви, що була видана латинською мовою 1764 року, а 1769 року в Почасві – в оригіналі та церковнослов’янському перекладі.

Відомо з історичних джерел, що унія як нова віра прийнялася в Надтисянщині тільки після завзятої боротьби зі “старою вірою” – православ’ям. Як і на інших українських землях, так і тут ця боротьба знайшла своє відображення в письменстві. Як приклад Михайло Возняк наводить полемічний твір Михайла Андрелли проти уніатів та латинників. Свій “хаотичний твір” автор писав в різні часи – від 1669 року до початку XVIII століття, коли йому вже було понад шістьдесят. Серед народу автор був відомий під іменем Миговка (здрібніле угорське слово в значенні Михайлик). Замолоду Андрелла був уніатом, про що згадав у своїм творі: “Єгда бѣхъ мирень съ ненавидящими мира, признамъ, вельми ми молодьи крыла быша у Борши градѣ, малъ бѣхъ въ братіи моеї, іуноша, младенецъ въ дому отца моего пасахъ овця и не сокотихся от рімскої злои мотылицѣ науки”. За часів свого уніатства був і пресвітером сатмарським. Із згадок та записок Михайла Андрелли видно, що він був попом у Росвигові, Вунігові, Урмезові, Сивлюші, Угочі (1670), Бедевлі та в Ізі, де й помер 1710 року. Очевидно, на думку М. Возняка, Андрелла родом був з Росвигова, тому що часто називав себе Михайлом Росвигівським або Михайлом, росвигівським попом. В 1669 році став православним: “При кінці січня того року сидів уже в арешті в Мукачеві. Разом із старшим і молодшим братом його закуто в кайдани в селі близько Мукачева й він просидів двома наворотами, раз сім, другий раз п’ять тижнів і один день, разом 12 тижнів, у тюрмі з ланцюгом на одній нозі й залізними кайданами на другій” (Возняк М. Історія... – С. 112). В Мукачеві й Сивлюші його пробували переконати латинські єпископи, але “неизбороли”: Андреллі заборонено було ходити до Мукачева та Лучок, посилати листи, його було пострижено і поголено і т.д.

Про пригоди, що викликав перехід Андрелли з унії в православ’є, з жалем згадується в писанні “Оброна вѣрному каждому человѣку”. В заголовку автор називає себе Михайлом Теодулом і Христудулом, що означає слугою Бога та Христа. Риси Андрелли в писанні частково нагадують портрет Івана Вишенського, точніше – “слабу копію”. Мова твору – це мішанина церковнослов’янщини з народними висловами та реченнями, а окрім того – з латинськими, грецькими, угорськими і польськими. З польською мовою Михайло Андрелла познайомився з книжок та під час перебування на Галицькій землі (в творі згадано, що автор їздив до Стрия, до митрополита). М. Возняк, аналізуючи твір М. Андрел-

ли, неодноразово вказував і на його національну свідомість: “Він не раз протиставить “русина” іншим національностям і наводить дві приповідки, мало підхлібні своїй нації: “велика голова в русина, мозгу въ ней мало” й “дурнячокъ руснячокъ”. Очевидно, не підхлібними прикметами наділив Андрелла уніятів, латинників, кальвіністів, усіх, хто не православний” (Возняк М. Історія... С. 114). В творі є поодинокі вкраплення, що характеризують деякі риси з життя сучасного йому духовенства в Надтисянщині: “Ляхове, паповы мужіє, дщерь сквернять, руснацкую дѣвку, а дѣвка мужа переводить, абы отступити Бога й т.д.” (Там же. – С. 115).

Михайло Возняк стверджував, що унія в Надтисянщині “була найкращим виходом із вікової пропаганди тут латинства та протистанства” (Возняк М. Там же. – С. 115). На думку автора, в літературному процесі, можливо, знайшли свою реалізацію два полемічні писання першої половини XVI століття, а саме: апологія православ’я проти латинян 1511 року та “посланіє” Лацка 1534 року, а також відповідь на вказане “посланіє” протоєрея Гаврила. Проти “нових євангеликів” було направлене скотарське “Учительне Євангеліє” 1588 року (Скотарсько-Свалява) в Бережчині: “Собѣ за отпустъ имають нѣколиже не постити, а церкви святѣи ганити, лупити, чужее берут, церкви драпят, много жонѣ поймут, въ чужеложствѣ мешкают, на остаток Богу ани людем вѣры не ховают” (Возняк М. Там же. – С. 116).

Таке ж полемічне забарвлення проти “лютрів”, “кальвінів”, “римлян” і “угрів” має данилівське “Учительне Євангеліє”, що написано не пізніше 1646 року (в збірці Івана Франка в бібліотеці Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові). Автор, як вказує Возняк М., з докором говорить, що “ни въ едном народѣ такого безчестія не ест, як межѣ нашим рускимъ народом, що на свои учительѣ о их чести никус не смотрят”.

Серед учительних євангелій Михайло Возняк особливо виділяє Учительне Євангеліє Івана Капишовського, пароха Ортутова (єпископська бібліотека в Пряшеві); Степана Плавянського від 1668 року (бібліотека Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові), Хведора Дулишковича – 1673 року; Петра Колочавського – 1737 року та інші. Автор “Історії української літератури” вважає, що тільки ґрунтовне їх дослідження допоможе відповісти на питання про те, чи вони народилися в Надтисянщині, чи принесені туди через Карпати.

Потребу навчання народу його рідною живою мовою активно пропагували протестанти. Ось чому (як вказував М. Возняк) багато слідів протестантизму зустрічається в нягівськѣм Учительнѣм Євангелію 1758 року. Аналіз тексту вказаного пам’ятника наглядно показує, як народна мова здобула собі право в письменстві Надтисянщини XVII–XVIII віків. Возняк вважає (Там же. – С. 118), що мова учительних євангелій Надтисянщини XIII століття справляє “далеко краще вражіння, ніж надтисянське письменство XIX в. з його всякою мовою, тільки не живою народньою”. Очевидно, через те саме давньому письменству Надтисянщини (XVII–XVIII ст.) судилося бути популярним навіть в XIX столітті (збірники апокрифів, молитви з замовлюваннями та заклинаннями, повісті, оповідання, легенди, житія святих, проповіді, духовні вірші і т.д. Надтисянщина, таким чином, зберегла ті скарби старого українського письменства, котрі на інших українських землях в тій чи іншій мірі вийшли з ужитку або просто забулися.

Учительні Євангелія часто переходили в збірнички, тому що дуже часто почали включати апокрифічний, житійний і повістевий матеріал. Михайло Возняк у своїй праці згадує два збірнички з села Літманови (на Спішу), датовані кінцем XVII – початком XVIII

століття. Зміст їх складають життя святих, проповіді, притчі та біблійний матеріал. Такого ж змісту і один з найбільших збірників Степана Теслевцьового (пароха з Бережчина): “Цей прецінний рукопис дістався із рукописною збіркою Івана Франка до бібліотеки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. Добрий знавець надтисянського письменства Гіядор Стрипський уважає укладчиком цього збірника одного з найкращих синів Підкарпатської України Степана Тесловича, що був 1637 р. парохом Дусини, як виходить із записки на краю одної старої церковної книги. Коли дійсно згаданий Теслович був укладчиком збірника, так певно було це пізніше ніж 1637 р. В збірнику згадане два рази Перло многоцінне, очевидно Кирила Транквіліона Ставровецького з 1647 р.” (Возняк М. Там же. – С. 118).

У XVIII столітті в Надтисянщині з’являються збірники духовних віршів та світських пісень (часто впереміш). М. Возняк особливо акцентує увагу на набожних піснях місцевого походження в честь чудотворних ікон (зокрема, повчанської Богородиці). В таких збірничках побутувала і пісня про події в Угорщині 1683 року та про Відня “Пѣснь о образѣ клокочевскомъ”. Про плач клокочівської Богородиці кілька разів згадує і Михайло Андрелла в своїм писанні. Саме такою картиною починається й пісня про події 1683 року:

Прислухайся кто из боку и присмотрися
справам бозскимъ великим и зачудися,
что ся дѣе на семь свѣтѣ.
А въ угерскомъ повѣтѣ
плакаль образъ Пречистой въ Клокочевѣ.

Відбила в собі світська пісня і важкий побут народних мас Надтисянщини XVIII століття:

Внийде воякъ, прийде панъ,
урядници и ишпанъ (губернатор),
каждый хваце, каждый дре:
цо лем може, то бере.

Очевидно, що пісня походить з українсько-словацького пограниччя. На це вказує мова пісні – напівукраїнська, а напівсловацька. В пісні змальовано важку долю безпомічного українського селянина в Надтисянщині, особливо його духовну темноту. Коли освіта духовенства значно зросла наприкінці XVIII століття, то духовенство часто йшло урозріз зі своїми проповідями. Ось чому, вважає М. Возняк, мукачівському канонікові Пастелієві прийшлося писати сатиру на підвладного йому ж священика:

Пастырю душевный, ты ты попе избранный,
людей просвѣщати от Бога есь данный!
Як же ты ихъ просвѣщаешъ,
кедь осквернень самъ зостаешъ,
жіючи блудно?

Сатира Пастелія походить з тих часів, коли Надтисянщина мала першого єпископа, що був звільнений з-під влади латинського ягерського єпископа, а саме Андрія Бачинського (1772–1809). Андрій Бачинський переїхав з Мукачева до Ужгорода, де й заклав єпархіальну бібліотеку (9 тисяч томів). За доби Бачинського у Надтисянщині було понад 150 парохіальних шкіл, де серед вчителів були часто досить освічені дяки (знали українську, угорську та латинську мови). За часів Бачинського українське духовенство дістало змогу навчатися в своїй ужгородській семінарії а також у Відні, де Марія Тересія 1774 року заснувала уніатську духовну семінарію для греко-католиків своєї держави (для Надтисян-

щини виділялось дванадцять, а для галицьких епархій – чотирнадцять місць). За десять літ (до заснування у Львові генеральної духовної семінарії) вийшло багато людей, що мали змогу слухати столичних професорів, знайомитися з іншими націями та їх культурою, історією.

Михайло Возняк серед найбільш освічених людей доби Андрія Бачинського називає ім'я Йоанникія Базиловича (Там же. – С. 121). Мова творів Базиловича – церковнослов'янська, що часто переплітається з народною лексикою та (в дусі часу) латинню. Всі твори автора залишилися в рукописах (Бесѣда или слово ко братіи отцемъ”, “Правила и установленія монашеская”, “Толкованіе священныя літургіи”). Автор “Історії української літератури” стверджує, що Базилович змушений був друкувати свої твори латинською мовою (“Толкованіе...”), цензура вимагала писати науковою мовою – не могла простити, що автор прихильно ставиться до “руських обрядів” в уніатській церкві. Незважаючи на те, що Базилович був ченцем (з 1782 року – по 1821 рік), головне значення його творів не в церковнослов'янських писаннях. З цього приводу Михайло Возняк пише: “Та не в церковно-славянських писаннях головне значіння Базиловича, але в його латинській історичній праці, надрукованій в шости частинах і двох томах у Кошицях у рр. 1779–1805 п.н. Коротка відомість про фундацію Хведора Коріятовича, себто про мукачівський монастир на Чернечій горі. Задумавши дати його історію, автор глянув на справу ширше й заговорив про культурну злуку Надтисянщини з іншими українськими землями. Тому це писання Базиловича, будучи першим науковим історичним твором, мало zarazом велике значіння для розвитку національної свідомости серед українців Надтисянщини” (Возняк М. Там же. – С. 122).

В кінці XVIII століття – на початку XIX Надтисянщина могла гордитися цілою низкою людей, що прославилися не тільки на своїй землі, а й поза межами Надтисянщини, на українських, московських та болгарських землях: Михайло Балудянський, Іван Орлай, Юрій Гуца-Венелін, Іван Земанчик, Петро Лодій, брати Кукольники та інші.

Таким чином, культурне та літературне життя Надтисянщини протягом XVI, XVII та XVIII століть розвивалося в найтісніших зв'язках не тільки з українськими землями по іншу сторону Карпат, але й з Галицькими землями. Іван Франко, вказуючи на величезну популярність карпатоукраїнського письменства, потреби проповідництва та навчання рідною мовою, вважав, що на карпатоукраїнській території XVII–XVIII століть виросло “окреме карпатоукраїнське письменство”. Проте Михайло Возняк в своїй праці цілком справедливо стверджує, що “нема причини говорити про окрему карпатоукраїнську літературу. Народня мова в ній не є характеристичною прикметою окремої карпатоукраїнської літератури, бо народня мова (українська) дісталася до Св. Письма на всіх західноукраїнських землях під впливом складних культурно-літературних і політичних обставин, в яких опинилися тоді західноукраїнські землі”. Вчений пише, що “на карпатоукраїнській території відбулося в письменстві сусідство з мадярами, словаками чи поляками, як де инде з поляками, білорусами, румунами чи москалями” (Возняк М. Там же. – С. 124).

В своїй “Історії української літератури” автор висловлює інтересні думки з приводу того, що саме карпатоукраїнській території судилося “переховати бодай в частині скарби нашого старого письменства”, що головними чинниками цього були її гірський характер території, віддаленість від великих культурних осередків та “компактність українського населення, найменше виставленого на вічні війни”.

Lazorischin Igor

**MYCHAILO WOSNIAK ÜBER DIE ÄLTESTEN KULTURZENTREN UND DIE LITERARISCHE
VERBUNDENHEIT VON NADTYSIANCHTSCHYNA MIT DEN ANDEREN UKRAINISCHEN
ORTEN DER XVI–XVIII JH.**

R e s ü m e

Der Artikel zeigt die ganze Reihe wichtigen Probleme, die mit dem Leben der Pidkarpats'ka Ukraina in den XVI–XVIII Jh. verbunden sind: die Rolle der ältesten Kulturzentren von Nadtyrianschtschyna, die Rolle der religiösen Union, die Fragen der literarischen Verbundenheit von Nadtyrianschtschyna mit den anderen ukrainischen Orten.

МУШКЕТИК ЛЕСЯ

(Дебрецен)

ПЕРЕДАЧА НАЦІОНАЛЬНОГО КОЛОРИТУ В ПЕРЕКЛАДАХ УГОРСЬКОЇ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ НА УКРАЇНСЬКУ МОВУ

Питання передачі національного колориту, національного забарвлення у перекладах художньої літератури – одне з найскладніших у перекладознавстві. Воно тісно пов'язане з іншими проблемами перекладу – лексичними, граматичними, перекладом фразеологізмів, власних імен та назв, передачею експресивних відтінків, сленгу, питаннями еквівалентності та синонімії.

Власне, національний колорит проявляється на різних рівнях. З фонетичними особливостями мови-джерела пов'язаний переклад власних імен та назв, які надають мові оригіналу певного іноетнічного колориту. Не зупиняючись конкретніше на цих проблемах, хотілося лише б зазначити їх складність, нерозробленість, неоднозначність, зокрема у перекладах з угорської мови на українську, адже їхні фонетичні системи дуже різняться й деякі звуки угорської мови не існують в українській. Позначення їх у перекладі звуками своєї мови веде до нівелювання національних особливостей народу, які відображаються у мові. Разом з тим нетворчий підхід до цього питання, зайва “мадяризація” може стати причиною несприйняття тексту читачем, його незрозумілості.

У мовній тканині художнього твору виявляються і граматичні особливості певної мови, які по-різному передаються при перекладі. Належність української та угорської мов до різних мовних груп, які дуже відрізняються і є абсолютно неспорідненими, спричинилася і до значних складнощів при перекладі граматичних, синтаксичних особливостей угорської мови, яка має аглютинативний характер. Часто зовсім іншими граматичними засобами передається наказовий спосіб, присвійність тощо, складними є проблеми позначення просторових відношень угорської мови, відмінків, таких її специфічних особливостей як суб'єктне та об'єктне відмінювання та ін.

Відмінності двох мов яскраво виявляються і в синтаксисі, побудові речень, їх структурі. В синтаксисі угорської мови, зрештою як і в морфології, розкриваються особливості способу мислення народу, тож перекладач має абстрагуватися від мови-джерела: зрозумівши суть фрази та її будову, передати її мовними елементами своєї мови, які можуть бути іншими. Це може бути й розбивка складного речення на кілька менших чи, навпаки, їх поєднання, заміна місцями слів, словосполучень, заміна складносурядних речень складнопідрядними чи навпаки, окличних речень питальними тощо. Все це має відбуватися в руслі сучасних вимог теорії перекладу – органічності, природності звучання мови оригіналу, еквівалентності тексту мови-джерела текстові цільової мови.

Національний колорит твору виявляється і в стилістичних особливостях мови, її експресивних відтінках, гуморі, діалектах, історизмах та архаїзмах. Всі ці особливості мають передаватися при перекладі, адже вони надають мові соковитості, яскравості, індивідуалізують мову персонажів твору, зрештою, несуть значну інформацію про менталітет народу. Вони вимагають особливо скрупульозного підходу при перекладі – кожен випадок має

розглядатися перекладачем окремо, як у контексті твору, так і в контексті усєї іноетнічної культури.

Та чи не найяскравіше національний колорит розкривається в лексиці твору, в багатстві семантичних відтінків слова. Так, уже саме членування дійсності різне у різних мовах. До прикладу, угорське слово "délelőtt" українською мовою можна передати лише описово, воно означає відрізок часу з ранку до обіду, а саме до дванадцятої години, яка в угорців вважається обіднім часом. В художніх творах цей час позначається приблизно: ранок, ранішня пора, час перед обідом тощо (звичайно, за умови, коли позначення часу не грає особливої ролі в творі). Чи слово "нар", в українській мові воно може мати значення "сонце" або "день" чи "доба", яке вже перекладач визначає з контексту твору.

У кожному художньому тексті існують такі елементи, які формально перекласти не можна у зв'язку з їхньою яскравою національною та історичною своєрідністю. Це національно-специфічні реалії матеріального побуту та суспільно-політичного життя, тобто слова, що називають елементи побуту та культури, історичної епохи і соціального ладу, етнографічні, краєзнавчі та ін. поняття. Передача реалій пов'язана з проблемою передачі національної специфіки, "часу та місця" тощо.

Ця проблема виникла вже з самого початку зародження теорії перекладу як самостійної дисципліни. Про реалії як конкретні показники своєрідності починають згадувати в 50-і роки й зроблено уже немало спроб дефініції даного поняття¹.

В той же час немає чіткості його визначення, часто вживаються різні терміни, змішуються поняття. Так, розмежовуються реалії-предмети й реалії-слова. У саме поняття включаються різні відрізки мови, від слів і словосполучень до цілих речень і уривків. Іноді вживаються терміни "безеквівалентна лексика, варваризми, екзотизми" та ін. Однією з найповніших і найуспішніших розробок даної проблеми є книга С. Власова та С. Флоріна, де вони дають таке визначення реалій: "У нашому розумінні це слова (і словосполучення), які називають об'єкти, характерні для життя (побуту, культури та історичного розвитку) одного народу і чужі іншому; будучи носіями національного і (історичного чи колориту, вони, як правило, не мають точних відповідників (еквівалентів) в інших мовах, і відповідно, не піддаються перекладу на "загальних підставах", вимагаючи особливого підходу"².

Дослідники пропонують різні класифікації реалій, як до прикладу, предметний поділ реалій на географічні, етнографічні, суспільно-політичні та ін. або ж часовий (синхронний чи діахронний), місцевий та ін.³

Переклад реалій досить складний, хоча, на перший погляд, здається, що йдеться про речі, які мають досить точний опис і визначення, їх передача засобами іншої мови викликає значні вагання при перекладі. Це пов'язано з тим, що слова-реалії не мають термінологічного забарвлення, не виділяються в оригіналі, не контрастують у ньому, органічно входять у контекст й саме тому їх переклад є складним завданням.

Перекладаючи реалії, та й, власне, будь-який художній текст в цілому, не достатньо гарно знати обидві мови, хоча, безперечно, знання мов є основною передумовою успішного перекладу. При перекладі треба враховувати, крім мовних, ще й позамовні фактори, ту дійсність, яка стоїть за мовними явищами, ці знання ще називаються "фоновими", тобто це відомості про те історичне, регіональне, краєзнавче тло, на якому відбуваються події в художньому творі. Таким чином перекладач має добре знати іншу країну, її народ, менталітет тощо. Часто це досить віддалені – територіально і в часі – знання. До прикладу, переклад відомого угорського роману Деже Костолані "Нерон, кривавий поет" (К., 1995) вимагає відомостей з області культури та літератури, історичних подій цього часу. Пере-

кладач має знати, як ці реалії звучать на його рідній мові. До прикладу, угорське “cézár” найпростіше передати словом “кесар” (є ще варіанти “цісар”, правитель тощо), однак доцільніше вибрати слово “імператор”, яким в україномовній історичній літературі називаються римські імператори. Разом з тим в іншому контексті треба зберегти слово “кесар”:

“Кесарю кесаре...” Ці всі тонкощі має відчувати перекладач.

Чи візьмемо інші угорські історичні романи. Відомий твір Гези Гардоні “Зірки Егера” вийшов у Києві в 1987 р. Перекладачі – І. Петровцій та І. Мегела успішно справилися з передачею національного колориту історичної дійсності Угорщини. Роман написаний сучасною мовою, і водночас відчувається, що дія відбувається давно, в іншій країні, в інших умовах. Хотілося б навести лише один приклад: слово “rabszolga” у перекладі на українську мову за словником має два значення: раб, невільник. Поряд з цими словами на позначення полонених турками угорців, яких забирають у рабство, перекладачі вживають – і дуже вдало – архаїчне слово “бранці”, яке часто зустрічається в українських думах, якраз на позначення полонених турками українських бранців-невільників.

Зрозуміло, що крім фонових знань від перекладача вимагається і наявність певного досвіду, таланту, перекладацької інтуїції, а також врахування “контекстуальної обстановки” перекладу, в якій він вибирає найбільш вдалий, найвірніший варіант.

Незважаючи на значний суб’єктивізм перекладача, розмаїття перекладацьких версій, можна виділити кілька прийомів перекладу реалій, які застосовуються на практиці перекладачем.

І. Транслітерація чи транскрипція, тобто передача реалій графічними чи звуковими засобами мови перекладу. Одразу хотілося б зазначити, що деякі реалії є інтернаціональними, власне це слова-інтернаціоналізми. Особливо багато їх з’явилося останнім часом на позначення побутових явищ – страв, напоїв, одягу, звертань тощо, це відомі у всьому світі американізми – о’кей, хелло, гамбургер, хот-дог, кола, снікерс тощо. В угорських текстах вони подаються без змін, а в українських перекладаються за звучанням. До прикладу – пресо, бістро, “Макдональдс” та ін.

Інші реалії є регіональними, теж часто зрозумілими українському читачеві. Вже значалося, що угорська та українська мови – це неспоріднені мови, однак вони все-таки ближчі, ніж, до прикладу, угорська та китайська, адже вони належать до одного регіону, мали більше контактів, більше схожого в культурі та побуті. Тож такі слова, як “трабант”, “паприка”, “гуляш” тощо зрозумілі й не вимагають пояснення. Складніша справа – суто угорські явища і поняття. Вони часто транслітеруються чи транскрибуються й потім ще можуть пояснюватися – зразу у тексті чи у виводі.

hold	хольд
puszta	пуста
kevert	кеверт
megye	комітат

В реченні це звучить так:

“Összeszedi a mocskos poharakat, ezért löknek neki fél deci kevertet. Meg egy pakli Munkást”

“Вона збирає брудні склянки, за це їй лунуть коли п’ятдесят грамів кеверту*, коли дадуть пачку “Мункаша”.

*Кеверт – суміш рому з лікером.

(З роману Е. Галгоці “Церква святого Христофора. К., 1990)⁴

Таким чином передаються також назви газет, журналів, закладів, хоча в деяких випадках, в залежності від контексту, їх перекладають. До прикладу, у романі В. Чаплара “Грошей, та чимбільше” (К., 1994) назви деяких ресторанів та кав’ярень довелося перекладати, аби передати спосіб життя угорського бізнесмена, колорит великого міста. Так, ресторан “На здоров’я”, кафе “Веселощі”, кав’ярня “Вітрила”.

Інколи пояснення даються в самому тексті, так “párizsi” можна передати як “варена ковбаса – паріжі”, з чого стає зрозуміло, що йдеться про вид ковбаси.

II. Наступний прийом – калькування, створення нового слова чи словосполучення для позначення відповідного предмета на основі елементів та морфологічних відношень мови перекладу.

Вираз “agyaggalambok” можна перекласти калькою “глиняні голуби”, що не зовсім зрозуміло читачеві, однак із подальшого контексту виясняється, про що йдеться.

Цим способом можна перекладати деякі страви, яких немає в українців: “tojásos rántott leves”: яєчна юшка, приправлена борошном; “pascalpörkölt – перкельт з кендюха; “hideg citromleves tejszinnel” – холодний лимонний суп з вершками.

III. Приблизний переклад (переклад за допомогою аналога) полягає в підшукуванні ближчого за значенням відповідника в мові оригіналу для лексичної одиниці мови перекладу.

Слово “палінка” можемо перекласти і як “палінка” і як “горілка”: “– Fogyasszák egészséggel... Jobban esik majd utána a pálinka is!”

– Їжте на здоров’я... Смачнішою буде горілка!

(З роману Ференца Шанти “Дванадцять годин”.

К., 1986. З угор. пер. С. Панько)

Однак у випадках, коли явище треба передати точно, необхідний переклад:

“– Időrendben mondom: cseresznyepálinka, zölddiópálinka, vegyes rumos gyümölcs, szilvapálinka, törköly”

“– Називатиму вам у тому порядку, в якому їх зроблено: палінка з черешень, з зелених горіхів, всіляких фруктів, сливовиця, виноградна палінка”

(З роману Е. Галгоці “Церква святого Христофора.
К., 1990)

Угорську дитячу гру “gombfoci”, яка не має відповідника в українських іграх, можна перекласти як “настільний футбол”, у який граються й українські діти. Специфіка гри стає зрозумілою з подальшого тексту книги (Лукс А. Нічна “коректура”. К., 1987).

Угорський “rogács” можна перекласти як “коржик”, який він нагадує.

Перекладацька аналогія може бути дуже різною: за функцією, за формою, за розміром та ін. Так, угорське слово “gombóc”, що означає виріб з тіста округлої форми, може перекладатися по-різному в різних контекстах. Назву героя книги Іштвана Чукаша “Gombóc Artúr” можна передати як “гладкий птах Артур Пампушка”, тут слово пампушка підкреслює зовнішній вигляд птаха, його любов до солодощів, шоколаду. У книзі Т. Залана “Котидзьобик Хі-Ба” (К., 1992) зустрічається фантастичний пташок, який не вміє літати, а лише котитися. Автор його часто з симпатією називає “gombóc” або “tollasgombóc”. Тож у перекладі вживається кілька варіантів, їх назва обґрунтовується кількома причинами: формою пташка, його здатністю котитися, симпатією автора до малого розумаки: кулька, клубок, малюк, клубочок з пір’я. Ще в одному випадку, де слово “gombóc”, “turógombóc” вживається в іронічному, гумористичному значеннях, можна запропонувати наступний варіант:

“– Már ejfelejtettél, te négyedeszű turógombóc?”

“– Ти вже забув, пришелепкуватий варенику з сиром?”

Тобто у цьому випадку переклад угорської реалії українською дає гумористичний ефект – вареник набирає людських якостей.

В угорських книжках для дітей зустрічається “zsákos ember”, яким лякають дітей. Дослівний переклад “людина, дядько з мішком” нічого не скаже українському читачеві. Тож буде логічно назвати його українським “бабаєм” – істотою, якої бояться діти в Україні.

IV. Описовий переклад, як правило, використовується у тих випадках, коли іншого шляху немає й слово доводиться пояснювати. Так, вираз “már ovodás vagyok” треба перекласти як “я вже ходжу в дитячий садок”, бо слово “дитсадківець”, хоча й існувало якийсь час у мові, не прижилося. Назву закладу “Régi pincsecsárda” можна описати: ресторан у стилі старовинної винарні. Власне, якби ця назва не несла особливого навантаження, згадувалася лише принагідно, то її можна було б опустити або перекласти як “шинок, ресторан” тощо, однак у творі В. Чаплара йдеться про відкриття такого ресторану, який би мав власний, оригінальний стиль і відрізнявся б від інших, тож переклад необхідний.

Зрозуміло, що при перекладі необхідні певні втрати й це значною мірою стосується реалій. У деяких випадках, які вже частково згадувалися, реалію можна перекласти, знівелювати, а то й опустити. Це робиться тоді, коли текст не зазнає втрат, навпаки, він легше сприйматиметься, бо зайве нагромадження незнайомих слів і виразів, навіть з поясненнями в художньому тексті, робить враження екзотичності, незрозумілості й часто приносить шкоду. Досвідчений перекладач зуміє компенсувати ці втрати, глибше пояснивши те чи інше явище в тексті, в іншому місці надавши текстові іноетнічного забарвлення. Однак важливі реалії, особливо реалії-символи треба перекладати обов’язково.

Українському читачеві мало що скаже у перекладі вираз “дерево Ракоці” або “свята корона” чи “після Могача”, “Мogaцька трагедія”. Такі вирази треба обов’язково пояснювати у виносці:

“Huszonöt év múlva jött Dózsa, harmincöt év múlva Mohács!”

Через двадцять п’ять років прийшов Дожа*, а ще через тридцять п’ять Могач!***

* Дердь Дожа – (–1514) – ватажок селянського антифеодального повстання 1514 р., придушеного з неймовірною жорстокістю.

** У 1526 р. під Могачем угорська армія зазнала нищівної поразки від турків, які згодом захопили столицю країни Буду і всю центральну частину Угорщини, їх панування тривало 150 років.

У деяких випадках вдаються до контекстуального перекладу, коли значення слова в контексті не співпадає із значенням слова у словнику. Так, назву книги Е. Галгоці “Szent Kristóf kápolnaja” не можна перекладати дослівно як “каплиця” (kapolna). У цьому випадку треба вжити слово “церква” – “церква святого Христофора”, бо каплиця на Україні має іншу функцію й вигляд, тож доцільніше слово “церква”.

Назва роману Ендре Фейеша “Jó estét nyár, jó estét szerelem”, звучить по українськи “Добрий вечір, літо, добровечір, кохання!”. Однак слово “nyár” в угорській мові крім “літо” має ще значення “тополя” (nyárfa), й так називає хлопець свою кохану – високу, струнку дівчину, тож в деяких випадках у тексті слово перекладається як “тополя” й цьому дається пояснення.

При передачі національного колориту перекладач має знати й різні особливості культури та побуту певного народу, у даному випадку угорського, які інакше виражаються в побуті українського. Це, до прикладу, форми звертання в українській та угорській

мовах, частота вітання при зустрічах, різне позначення поверхів – в угорській мові відрахування поверхів починається з другого, інше позначення міри продуктів у торговельних закладах тощо. Незнання цього часто може вести до прикрих помилок, спотворювати текст.

Вибір тої чи іншої реалії залежить від різних причин – це й характер тексту, значимість реалії у контексті, її характер, від прагматики перекладу, тобто того, кому адресується текст. Так, у дитячій літературі краще уникати транскрибування, введення маловідомих слів, тут підходить приблизний переклад, переклад за аналогією. В історичних романах доцільно вживати пояснення невідомих чи маловідомих понять у виносках.

Питання передачі національного колориту в перекладі ще маловивчене й розроблене, хоча важливість розробки цих проблем не викликає сумніву. На прикладі угорської та української мов воно не вивчалось взагалі, хоча необхідність цього вже давно на часі. Дослідження цих питань може принести користь не лише для часткових і загальної теорії перекладу, а й багато допомогти перекладацькій практиці, перекладам творів угорської літератури на українську мову, які збагачують, зближують обидві мови й культури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зорівчак Р.П. Реалія і переклад. – Львів, 1991; Коптілов В.В. Актуальні проблеми українського художнього перекладу. – К., 1971; – М. Рильський. Мистецтво перекладу. – К., 1971; Верещагин В.Е., Костомаров В.Г. Язык и культура. – М., 1976; Виноградов В.С. Лексические вопросы перевода художественной прозы. – М., 1978; Флахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. – М., 1980; Klauzy K.A. fordítás elmélete és gyakorlat. – B., 1995.

2. Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. М., 1980. – С. 47.

3. Там же. – С. 47–49.

4. Тут і далі приклади наводяться з власних перекладів автора.

Musketik Leszja

A NEMZETI JELLEG INTERPRETÁLÁSA A MAGYAR IRODALMI MŰVEK UKRÁN NYELVŰ FORDÍTÁSÁNÁL

R e z ü m é

A tanulmány mind fordításelméleti, mind fordítás-gyakorlati problémákat világít meg. A szerző maga is műfordító, az alábbi fő szempontokra hívja fel a figyelmet:

1. Milyen buktatókat rejt a magyar és az ukrán nyelv eltérő grammatikai rendszere a műfordító számára;

2. A térvizonyok eltérő kifejezése a magyar és az ukrán nyelvben;

3. Milyen lehetőségei vannak a nemzeti sajátosságok hű reprodukálásának az ukrán nyelvű fordításoknál;

4. Milyen lexikai-stiláris eszközök segítségével érhető el a nemzeti jelleg megőrzése;

5. A reáliák ukrán megfelelőinek a kiválasztása.

**ΙΣΤΟΡΙΑ, ΑΡΧΕΟΛΟΓΙΑ
ΤΑ ΕΘΝΟΓΡΑΦΙΑ**

**TÖRTÉNELEMTUDOMÁNY,
ARCHEOLÓGIA ÉS NÉPRAJZ**

BALAGURI EDUÁRD

(Ungvár)

HONFOGLALÁSKORI ÁSATÁSOK CSOMÁN

Az idei 1996-os év gazdag kulturális és történelmi eseményekben. Szeretném kihangsúlyozni, hogy a legkiemelkedőbb a millecentenárium ünneplése.

Páratlan és egyedülálló történelmi teljesítmény az, hogy a Verecke híres útján a Keletről Európába a Kárpát-medencébe érkezett nomád törzsszövetség államot alapított, és 1100 éven keresztül aktívan részt vett az európai civilizáció fejlődésében.

Ha visszatekintünk a magyar honfoglalás történelmi előzményeire, nincs kétség abban, hogy a Kárpát-medencében már a magyarok bejövetele előtt létezett két keleti nomád állam, a hun és az avar. Továbbá, a honfoglalás és államalapítás nem idegen állam agresszivitása révén, hanem vakumban élő töredéknépességgel (frank, avar, szláv, török stb.) együtt új államba való szervezésével történt.

Figyelembe véve az utóbbi tény, aktuálissá lett a Kárpát-medencé középkori problematikájának újraértékelése és minden etnikai közösségnek a történelmi szerepe a magyar állam alapításában. Erre utalnak a legújabb történelmi és régészeti kutatások eredményei a Kárpát-medencében. Többek között a tiszacsomai honfoglaláskori temető ásatások leletei is. Demielőtt kitérnék a konkrét tények elemzésére, szeretném megemlíteni, hogy a Verecke híres útján a csomai honfoglaláskori hagyaték nem egyedülálló.

Az első honfoglaláskori sírt Kárpátalján 1870-ben Szolyván Lehoczky Tivadar tárta fel. 1890-ben Beregszászban a Kishegyen munkások kiástak egy gazdag sírt. Erről a helyről 1933-ban újabb sírlelet került elő. Valószínűleg itt egy nagy temető volt és azt kőfejtés közben tették tönkre. 1896-ban Pudpalozon került elő egy sír. Kettőt Salamonban találtak. Honfoglaláskori leletek ismeretesek Patakosról, Alsóvereckéről és Ungvárról.

Ezek a honfoglaláskori emlékek mind az első világháború előtti időből kerültek napvilágra.

A trianoni békeszerződés alapján megszülettek az új történelmi határok és ezáltal megkezdődött a politikai nacionalizmusban szenvedő történészek munkálkodása a Kárpát-medence történelmi múlt újírásában. Azt kezdték bizonyítani, hogy a Kárpátalján talált régészeti leletek a honfoglaláskorból a magyarok útját mutatják a Tisza-Duna-medencében a IX–X. században és nem a letelepedést az itt élő szlávok között. Csak a XII. században, a Felső-tisza területei magyar királyok hódításai által voltak elfoglalva és a helyi szláv közösséget erőszakkal beolvasztották a magyar feudális államba. Ez az elmélet még most is elfogadott. De megtörtént a csoda a történelmi objektivitás terén.

1986-ban egy kemarovói orosz régész, Babkov Viktor ásatásokat kezdett a tiszacsomai temetőben. Ő Budapesten, Erdélyi István honfoglaláskori kutató professzor aspiránsa volt és a Nemzeti Múzeum ősmagyar anyagkultúráját tanulmányozta. Egy csontváz leletre lett figyelmes, amely Tiszacsomáról a XIX. század végén került a múzeumba. Borpince építés közben ástak ki egy csontvázat és a kísérő tárgyakkal együtt elküldték Budapestre. Dr. Viktor Bobkov az aspirantúra befejezése után Kemarovóban expedíciót szervezett és Csomán kötött ki. A falu őregei által megtalálta a pince régi helyét. Terepszemlét tartott a Szipahát dűlőben a Szipa patak

bal partján. Mivel honfoglaláskori régészettel foglalkozott, tudta, hogy e korból való temetők túlnyomó többsége vizes–mocsaras magasabban fekvő száraz területen található. A sírokat többnyire a domb gerincére ásták. Viktor Bobkov ezt a törvényszerűséget a szipaháti dűlőbenkőn is érvényesítette. Sikerült. 1986–87. évi ásatási szezonban 20 köznépi és lovassírt feltárt. Az anyagkultúra kardból, szablyákból, kengyelekből, harci baltákból, zablákból, késekből, nyílcsúcsokból, csatokból ezüst és bronzékszerekből állot.

A kemeroi orosz régész mentes mindenféle politikai elferdüléstől és konjunktúrától, már 1989-ben a csomai temető ásatása eredményei alapján újraértékelte a Kárpát-medence középkori problematikájának egyik legbonyolultabb fejezetét, az etnikai folyamatokat. Viktor Bobkov sajnálattal állapítja meg, hogy a Felső-Tisza-vidék etnikai képeinek vizsgálatát a tudomány helyett gyakran a politikai törekvések diktálták és a két közösség elválasztó sávját a XI–XII. században a jelenlegi államhatár mentén fikszálják.

Napjainkban a történelmi folyamat újraértékelése tovább folyik. 1991-ben a nagy totalitárius szovjet hatalom felbomlott. Új önálló államok létesültek, többek között a szabad, demokratikus Ukrajna. Megkezdődött az újraébredés, a történelmi objektivitás bizonyítása. Új kutatóintézetek létesültek, az ungvári egyetem égisze alatt a Hungarológiai Központ és a Kárpáti Intézet. Demokratikus kulturális szövetségek alakultak, megalakult a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség is. Az utóbbi kezdeményezte a csomai ásatások tovább folytatását. Felkérték erre az ungvári egyetem régészeti csoportját. 1994-ben Dalmay Árpád vezette Beregszászi Kulturális Szövetség komoly anyagi segítséget nyújtott az ásatásokhoz. Az idén 1996-ban, az Illyés Alapítvány és a Magyar kultuszminisztérium fedezte az ásatási költségeket.

Az idei ásatási szezonban a másfél hektárt elfoglaló temetőben 11 sírt (összesen az 1994. évi ásatások alapján 60 sír került elő) tártunk fel. Ezeknek alapján arra lehet következtetni, hogy lovasokat és a gazdagokat a dombhát közepén temették el, a köznépet pedig külön, a domb peremén.

A sírok sorokban rendeződnek. Csoportok között 5–10 méteres üres sáv van. A sírgödrök formája többnyire lekerekített sarkú téglalap. A sírgödrök méretei rendkívül változatosak. A gazdag, előkelő halottnak, harcosnak tágasabb sírt ástak, mert a melléklet mellet még a lenyúzott a koponyát és a végtagsontokat tartalmazó lóhörnek is helyet kellett szorítani. A sírgödrök mélysége 60 cm-1 méter között ingadozik. A csontvázak nyugat-kelet tájolásúak; fejfelé nyugatra, lábakkal keletre. A csontvázak háton fekszenek, nyújtott helyzetben. A halottak ruhában voltak, eltemetve, erre utalnak a gombok és más fémdíszítések, csatok. Ezüst és bronzékszerek eléggé gyakoriak (fülbevalók, karperecek, gyűrűk). A lovassírokban a fegyverek elhelyezésében semmiféle következetesség nem figyelhető meg. A nyílhegyeket harci baltát, kengyelt, zablát, kést, csiholót, jobb és bal oldalon a felsőtest vagy a lábakkal mellett találjuk. A szablyakardok három esetben a bal kar mellett voltak elhelyezve. Általában elfogadott vélemény (Fodor I., Diénes I., László Gy., Németh P., Révész L.), hogy Felső-Tisza-vidék X. századi temetőiből jól felfegyverzett méltóságjelvényekkel bőven ellátott harcosok sírjai kerülnek elő (Zemplén, Bodrogszerdahely, Karos, Kenéz, Tarcál, Rakamaz, Geszteréd, Eperjeske). Remélhető, hogy a csomai temető ha teljesen fel lesz tárva, sok új és értékes lelettel gazdagítja az eddigi ismereteinket a honfoglaló magyarok életéből.

Habár a csomai ásatások még folyamatban vannak, de a feltárt anyagkultúra alapján és a temető mellett lévő X–XI. századi település objektumai arra utalnak, hogy a magyarok a Felső-Tisza-vidéken már a X. században egy békés közösségben éltek a helyi szlávokkal. Az idén megkezdték a település feltárását is. A mostani földszinttől 0,4–0,45 cm mélyen egy félig földvált téglalapú lakóházat találtunk, kőből kirakott tűzhellyel, körülötte elszórtan korongon formált cserépedények feküdtek. Közük megemlíthetők a tálak és fazekak hullám és vízszintes mélyített

díszítéssel. A díszítések alapján a múltban, sőt most is egyes régészek bizonyítéknak veszik, hogy a fazekakat a helyi szlavok formálták és a Kijevi Rusz idejéből valók. Sajnos, a korongos edények a X–XI századból a Kárpát-medencében nem szolgálhatnak se etnikai, se politikai bizonyítékot, mert a technológiai kivitelezése már nem egy zárt etnikai közösségen belül történt, hanem műhelyekben elfogadott szabvány szerint és jellemző volt a középkorra a Dunától egészen a Dnyeperig. Nem elfogadott az olyan állítás sem, amely szerint a magyar honfoglalók kizárólag nomád pásztorok és katonáskodó portyázók voltak.

Mi teljesen egy véleményen vagyunk Fodor István, Erdélyi István, László Gyula és Németh Péter ismert honfoglalás kori kutatókkal abban, hogy a magyar törzsek az új hazába jövén a Tisza-Duna-medencében nem mongol hordaként jöttek, nem hetyke lovas vitézek vagy méléző pásztorokként, ahogy a konjunktúrtörténészek ábrázolják, hanem dolgozkező, állattartó szántóvető és közművesként. S nem felsőbbrendűségi, úri göggel dolgoztatták a leigázott szolgálkákat, hanem maguk is verítékkel teremtették elő mindennapi kenyérüket. Nem voltak tehát magasabb rendűek, mint új szomszédaik, de alábbvalóbbak sem azoknál. Tudjuk azt, hogy a honfoglaló magyarok ezernyi emléke tanúsítja, hogy ők a műveltségükkel beilleszkedtek a középkori európai környezetbe és a Kárpát-medence soknemzetiségű népességgel együtt részt vettek a Szent István állam alapításában.

Ez tény és történelmi valóság a tiszacsomai ásatások tükrében.

Балагури Э.А.

РАСКОПКИ В с. ЧОМА ПЕРИОДА ПРИОБРЕТЕНИЯ ВЕНГРАМИ НОВОЙ ОТЧИЗНЫ

Резюме

Автор отмечает, что 1996 год является особенным для венгерского народа, который, отмечая свое 1100-летие, приобрел в Карпато-Дунайском бассейне новую отчизну.

Среди многочисленных древностей особенно ценными являются погребальные памятники X–XI веков, распространенные вдоль пути следования венгров через Веречанский перевал на новое место жительства в Тисо-Дунайский бассейн. Еще в конце XIX века Т. Лугоцкий собрал предметы роскоши, оружие и конскую сбрую, обнаруженные в погребениях Свалявы, Нижних Ворот, Берегово, Соломоново и Ужгорода. Исследование венгерских древностей между двумя мировыми войнами не проводилось с политических, конъюнктурных соображений. Только в 80–90-х годах в регионе Верхнего Потисья раскопочные работы были возобновлены благодаря Кемеровскому археологу Бобкову и экспедиции Ужгородского госуниверситета (Котигорошко В.Г., Черкун Й.К.) на могильнике в с. Чома Береговского района. В настоящее время в урочище Сипахат открыто 60 погребений воинов, знатных лиц, рядовых жителей. Представителей племенной верхушки хоронили на хребте возвышенности, а рядовых – на склонах. Погребенные лежали на спине, головами ориентированные на запад. Могильные ямы прямоугольные. Возле знатных находили оружие (сабля, меч, наконечники копий, топор), украшения (серьги, браслеты, пряжки, нашивки) и конскую сбрую. Материалы из погребений имеют широкую аналогию в памятниках Верхнего Потисья X–XI веков. Рядом с могильником открыто поселение X–XI веков. Материалы из жилищ-полуземлянок идентичны с поселениями Закарпатья того времени.

Результаты раскопок 1994–1996 годов в с. Чома представляют возможность в новом историческом аспекте оценить совместную жизнь местного славянского населения Верхнего Потисья с новыми пришельцами – венграми и определить их роль и вклад в формирование свято استفановского государства, а в дальнейшем в развитии европейской цивилизации.

BARÁTH JÓZSEF

(Beregszász)

HELYÜNK EURÓPÁBAN (geopolitikai analízis)

Manapság nagyon sok vita zajlik tudós- és politikuskörökben arról, hogy Európa melyik részében található régióink. Számos konferenciát szerveztek és szerveznek e témában megoldást keresve a vitás kérdésekre. Mielőtt részletesen megpróbálnám körvonalazni Kárpátalja, Ukrajna geopolitikai elhelyezkedését Európában, tágabb értelemben szeretnék foglalkozni a Kelet-Európa, Közép-Európa, Kelet-Közép-Európa fogalmakkal, valamint a régió integrációs kísérleteivel.

A régiót, melynek gazdagság-, társadalom- és politikaszervezeti hasonlóságai a történelemben kialakultak, s melyhez Kárpátalja, Ukrajna is tartozik, tágabban a Rajnától az Urálig, a Fekete-tengerig és az Adriáig, a Földközi tengerig terjedő hatalmas területben jelölhetjük meg. Ez akkor is igaz, ha e régió határai az évszázadok során bizonyos mozgásban voltak, hol keletebbre, hol nyugatabbra tolódtak. A "Közép-Európa" terminussal ellentétben ma sokan ódzkodnak a "Kelet" terminustól, mondván, hogy ez által a volt szocialista rendszerrel asszociálódnak és ezáltal változik a Nyugat megítélése régióinkról, holott ez egyáltalán nincs így, s még egy aspektusa van a problémakörnek – nem eshet ki a látószögünkéből Oroszország európai része, amely egymagában képezi Kelet-Európát, s amely nélkül térségünk integrációjáról elég nehéz beszélni. Ám az utóbbi időben egyre inkább elfogadást nyernek a "Kelet- és Közép-Európa" terminus, valamint "Kelet-Közép-Európa" terminológiai konszenzus, amely nem valami tökéletes, de még mindig a legelfogadhatóbb.

A sok alapvonásban egységes és ugyanakkor rendkívül ellentmondásos, sokszínű régióin belül meg kell különböztetnünk az elkülönülő sajátosságok által kikanyarított alrégiókat. Ezek egyike a szűkebb orosz Kelet-Európa, amelyről az imént már említést tettem, s amely a többitől a legnagyobb mértékben különbözik. Itt most egy kis történelmi "merülést" kell elkövetnünk. Az orosz földtől délre és keletre, a majdani európai Oroszországnak – egész Európa területe kerekén feléne – túlnyomóan nagyobbik része az újkorig nem volt még sem "orosz föld", sem "Európa", hanem az eurázsiai sztyepperégióinak és nomád világnak, azaz ékszerűen a geográfiai Európába behatoló nyugati nyúlványa, melyen egyebek közt eleink is eljutottak a Kárpátok mögé, amibe aztán az ezredforduló után az ék elkeskenyülő hegye beletört. A 13. század óta e hatalmas ék köztudomásúan azonos volt a Mongol Birodalommal. Azok a fejlemények, melyek az Aranyhordától való függés meglazítása mozzanatától (1480) a kazanyi és asztrahanyi kánság orosz meghódításán (1552, 1556), majd a lengyel függésben levő területe, Dél-Ukrajna bekebelezésén (1667–86) és a krimi tatár kánság megsemmisítéséig (1783) ívelnek, az európai történelem távlataiban nem kevesebben jelentenek, mint hogy a Fehér-tengertől a Fekete-tengerig, a Kasp-tóig, a lengyelektől az Urálig terjedő heterogén materiából az orosz állam kikovácsolta (hogy egyben mindjárt be is olvassza azt Oroszország fogalmába) par excellence "Kelet-Európa" homogén képletét – a kora-újkorban teljesítve ki Európának azt a "belső expanzióját", mely a középkorban a Baltikumon és a Kárpátokon túl már csak a Kijev, majd Moszkva körül csoportosuló orosz (Rusz) földekig hatolt. A Dnyeper, Don, Volga vidékén a

18–19. századra az teljesedett ki, ha extenzívebb módon is, ami öt évszázaddal korábban a Rajnától a Visztula, a Tisza-Maros vidékig “európaizálta” Európát. Európa keleti felének ez a végérvényes “eldolgozása” nem hagyható a horizonton kívül, ha az európai régiók strukturális modelljeit vetjük össze.

Ugyanennyire magától érthetődőnek tűnik a balkáni alrégió elkülönülése is, melyet nem utolsó sorban a fél évezredes török hódoltság, de nem kevésbé a 19. század ipari forradalmi kihívására adott sikertelen válasz is alátámaszt.

A harmadik, történetileg összekapcsolódó alrégió a szűkebb értelemben vett Közép-Európa a Rajnától Lembergig, amelybe Kárpátalja és a nyugat-ukrajnai, szomszédos galíciai térség is beletartozik, s amely talán látszólag egyenletes fejlődése mellett a legszínesebbnek, legváltozatosabbnak tekinthető a fentebb felsorolt alrégiók közül. Az ebben az alrégióban található államoknak fennmaradt társadalmi-[politikai-], gazdasági fejlődésük számos sajátos vonása.

Régióknak geopolitikai elhelyezkedését többé-kevésbé fiksálva, megpróbálom áttekinteni az elmúlt közel másfél évszázadnak az integrációs terveit, pontosabban fölillantani azt a négy nagy trendet, azt a négy nagy típust, amelybe majdhogynem kétszáz konkrét terv vagy elképzelés tartozik.

Melyik az a négy nagy trend? Az egyikbe tartoznak a Habsburg-birodalomnak, mint az integráció egy korai formájának a korszerűsítése, többnyire föderalizációs tervei – legalábbis ezt úgy fogom föl, annak ellenére, hogy etnikailag integrálni a 19. században a birodalmat már nem nagyon lehetett.

A második nagy csoportját a területnek a német Mitteleurópa koncepciók alkotják.

A harmadikat a szláv népek egységtörekvése, ha úgy tetszik, a “pánszlávizmus” és az orosz birodalom illetve a Szovjetunió ezzel kapcsolatos expanziós politikája.

És végül a három nagy multietnikus államalakulat – a török, a Habsburg és az orosz-szovjet birodalom helyén kialakult nemzeti államok konföderációs törekvései. (Az időhatárokat nemcsak visszafelé terjesztettük ki, hanem kiterjesztettük 1945 utánra is).

Ezek után nézzük ezt a négy trendet, illetve ezek legjellemzőbb tervezeteit.

A Habsburg-birodalom korszerűsítési tervei – ha a centralizációs elképzelésektől eltekintünk, három nagy csoportba sorolhatók.

Az egyikbe azok a tervezetek tartoznak, amelyek számot vetve a régi kolonializmussal, föderalizálni akarták a birodalmat. Ezen belül további három alcsoport különböztethető meg. Ezek egyike a történelmi, politikai hagyományokból, vagyis abból indul ki, hogy hol volt már valamikor egy olyan államalakulat, amelynek a hagyományaira többé-kevésbé felépíthető lett volna egy föderatív egység. Ilyen volt az individualizmus egyik ága, amely a valamikori horvát államiságot szerette volna új életre kelteni a monarchián belül; a csehek trializmusa (latin elmélet; egy Ausztriából, Magyarországból, s a volt monarchia szláv népeiből álló hármasság államalakulat terve), amely az 1525 előtti cseh-morva államiságra hivatkozott; és mindenekelőtt a magyar politikai gondolkodás fő vonulata, amely ismeretes módon 1867-ből ered.

A föderaliztikus elgondolások másik altípusa nem a történelmi, politikai hagyományokat, hanem az etnikumot vette alapul. A birodalmat, tehát a területileg elkülöníthető nyelvi, etnikai csoportoknak megfelelően akarta átalakítani. Az első ilyen tervezetek a horvát Ognjeszlav Osteticky(?) és a cseh Frantisek Palacky nevéhez fűződnek, akik 1848–49-ben hét- illetve nyolc ilyen egység kialakítását javasolták. A Monarchia etnikai föderalizációjának legátfogóbb tervét azonban egy román politikus, a Magyarországi Román Nemzeti Párt vezetője, Aurel Popovics dolgozta ki a XX. század elején. A román politikus 15 területi egységgel számolt és figyelmet

érdemel, hogy a központi magyar terület és a román Erdély mellett a Székelyföld is külön magyar területet képezett koncepciójában.

A föderalizációs tervek harmadik altípusaként azokat a terveket említhetjük, amelyek kombinálták az történelmi, politikai és etnikai elvet. Az említett báró Wesselényi Miklós 1843-as tervére, amely négy, és Jászi Oszkár 1918-as utópiájára, amely öt egységgel számol, egyaránt ez volt a jellemző.

A centralisztikus és föderalizációs elképzelésektől egyaránt különbözött a Monarchia korszerűsítésének az a koncepciója, amely a perszonális autonómia megvalósításában látta a jövőt. Ez, ahogy már szó volt róla, két osztrák szociáldemokrata – Karl Renner és Otto Bauer írásaiban állt össze koncepcióvá, bizonyos 19. század közepi, 60-as évekbeli előzményekre hivatkozva. Ennek a lényege – az állampolgárnak és a nyelvi közösség tagjának radikális különválasztása és egy kettős strukturának a kialakítása volt, amely egyszerre próbált megfelelni a modern államvezetés centralizációs, központosító elképzeléseinek és az etnikai, nyelvi tradícióknak.

A Monarchia átalakítási tervének mindkét eddig érintett típusa a birodalom aktuálisan létező határain belüli megoldásokban gondolkodik. Ezek mellett létezett azonban egy olyan harmadik, expanzívnak nevezhető koncepció is, amely a szomszédos kisállamok beszüppantásával lényegében az egész térség integrálódását tűzte ki célul. A 19. század elején ezt képviselte Metternich, aki elsősorban a német fejedelemség irányába kíván terjeszkedni, a század utolsó harmadában pedig Rudolf főherceg, aki a cárizmussal való leszámolás után Romániát, Szerbiát, Montenegrót és Orosz-Lengyelországot kívánta a birodalomhoz csatolni. Érdekes, hogy a Monarchia nagyhatalmi állásának megerősítése nem csak a konzervatív, ha úgy tetszik – reakciós államvezetők, hanem a progresszív, ellenzéki politikusok elképzeléseiben is jelen volt. Wesselényi Miklós említett tervezetében például Oláhország és Moldva valamint a bolgár, szerb és bosnyák területek kapcsolódtak volna szoros szálakkal a Monarchiához, Jászi Oszkáréban pedig (erre sem szokás hivatkozni) ezen túlmenően még Görögország, Albánia és Orosz-Lengyelország is.

A Monarchia jövőjéről folytatott viták az első világháború végén ismeretes módon a magukat nemzetiként meghatározó kis- és közép nagyságú államoknak a létrehozásával zárulnak. Ez a döntés egy olyan államalakulat sorsát pecsételte meg, amely 400 esztendőn át mintegy tucatnyi kisebb-nagyobb népcsoport együttélésének a politikai kereteit biztosította. A feltevés akkor az volt, hogy az integrációnak ezt a korai, hierarchikus és represszív formáját a Dunai népek modernebb és demokratikusabb szövetsége fogja felváltani. A Monarchia volt népeinek szoros együttműködése azonban mostanáig nem jött létre s kétséges, hogy valaha létrejön. Ez a be nem váltott ígéret valamint a 20. század más keserű tapasztalatai teszik, hogy a Habsburg Monarchia iránti nosztalgia mind a mai napig megmaradt, s hogy a Dunai népek integrációjának minden problémája és negatívuma ellenére mostanáig történetének legsikeresebb formája.

A Habsburg-birodalomnak integrációs szempontból két alternatívája volt: 1) a térséget két oldalról övező két nagyhatalomnak – Németországnak és (vagy) Oroszországnak a behatolása és egy még nagyobb gazdasági vagy politikai egységnek a létrehozása; 2) a felszabadult kis népeknek mint többé-kevésbé egyenrangú feleknek a szoros együttműködése.

Expanzióra és a térség erőszakos integrációjára a német és az orosz politikai gondolkodók egyaránt régen, lényegében a 18. század óta készültek. A német vezetésű Közép- és Kelet-Európai integráció szisztematikus végiggondolója, a német Mitteleurópa gondolat atyja, a délnémet Friedrich List volt. A konzervatív hagyományos német vezetőkörök számára a Mitteleurópa lényegében a két háború között is egy olyan önmagában vett gazdasági cél volt, amelyhez erőszak nélkül kívántak eljutni, s amely többé-kevésbé az érintett nemzetek önállóságát is tiszteletben tartotta volna.

Az orosz szlavofilizmus konzervatív, nacionalista képviselőinek, mindenekelőtt Mihail Petrovics Pogodyinnak, a moszkvai egyetem történészprofesszorának, Rosztyiszlav Fagyjev tábornoknak és Nyikolaj Danyilevszkij természettudósna a programjában álltak össze programmá az 1860-as évek végén és az 1870-es évek elején. Ennek lényege az orosz befolyás kiterjesztése Kelet-Közép- és Dél-Kelet-Európára. Az első világháborús orosz hadi célok a 19. századi pánszláv, pánorosz terveket konkretizálták. Ezek minimuma délen a szorosok és Konstantinápoly, ettől északra pedig a birodalom nyugati határai mellet fekvő ruténok lakta területek, továbbá a kelet-porosz tengerpart megszerzése volt.

Az orosz-ukrán-litván nyelvterületől nyugatra névlegesen szövetséges, valójában azonban vazallus államok övezetének a létrehozását tervezte az orosz külpolitika. Ennek déli pillére egy Belgrádból irányított délszláv állam, az északi pedig a mai helyzethez hasonlóan nyugatra tolt Lengyelország lett volna.

Az Osztrák-Magyar Monarchia jövőjével kapcsolatos pétervári viták eredője 1916-ra, a birodalom teljes felosztása, illetve új nemzeti államok szervezésének az elfogadására vonatkozhatott. Ezek – Ausztria, Magyarország, Csehszlovákia és a térség többi államával együtt az orosz birodalom szatellit államai lettek volna. II. Miklós cár tervét negyed század múlva Sztálin valósította meg. Ennek azonban a pánszlávizmushoz, amely a szláv népek körében már az első világháború idején diszkreditálódott, s a háború végén lényegében történelmi vereséget szenvedett, semmi, vagy nagyon kevés köze van. Az 1941-es német támadás után a szovjet vezetés ugyan megpróbálkozott a szláv népek szolidaritási érzékének taktikai jellegű újjáélesztésével, ám a kísérlet kudarccal végződött. A magyarok, a románok, a finnek és a baltiak mellett ismeretes módon a bulgárok, a horvátok, a szlovákok, sőt még az ukránok sem a szláv testvér mellett harcoltak, s emellett a szovjet-lengyel és a szovjet-szerb viszony is súlyos ellentmondásokkal volt terhes. A Belgrádban megrendezett 1946-os pánszláv kongresszus folytatás nélkül maradt és az 1947-től kialakuló szovjet-orosz hegemonia kizárólagos legitimációs ideológiája az úgymond szocializmust építő népek állítólagos érdekazonossága és egymásrautaltsága, azaz az úgynevezett proletár-internacionalizmus lett.

A fél évszázados szovjet integrációs kísérlet, amelyről, mint mondtam, Paul Mahrer(?) készített tanulmányt, s amelynek különböző aspektusaival 1990-ig nyugaton és keleten egyaránt elemzők százai gondolkodtak, s amelynek egyesek ma még a létezését is tagadják, sok szempontból hasonlított a második világháború előtti és alatti német Mitteleurópához. Mindkét esetben egy nagyhatalom láncolta magához és szervezte meg gazdaságilag, politikailag és katonailag a határai mentén elterülő kisállamokat, amelyek egyedül az alkalmazkodás, s a kudarcra ítélt ellenállás alternatívái között választhattak.

Mindkét nagyhatalom törekedett ideológiájának kizárólagossá tételére, továbbá kultúrájának és nyelvének terjesztésére, azaz germanizációra, illetve ruszifikációra. A különbség – és ez persze jelentős – abban állt, hogy a II. világháború végén egy félig nyugat-európai, a technikai haladás tekintetében élenjáró és ezért nagy természetes vonzerővel rendelkező impériumhoz kapcsolódott a térség, ezt követően pedig egy olyan félázsiai, civilizatórikus szempontból elmaradott birodalomhoz, amely a régióban és különösen Közép-Kelet-Európában mindvégig idegen maradt és követendő modellé válni a legtöbb nép számára sohasem tudott. A szovjet kísérlet kudarcának mélyen fekvő oka nyilvánvalóan ennek a következménye.

Az Osztrák-Magyar Monarchia föderatív átalakításának tervei, valamint a császári Németország és a cári Oroszország, illetve a Harmadik Birodalom és a Szovjetunió expanzív és hegemonisztikus regionalizmusa mellett a 19. és a 20. századi integrációs törekvések negyedik nagy irányzatát azok a mozgalmak alkották, amelyek a térségben domináló három birodalom vagy ezek egyikének-másikának megdöntése révén az etnikailag többé-kevésbé homogén

nemzetállamok, illetve második lépésként ezek szoros szövetségének, ha tetszik – konföderációjának a létrehozására törekedtek.

Az antidinasztikus forradalmi attitűd természetesen nem zárta ki, hogy a nagy cél érdekében egyik vagy másik nagyhatalom – olykor az orosz, néha a török és leggyakrabban a francia támogatását igénybe vegyék. Erre azonban általában nem stratégiai, hanem taktikai megfontolásokból került sor. Az antidinasztikus forradalmi mozgalmak másik nagy paradoxonja az volt, hogy az új nemzetállamok szövetségén belül a legtöbb elnyomott és felszabadításra váró nép minimálisan primus inter pares, de gyakran kifejezetten irányító, domináló szerepet szánt magának. Másként fogalmazva az úgynevezett kismemzeti nacionalizmus szándékai szerint éppen vagy majdnem olyan expanzív és represszív tudott lenni, mint a nagynemzeti, s ha az előbbi mégis több rokon- és kevesebb ellenszenvet vívott ki magának, mint az utóbbi, akkor az nem a kettő közötti minőségi különbséggel, hanem azzal magyarázható, hogy az úgynevezett kismemzetek általában sokkal eszköztelenebbek voltak az úgynevezett nagynemzeteknél.

A modern nacionalizmus eszméit, amelyek szerint az azonos származásúak és azonos nyelvet beszélők ideális együttélési formája a nemzetállam, a balkáni és a kelet-közép-európai népek közül a 19. század első felében az a kettő kötötte össze leginkább a szövetkezés eszméivel, amely a legnagyobb birodalmi hagyománnyal rendelkezett – a görög és a lengyel. De mellettük hasonló javaslatokkal jelentkeztek a szerb és a román államvezetők és politikai gondolkodók is. Ezek a tervek rendszerint mindég akkor kerültek előtérbe, amikor a status quo valamiért megrendült – 1848-49-ben, az első világháború végén, az 1930-as évek első felében, a második világháborúban és utoljára napjainkban, pontosabban az 1990-es évek elején.

Közép- és Kelet-Európa 48–49-es forradalmi közül ismeretes módon a magyar jutott legtovább – a Habsburgok detronizációjáig és a függetlenség kikiáltásáig. Az ország soknemzetiségű jellegéből adódóan a magyar volt az is, amely az összes többi, antidinasztikus forradalomtól eltérően nem területszerzésre vagy visszazérésre törekedett, noha, mint Hajnal István rekonstruálta, volt egy magyar birodalmi koncepció is, hanem meglévő birtokainak a védelmére kellett összpontosítani energiáit. A nemzetiségi ambíciók és a Habsburg abszolutizmus harapófogójába került magyar forradalmárok néhány kiemelkedő alakja (és itt akkor had említsem meg az intézet vagy az alapítvány névadóját – Teleki Lászlót) számolt azzal is, hogy a történelmi Magyarország esetleg felbomlik. A többség azonban képtelen volt megbékélni ezzel a perspektívával és maga Kossuth is csak 1862-re jutott el Horvátország és esetleg Erdély különválásának, továbbá a szerb Vajdaság autonómiájának az elfogadásáig és ez által az úgynevezett Dunai Egyesült Államok délszláv, román és magyar tervének a meghirdetéséig. Realitása ennek azonban már ekkor egyáltalán nem volt. Az orosz egység létrejött, az osztrák-magyar kiegyezés és végül Németország létrejött Kelet-Közép-Európa politikai viszonyait több évtizedre stabilizálta. Az antidinasztikus forradalmi törekvések ezzel hosszú időre talajukat veszítették és átütő erővel csak az I. világháború második felében jelentkeztek ismét.

A világháború alatti és utáni integrációs elképzelések közül a legátfogóbb Tomas Masaryk 1917-ben meghirdetett terve – az új Európa. Ez nem csak a lengyelek, csehszlovákok, délszlávok, hanem a litvánok, a lettek, az észtek, sőt a románok és az olaszok szoros együttműködésével is számol. Csatlakozhattak volna a magyarok is, “feltéve, ha saját népük kormányzására szorítkoznak és belátják, hogy a szlávok és latinok nem ellenségesek velük szemben”. Masaryk célja egy olyan németellenes védőöv létrehozása volt, amely Franciaországgal és Angliával együttműködve reményei szerint hosszú időre békét és kiegyensúlyozott viszonyokat teremtett volna Európában. Masaryk és mások I. világháború alatti és utáni integrációs elképzeléseiből egyetlen egy sem valósult meg.

Az új vagy újjászületett államok etnikailag motivált politikai szembenállása és területi rivalizálása ezúttal is meghatározóbbnak bizonyult a gazdasági ésszerűségénél és a biztonságnál. A 19. századi helyzethez képest a különbség csupán annyi volt, hogy nemzeti céljaikat elérvén, a korábbi kis irredenták többsége – a lengyel, a szerb, a román és a görög a status quo alapjára helyezkedett, az eredetileg védekező jellegű magyar nacionalizmus pedig revizionizmussal és irredentizmussal töltődött fel. A Magyarországgal szemben 1920–21-ben kialakult csehszlovák-román-jugoszláv politikai és katonai együttműködésben pontosan ez az ellentét fejeződött ki. A 29–33-as gazdasági világválság és Hitler 1933-as hatalomrajutásának hatására a 30-as évek első felében Nagy-Britannia és Franciaország ismét számos kísérletet tett a közép- és kelet-európai kis népek megbékítésére és kölcsönösen előnyösnek elképzelt együttműködések kialakítására, ezek azonban nem kaptak támogatást Közép-Európában mind a mai napig sem.

A politikai antagonizmusok mellett ennek ekkor azonban már van egy másik oka is – a gazdasági komplementaritás hiánya. Az elmúlt másfél évtizedben mindegyik új vagy újjászületett állam gazdasági önállóságra törekedett, amelynek következtében a régi, részben a Monarchián belüli kötelékek és összefonódások gyors ütemben bomlottak fel. Az 1930-as évek közepéig a közép-kelet- és dél-európai országok egymás közötti kereskedelemben a közvetlen szomszédság, a természetes lehetőségek és a történelmi hagyományok ellenére az összeforgalom 10–15 százalékra csökkent, miközben a kontinens fejlettebb nyugati felében exportjuk és importjuk 70–80 százalékra zsúfolódott. Ezen belül természetesen egy további átstrukturálódás is végbemegy: a brit és francia részesedés egyre jelentéktelenebb.

Amerikai és brit szakértők egyaránt három egység: egy balti-lengyel, egy dunai és egy balkáni létrehozásával számoltak. 1942 elején a görög-jugoszláv és a lengyel-csehszlovák egyezményrel, ennek az alapja is megteremtődött. Ha a vörös hadsereg feltartóztatható lett volna az orosz birodalom történelmi határainál, talán reális esély nyílhatott volna az ellentétéktől terhes múlt meghaladására, az igazi megbékélésre és kiegyezésre s mindezek alapján kölcsönösen előnyös biztonság és gazdasági együttműködés kialakítására.

Szabad államok szabad társulása helyett a közép- és kelet-európai államok többségének 1945 utáni osztályrésze a Varsói Szerződés és a KGST lett. Még le sem pattant azonban egészében a szovjet integráció páncélja, s máris új életre keltek azok a regionális integrációs kísérletek, amelynek történelmi előképei az Osztrák-Magyar Monarchia föderalizációs tervei, a 19. századi antidinasztikus forradalmi mozgalom konföderációs utópiái, a két világháború közötti vámuniós elképzelések, s végül a II. világháború alatti angolszász-amerikai béketervek között lehetők fel. Ezek közül néhány a megvalósítás legkezdetibb stádiumáig sem jutott el – vagy azért, mert a potenciális résztvevők teljes érdektelenséget mutattak, vagy azért, mert érdekeikkel ellentétesnek vélték a javaslatokat. Néhány más kezdeményezésen, így például az Alpok-Adria kooperációból kinőtt közép-európai kezdeményezésen, a Visegrádi csoport együttműködésén, vagy a lengyel-szlovák, vagy az ukrán-román szubregionális kooperáción a keleti Kárpátok térségében viszont ígéretes kezdet után mostanában teljesebbik vagy már teljesebbik be a történelmi fátum.

A XIX. századi és a két világháború közötti helyzethez hasonlóan vagy a politikai félelmek kerekedtek felül, vagy a gazdasági komplementaritás hiányzott. Előbbire a kárpáti szubregionális együttműködés kudarca a legjobb példa, amelyet Románia és Szlovákia egyaránt a magyar revizionizmus trójai falovaként fogott föl s még nacionalista lengyel szervezetek is támadták Lengyelország területi integritását ért állítólagos veszélyeztetés miatt. A másikkra pedig a Visegrádi együttműködés elsorvadása, amelyet Vaclav Klaus illetve a cseh önzés számlájára szokás írni, valójában azonban arról is szó lehetett vagy szó volt, hogy a hozsannázó propaganda ellenére a Visegrádi szövetkezés egyik partner számára sem volt és talán nem is lehetett

olyan attraktív sem gazdasági, sem katonai szempontból, mint az Európai Unióhoz és a NATO-hoz való csatlakozás.

A kommunizmus bukása utáni számtalan közép-kelet-európai integrációs kezdeményezés közül igazán meggyökeresedettnek és továbbra is reményt keltőnek ma már jobbra csak a Kárpátok Eurorégió égisze alatt kialakult határmenti gazdasági együttműködés, továbbá a balti államok és Skandinávia valamint Törökország és a Fekete-tenger körüli államok gazdasági együttműködése tekinthető. Az ok is világos mindkét utóbbi esetben: egy technikailag fejlett és tőkeerős regionális centrum vonza maga köré az elmaradott és szegény, de kulturálisan rokon perifériákat, ezért valószínűleg igazuk van azoknak a politikai elemzőknek, akik szerint a gazdasági komplementaritás hiánya, amit az elmúlt negyven év nem csak hogy konzervált, hanem el is mélyített, a nyelvi és kulturális heterogenitás, a továbbra is virulens etnikai ellentétek és etnikailag motivált területi viták, valamint az érzékelhetően hiányzó nagyhatalmi akarat miatt a kelet-közép- és dél-kelet-európai konföderációs tervek megvalósítására ma sincs több esély annál, mint a térség korábbi válságperiódusai során bármikor.

A jövő tehát a nyugati integrációhoz való csatlakozás, ami Ukrajna s azon belül Kárpátalja esetében annál inkább fontos, mivel mind társadalmunk, mind gazdaságunk leromlott állapotban van s tovább kell építenünk demokratikus, jogállami intézményrendszerünket, ami nélkülözhetetlen a nyugati tapasztalatok átvétele és az aktív együttműködés kialakítása nélkül.

Örvendetes tény, hogy a közelmúltban a Kárpátok Eurorégiót a titkársága által benyújtott kérvényének megfelelően felvették az Európai Határ Menti Régiók Szövetségébe, amely egyben belépőt is jelent az Olaszország, Németország, Franciaország, Svájc és számos más, elsősorban nyugat-európai országban kialakult és bevált határ menti együttműködés tapasztalatait összegző adatbankba.

Борат Йожеф

НАШЕ МІСЦЕ В ЄВРОПІ

Резюме

У статті досліджується геополітичне розміщення Закарпаття в Європі. Актуальним є питання про точне визначення його належності до Східної, Середньої чи Східно-Середньої Європи.

Дуже позитивним видається прийняття Закарпаття до Карпатського Євросередину, де воно займає провідне місце.

BERTA ELEONÓRA

(Ungvár)

A HALÁL BEKÖVETKEZÉSE ELŐTTI SZOKÁSOK SALAMONBAN

Salamon az ukrán, magyar és szlovák határ találkozásánál a Tisza jobb partján fekszik. A falu keletkezésének pontos dátumát a történelem nem őrizte meg, feljegyzések azonban a községről már a XIV. század elejétől vannak. A falu nevével elsőként az 1332–1337. évi pápai tizedlajstromban találkozunk Salamon alakban. A község ebben az időben, sőt még 1451-ben is Zemplén vármegyéhez tartozott (1, 384). Később azonban – sajnos a pontos dátumot nem tudjuk – Ung vármegye részeként van feltüntetve. Ami a vidék földrajzi adottságait illeti, a Csíkvári Antal szerkesztésében kiadott monográfiában ezt olvashatjuk: “A Tisza áradási miatt határának csak jelentéktelen részét művelhették” (8, 192). Mint látjuk a Salamont körülvevő földek nem voltak alkalmasak a megművelésre. Egész természetesnek tűnik, hogy a falu és a környék lakói halász és vadász foglalkozást űztek.

1818-ban felszentelik az első kőtemplomot (1, 387). Ezidáig a falu fatemplommal rendelkezett. 1836-ban épül fel az első elemi iskola. Az 1870-1875-ös évekhez fűződik a csapi vasútállomás építése Salamon szomszédságában. Ez azért jelentős a község történetében, mivel a gyors ütemben fejlődő állomás egyre több embernek adott munkalehetőséget. 1882-ben tragikus eseménynek lehetnek tanúi a falu lakosai. A község felét ugyanis iszonyatos tűzvész pusztította el, amelyben a keleti soron lévő házak és melléképületek kivétel nélkül földig égtek (1, 388). E csapás nagyban befolyásolta a falu további fejlődését, ugyanis a falu gazdagítása, szépítése érdekében történő építkezésről a továbbiakban szó sem lehetett, hisz előbb a porig égett házakat kellett újjáépíteni. Majd csak 1903-ban épül új épület, a ma is működő kőtemplom.

Az 1919-es forradalom leverése után Salamont, Kárpátalja nagy részével együtt, Csehszlovákiához csatolták, s csak 1938-ban került ismét Magyarországhoz. A második világhború befejezése után, amikor megtörtént Európa újrafelosztása, a község mellet húzták meg az új szovjet-magyar államhatárt, melynek Salamon a szovjet oldalára került.

A legutóbbi népszámlálás szerint 1424 lakosa van. Ebből 80% magyar, 20% ruszin, ukrán és orosz nemzetiségű. A magyar nemzetiségű lakosság 95%-a református, a fennmaradt 5% katolikus vallású, ezek nem tősgyökeres salamoniak.

A falu belső életének törvényeit, törvényszerű menetét és paraszti kultúra alkatát az emberi élet fordulópontjaihoz fűződő szokásokon, közülük is a halotti szokásokon keresztül ismerhetjük meg. Mivel a halotti szokás is népszokás, határozzuk meg a népszokás fogalmát.

A népszokás kezdetül fogva gyűjtőfogalom volt. Az idegenszerű kulturális jelenségeket, melyeket a tengerentúli népeknél találtak az európai megfigyelők, az “erkölcs” és “szokás” kategóriába sorolták (2, 13). Ezt a meglehetősen tág szokás kategóriát a néprajztudomány igyekezett szűkíteni. Így kezdtek beszélni alkalom és funkció szerinti szokásokról. Többen megpróbálták a szokás fogalmát körülhatárolni. Ake Hultkranta szerint a szokás “viselkedés vagy viselkedési minta” (2, 19). Paul Giger “cselekvésmódot” lát benne. Van Gennep szerint a szokás “életmód”, mert ez olyan szabályoknak felel meg, amelyet a közmegegyezés elfogad.

A magyar nyelvhasználatban a népszokás fogalmat tudatosan először Részó Ensel Sándor használta. Ő vette észre a bennük végbemenő változásokat. Dömötör Tekla a szokást egy "keretnek" tekinti, amelyben a nép ünnepei és hétköznapijai játszódnak le (3, 9). Hant Ferenc "életszínjátéknak" nevezte a paraszti élet fontos eseményeinek szertartásszerű rendjét. Ezeknek az eseményeknek a struktúráját Van Gennep elemezte behatóan. Ő átmeneti rítusoknak nevezte a gyermek születéséhez, a felnőtté avatáshoz, a lakodalomhoz és a temetéshez fűződő szokásokat. Az "átmeneti rítusokkal" elérkeztünk az emberi élet nagy fordulópontjaihoz, jelen esetben a halotti szokásokhoz. Mik azok a halotti szokások? A halotti szokások olyan rítusok, utánzások és szokásszerű cselekedetek, melyeket a halott környezetében élő emberekből a halál beállta kivált, s amelyek a haldoklástól a gyászidő leteltéig rendszeresen megjelennek. Tükrözi azokat a hiedelmeket, elgondolásokat, amelyek a halottra, a halál utáni "életre" vonatkoznak. Valamennyi sokás közül a legkonzervatívabbak, makacsul őrizvén olyan pogány képzetek kiváltotta rítusokat is, amelyeket az egyházak tiltanak és elítélnek (6, 411).

Az emberek életében az öröm és a boldogság mellett ott szerepel a halál gondolata is. Mindenki másképp viszonyul az elmúláshoz. Sokan a kegyetlenséget, a tragédiát, az enyészetet, a véget látják benne. Ezzel szemben a hívő ember azzal a szent meggyőződéssel hal meg, hogy ezután Isten irgalma révén rá az örök élet vár. Mások úgy fogják fel, hogy a földön ez az egyetlen örök igazság. Mind a három felfogás igaz, ha megfelelő szemszögből nézzük. Azonban mind a három felfogásban van egy közös: a halál ténye.

1. Készülődés a halálra

Mivel az emberek, különösen az öregek úgy tartják, hogy "harmadik szükség a halál", ezért ők készültek és napjainkban is készülnek rá. Így van ez az öregekkel Salamonban is.

Salamonban mindenki kertjében vagy kertje alatt akácfák voltak. Ezek közül kiválasztottak egyet, (amit azért neveltek), hogy nekik majd ebből készítsék el a fejfát. Mikor érezték, hogy "itt a víg", hogy nemsokára meghalnak, akkor ezt az akácfát kivágták és kiszáritották. Napjainkra ez a szokás már elavult, mert már sajnos nem fejfák vannak, hanem úgynevezett sírkövek. A fejfának valón kívül elkészítették és ma is elkészítik azt a ruhát, amibe majd el kell őket temetni. A nők: strimflit, inget, reklit, rojtos ternókendőt, álkötőt, zsebkendőt, fehér csipkés alsószoknyát, fekete selyemszoknyát, fehér cérnából horgolt "fikető"-t, fekete selyemkendőt; a férfiak fuszeklit, fekete nadrágot, fehér inget, nyakkendőt, lajbit, ujjast, kalapot, zsebkendőt, álkötőt. Ezeket a ruhadarabokat haláluk napjáig a ládában vagy a szekrényben őrizték, amit sehová nem vettek fel, esetleg a templomba mentek benne áldozni. A fent említett ruhadarabok napjainkra némiképp módosultak. A nőket szoknyában, blúzban, szvetterben vagy kosztümben temetik el, a férfiak temetési ruháját pedig az öltöny váltotta fel. A zsebkendőt és az álkötőt mind a férfiak, mind a nők ma is elkészítik.

2. Haláljósítás, előjelek

Bár a halál az emberi élet természetes velejárója, mégis a népi hagyományokban igen sok megfigyelés, tapasztalat, hiedelem mágikus eljárás ismeretes arról, hogyan lehet előre kifürkészni vagy elhárítani, illetve milyen jelekre kell figyelni, amelyeken keresztül az figyelmeztet közeledésére (5, 72). Az emberek általában foglalkoztak a népi meteorológiával, a népi gyógymódokkal, így nem került el a figyelmüket a halállal kapcsolatos hiedelem, hiedelmek sem. Ahogy az ember

arcán látszik az öröm, a vidámság, a szemek csillogásán az életkedv, ugyanúgy meglátszik az ember külsején a bánat, a betegség, az elmúlás jele is. Ilyenkor szokták hol tréfásan, hol pedig komolyan mondani "olyan sápat, mint a halál" vagy "mán csak hálni jár belé a lélek". A falu hiedelemvilágában egész sor előjel tudatja a néppel a várható halálesetet (4, 120). A halálnak, a salamoni néphit szerint is számtalan előjele van. Ezek különböző dolgokhoz kapcsolódnak, ezért csoportosítottam őket.

a) *Álmok.* A halált megelőző jelek közül igen gazdag a halált jelentő álmok csoportja. Az álmokfejtés rossz előjeleket sejtet az éj bizonyos üzeneteiből. Halál előjelének tekintik a következő álmokat: templomba menni, templomban énekelni, tükörbe nézni, menyasszonyt látni. Bizonyos álmobeli tevékenységek is a halálra utalnak: meszelés, dagasztás, piszkos vízben, sárban való gázolás. Ha valakit álmában olyan személy hív magához, aki a valóságban már halott, akkor haláleset lesz. A fogghúzás is rossz ómen. Ha ez fáj, akkor közeli, kedves hozzátartozóját veszti el, ha nem, akkor olyan valakit, aki nem annyira fontos a számára.

b) *Tárgyak.* Valamely tárgy, eszköz váratlan megrepedése, meghasadása biztos jele a halálnak, pl.: a lámpa, a tükör megreped, tányér, bögre vagy kép leesik a falról, megpattan hirtelen a bútor, a petróleumlámpa magától kialszik. Ezekből arra következtettek, következtetnek, hogy a családból, a rokonságból hamarosan eltávozik valaki.

A harangok szava is bizonyos előjelekre utalnak. Úgy tartják a faluban, hogy ha temetéskor vígan szólnak a harangok, akkor fiatal, ha pedig búsan, akkor öreg lesz a következő halott.

c) *Állatok viselkedése.* A haláljósítás tekintetében a falubeliek nagy figyelmet fordítottak, fordítanak egy-egy állat, madár viselkedésére, jelenlétére. Több állat rendellenes viselkedése is a halál közeledtét jelzi. Általános hiedelem, hogy a kutya megérzi a gazdája halálát. Ilyenkor orrát felfelé tartva vonít, vonítva kaparja a falat vagy nagy gödröt ás.

Roszzat jelent ha szól a kuvik (bagoly). Különösen rossz előjel ha a kuvikmadár a háztetőre vagy a kéményre száll. Egyik adatközlőm határozottan állítja, hogy akkor este, mikor meghalt a fia, a kuvikmadár a házuk felett szállt és "szárnyával megcsapta a kímínyüket".

3. Haldoklás

A halál bekövetkezését előzi meg a haldoklás, az emberi élet végső tusája (7, 266). Mikor a beteg csak egy pontba néz, bebádogosodik a szeme, akkor azt mondják rá, hogy haldoklik. Azt is a haldoklás jelének tulajdonítják, ha a betegnek látomásai vannak. Adatközlőim közül ketten is jelen voltak, mikor közeli hozzátartozójuk haldoklott, ezért el tudták mondani, hogy milyen látomásaik voltak: Révész Bertalan azt mondta, hogy Jézus Krisztus megy előtte és csinálja neki az utat a temetőbe. Balogh Lajos pedig a Hajnalcsillagot látta, ami vezette őt a temető felé. Ilyen esetekben a hozzátartozók már tudják, hogy "nem sok van neki hátra, utolsókon van". Van olyan beteg, aki utolsó percig "eszen van". Mikor már érzi, hogy percei vannak hátra, magához hívja a családtagokat és elbúcsúzik tőlük. Általában arra kéri őket, hogy éljenek békeességben, szeressék egymást. Előfordul olyan eset is, hogy ilyenkor végrendelkeznek, ezt azonban az esetek többségében előre elkészítik. A betegségnek, a haldoklásnak a faluban hamar híre megy. Ha a beteg magánál van, a szomszédok, ismerősök elmennek megnézni. Ilyenkor a régi haragosok is megjelenhetnek, hogy a haldokló végső bocsánatát kérvék, mind annak, mind a maguk nyugalma érdekében.

A hosszú, kínlódó haldoklást valamely nagy vétségért való büntetésnek tekintik. Pl.: a tolvaj sem tud meghalni addig, amíg mások füle hallatára ki nem kiabálja, el nem mondja bűneit. A haldokló szenvedésének enyhítése érdekében különféle babonákhoz folyamodnak az emberek. Pl.: a feje alól kiveszik a párnát, mert állítólag, ha vízszintesen fekszik, akkor hamarabb kiszakad

belőle a lélek. Voltak, vannak olyanok, hogyha mellettük van a számukra legtöbbet jelentő, legkedvesebb személy, addig nem tudnak eltávozni az élők sorából. Ilyenkor azt kiküldik, vagy a haldokló kéri, hogy menjen el mellőle. Az adatközlők egybehangzó állítása szerint a haldoklót nem jó jajszóval siratni, mert akkor csak meghosszabbítják a szenvedését. Előfordult, hogy a hozzátartozók az e világból távozni akarót "visszasírták". Ezután élt még két-három napot, de ez már kinszenvedés volt számára.

A halált megelőző jóslatokban nagyon sokan hittek és hisznek ma is, bár a hiedelmekre gyakran valóságyszerű magyarázatot kapunk. A szokásokra már jellemző a kézzelfogható cselekedetek előtérbe kerülése. A legtöbb szokást a régi szemlélettől eltérően a félelem helyett inkább a haldokló, a halott iránti tisztelet tartja életben.

A FELHASZNÁLT IRODALOM JEGYZÉKE

1. Az ungi református egyházmegye története. Szerk. Haraszty Károly, Nagykapos, 1931. – 384. o.
2. Dömötör Tekla. A népszokások költészete. – Akadémiai Kiadó. – Bp., 1983. – 13.o.
3. Dömötör Tekla. Magyar népszokások. – Corvina Kiadó. – Bp., 1977. – 9.o.4
4. Jung Károly. Az emberélet fordulói. – Fórum Könyvkiadó. – 1978. 120 o.
5. Magyar Néprajz. – Akadémiai Kiadó. – Bp., 1990. – VII. köt. 72.o.
6. Magyar Néprajzi Lexikon. – Akadémiai Kiadó. – Bp., 1979. – II. köt. 411.o.
7. Palócok. Szerk. Bakó Ferenc, Eger, 1989, IV. köt. 266.o.
8. Ungvár és Ung vármegye. Szerk. Csíkvári Antal, Budapest, 1940. – 192.o.

Берта Елеонора

ОБРЯДИ ТА ЗВИЧАЇ, ПОВ'ЯЗАНІ З ПІДГОТОВКОЮ ЛЮДИНИ ДО СМЕРТІ

Резюме

В роботі розглядаємо звичаї, пов'язані з підготовкою людини до смерті. Більшість старих людей, як повідомили інформатори, відчувають, що наближається смерть, і вони, і вся родина до цього готуються. Слід відзначити, що у с. Соломоново Закарпатської області ще побутують старі обряди, хоч частина з них, на жаль, уже виходить з ужитку, особливо серед середнього та молодшого покоління.

У роботі чимала увага приділяється різним звичаям, забобонам та повір'ям, які пов'язані з підготовкою до смерті, смертю і похованням померлого.

ГРАНЧАК І.М.

(Ужгород)

ДО ПИТАННЯ ПРО ВСТАНОВЛЕННЯ ВЛАДИ УГОРСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В ЗАКАРПАТТІ (X–XIII ст.)

Одним із важливих періодів історії Угорщини є X–XIII ст., коли угорці освоювали територію своєї нової батьківщини і вливалися в європейське життя. Серцевиною угорської держави, 1100-ліття якої в 1996 році широко відзначається, є межиріччя Дунаю і Тиси, землі, що прилягають навколо цього регіону. Утворення угорської держави в кінці IX–X століттях є вагомим подією в історії Центральної Європи. Спочатку угорці, прибувши на береги Дунаю і Тиси, робили походи, турбували народи Європи частими військовими нападами з метою пограбування, але згодом осіли, перейшли до землеробства, утворили державу, прийняли християнство і почали відігравати все більш помітну роль в європейській історії.

Протягом X–XIII ст. формувалися кордони угорської держави. Уже на середину і другу полов. XI ст. влада угорської держави поширилася на південні райони Словаччини, на більшість території Трансильванії, Воєводини, а на початку XII ст. угорський король Калман став і королем Хорватії¹. Угорщина перетворювалася в багатонаціональну державу. До складу Угорщини було включено і Карпатську Русь (або Русинську країну, Русинську марку).

Питання про час і форми входження Закарпаття до складу Угорщини давно привертало увагу дослідників. В історіографії утвердилися три точки зору. Перша точка зору була заснована ще невідомим угорським літописцем початку XIII ст., автором праці “Gesta Hungarorum” (“Діяння угорців”), який вважав, що угорці перейшли Карпати (Угорські гори) в районі с. Н. Ворота (Н. Веретьки), оволоділи Підкарпаттям, де проживали слов’яни і волохи, відпочили тут, поповнили сили і пішли на південь². Ця територія відразу залишилася під владою угорців. Таку концепцію завоювання Карпатської Русі поділяла більшість угорських істориків XIX ст.³ Вона проявляється і в сучасній угорській історіографії⁴.

Другу точку зору обґрунтував відомий закарпатський вчений М. Лелекач. Він одним із перших науково доводив, що в 896 чи 903 роках угорці перейшли через Карпати, але території Закарпаття не підкорили, а просунулися далі на Південь, в межиріччя Дунаю і Тиси. Вся територія історичного Закарпаття аж до Токаю і Дебрецена (Добровичина) протягом X–XI ст. входила до складу Київської держави⁵. Цю думку активно підтримали київські дослідники І. Шекера⁶, Ф. Шевченко⁷ та ін. Певний час цю точку зору поділяв і автор цих рядків⁸, а також відомий дослідник історії Закарпаття М. Троян та ін.⁹ Така думка проходить майже через усі узагальнюючі праці, видані за останнє півстоліття¹⁰.

Третя точка зору істориків України, Словаччини та Чехії зводиться до того, що Закарпаття не входило і не могло входити до складу Київської Русі, бо було дуже віддаленим від столиці східнослов’янської держави і влада угорців не встановилась тут з X століття. Закарпаття майже протягом двох століть (X–XI ст.) було прикордонням трьох великих держав – Київської Русі, Польщі і Угорщини, але до їх складу не входило. Таку думку ще в середині 30-х років XX ст. висловив хороший знавець історії Закарпаття О. Міщук. Він

вважає, що гірські Карпати, значить Прикарпаття і Закарпаття, після того як через них пройшли угорські племена, довгий час були “нічийною територією” (*res nullis*)¹¹. Райони Карпат в X–XI ст. з точки зору політиків сусідніх держав можна вважати “нічийними територіями”, бо вони юридично не входили до їх складу. Словацький історик Е. Ставровський вважає, що принаймні Верхнє Потисся було “*terra indagines*”, тобто буферною зоною міжранньофеодальними державами Центральної та Східної Європи¹². Суть доводів цих двох вчених, які є відомими спеціалістами з цього питання, зводиться до того, що ні одна з трьох великих держав – Київська Русь, Угорщина і Польща – не була володарем Закарпаття в X–XI ст.

Продовжував працювати над цією проблемою і автор цих рядків. Зібрані нові матеріали, праці словацьких, чеських, зрештою, і українських та російських істориків дали мені підставу відійти від висловленої в ранніх дослідженнях точки зору і поділити думку О. Міцюка, Е. Ставровського та ін. про те, що Закарпаття не входило до складу Київської Русі, хоч мало з нею добрі взаємини. Деякий час в першій полов. XIII ст. воно входило до складу Галицько-Волинського князівства, а потім повністю оволоділи ним угорські правителі¹³. За зміну точки зору мене було піддано гострій критиці, правда не істориками, а поверховими журналістами. Так склалося, що історію всі добре знають (принаймні так вважають), а тому навіть люди далекі від історії дозволяють собі скрізь і всюди критикувати істориків-спеціалістів. Особливо в цьому плані запопадливий філолог за освітою, доцент І. Сенько, спеціаліст з народознавства Карпат, а завідує кафедрою російської літератури.

У підтримку цієї точки зору досить ґрунтовно висловився уродженець Закарпаття, провідний науковий співробітник Академії наук Росії, а сьогодні житель Чехії І. Поп. В журналі “Карпатський край” № 5–7 за 1996 рік він опублікував статтю, підготовлену ще в час його короткочасної роботи в УжДУ, під назвою “Історія Закарпаття: критичні роздуми”. Проблему входження Закарпаття до складу Київської Русі він називає легендою і доводить, що була складена вона на замовлення сталінського режиму¹⁴. Я поділяю точку зору про легендарність доводів учених 50–70-х років, бо переконливих фактів у працях не було, а все припускалося. У цей же час я відкидаю тезу І. Попа про сталінське замовлення проблеми. Це вже плід бездоказових роздумів І. Попа.

Автор згаданої статті справедливо доводить, що Київські князі не дуже цікавилися віддаленими землями історичного Закарпаття, а влада угорців в X–XI ст. ще не сягала сюди. Він доводить, що Закарпаття в ті століття було “*terra indagines*” (“землею міжкордоння”), контактною зоною між трьома державами – Київською Руссю, Угорщиною і Польщею¹⁵. Однак не поділяю точки зору І. Попа про те, що Угорщина лише в XIV ст. повністю оволоділа карпатськими землями. Невірною є і його точка зору щодо часу утворення в Карпатській Русі адміністративних одиниць – жуп (комітатів). В XI ст. в Закарпатті поділу на комітати ще не було. Такий поділ утвердився лише в XII–XIII ст.

Отже, думки навколо поставленої проблеми є різними. Вважаю, що кожна думка має право на існування. Я не схильний звинувачувати людей в зрадництві. Кожен має право висловити свою точку зору.

Мета моєї доповіді – визначити основні етапи становлення влади угорської держави в Закарпатті, спираючись на сучасні дослідження цієї проблеми.

* * *

Переселення угорців з східноєвропейських просторів, із північних територій Чорного і Азовського морів у Тисо-Дунайську рівнину і утворення ранньофеодальної держави – дуже складний і важливий період їх історії. Історики розходяться в поглядах, де знаходи-

лася Левадія – територія проживання угорців у VIII–IX ст., якими були відносини угорців з князями Київської Русі, якими шляхами вони проникли на береги Дунаю і Тиси, коли і як ці території підкорили. Історики відхилили думку невідомого угорського літописця XIII ст., секретаря короля Бели III про те, що угорці, витіснені з Левадії печенігами, пішли на Київську Русь, пограбували її, а потім через Карпати, переважно через Веречанський перевал, що на Закарпатті, проникли у Верхнє Потисся, а звідтіля в межиріччя Тиси і Дунаю¹⁶. Джерела східного (арабські, персидські, слов'янські) і західного походження засвідчують, що угорські племена як союзники Візантії в боротьбі проти Болгарії, Франської держави в боротьбі проти Великої Моравії, а також самостійно проникали на Дунай, в Паннонію ще в середині та другій полов. IX ст. Очевидно вже тоді угорці потрапляли і в Трансильванію, і у Верхнє Потисся, які входили у сферу володінь болгарського царя Сімеона¹⁷. З Київською Руссю угорці мали добросусідські відносини. В 898 році, як свідчить літописець Нестор, вони пройшли близько Києва у напрямку до Карпат, подолали вершини і двома напрямками – через Закарпаття і Трансильванію – пройшли у межиріччя Дунаю і Тиси, де під впливом слов'ян (східних, західних і південних) перейшли до осілого способу життя¹⁸. Через Карпати угорські племена провів вождь Альмош, а за Карпатами на чолі став Арпад – засновник династії арпадовичів, які утвердилися на угорському престолі. Отже, через закарпатські перевали проходила лише одна частина угорських племен, очолених Альмошом, а потім Арпадом. На думку дослідників, цим шляхом в межиріччя Дунаю і Тиси пройшло близько 400–500 тис. чоловік¹⁹. Більшість угорців на територію Паннонії, де була заснована держава, проникли через Трансильванію, по нижній течії Дунаю, через словацькі Татри і чеські Фатри. Протягом півстолітніх походів вожді добре вивчили обстановку і дуже вдало обрали територію для проживання угорців.

Закарпаття угорці проходили головним шляхом: Веречанський перевал, далі по долині річки Латориці до слов'янського укріплення Мукачева. Захопивши місто і відпочивши кілька днів, угорські племена розділилися на дві частини; одна під проводом Арпада направилася на Схід для підкорення кріпостей Боржава, Вишково і Солотвино, а друга під проводом Альмоша рушила на Захід для підкорення кріпості Ужгород (Унгоград). Як свідчать деякі джерела, на цих територіях існувало східнослов'янське князівство Лаборця. Угорці порівняно легко оволоділи укріпленнями в Карпатах, Мукачевом та околицею, де вони відпочивали, але кріпості Боржава і Ужгород чинили сильний опір. Князь Лаборець, який охороняв кріпость Ужгород, мужньо захищав землю, її жителів, а відступивши, тікав до Нітранського князя Прибіни, свого союзника. Угорські війська наздогнали його, на річці Свирчава стратили. З того часу народ назвав річку Лаборцем²⁰.

Прихід угорців на Закарпаття ускладнив процеси соціального і політичного розвитку населення Верхнього Потисся. Економіка прийшла в тимчасовий упадок, кріпості були виведені з ладу. Формування православної, східно-візантійської церкви припинилося²¹.

Для нас важливо з'ясувати два питання: Закарпаття відразу було включене до складу угорської держави чи значно пізніше. Ще важливіше знати скільки угорців тоді залишилося проживати в Закарпатті, за яким почала утверджуватися назва Карпатська Русь, а слов'янське населення усвідомлювало себе частиною східних русинів, жителів Київської Русі і називало себе русинами.

Частина дослідників вважають, що, починаючи з кінця IX ст., коли угорці прибули в Закарпаття і підкорили його, тут відразу була встановлена влада угорських князів²². Аналіз джерел і літератури дає підстави для висновку, що угорці пройшли через Закарпаття як кочівники, зруйнували кріпості, села, деякий час перепочили, взяли в полон чоловіків для підтримки дальших походів і рушили на Південь. Вождям угорських племен добре відо-

мою була обстановка в Центральній та Південній Європі, багатства Італії, Візантії, Німеччини, Франції та ін. країн. І це вабило їх значно більше, ніж Карпатські гори й Притисянська долина. Укріпившись у межиріччі Дунаю і Тиси, вони протягом майже ста років безперестанно робили грабіжницькі походи проти сусідніх країн. Угорські загони появлялися то під стінами Константинополя, в містах Атики, в Мілані, Венеції та Флоренції, в Аусбурзі і Регалсбурзі, в Базелі, Вердені та Реймсі, сягаючи аж до далеких Піренейів²³. Після поразки у битві під Аусбургом 955 року угорці почали переходити до осілого способу життя, закладаючи фундамент своєї державності між Дунаєм і Тисою²⁴. Відомо, що і за часів правління Іштвана I (997–1038), котрий прийняв в 1001 році корону від папи Сільвестра II, Угорщина не мала ще влади над всіма землями, через які проходили угорські племена в період переселення на батьківщину²⁵. Верхнє Потисся також не було під владою угорських королів. Протягом X–XI ст. воно відіграло роль прикордоння між сусідніми державами: Угорщиною, Київською Руссю, Польщею і Чехією²⁶.

Аналіз результатів археологічних розкопок і письмових джерел дає підстави твердити, що в період переходу угорцями Карпат вони в масі своїй не залишалися проживати у Верхньому Потиссі. Досі археологами виявлено в цьому регіоні всього кілька пам'яток, які належать угорським племенам і відносяться до X–XI ст. – це могильники в с. Чома Берєгівського району. Протягом 1985–1987 років експедиція Кемеровського університету виявила і дослідила 28 поховань угорських племен X–XI ст. Найвність угорського могильника у Верхньому Потиссі не можна вважати випадковістю. Угорські племена підкорили кріпості Верхнього Потисся, проходили цими територіями і залишили тут могильники²⁷. Але пам'яток таких досі виявлено дуже мало, що свідчить про відсутність тут суцільних угорських поселень. Мова може йти про окремі винятки.

Отже, в кінці IX – поч. X ст. лише частина угорського населення залишилася проживати у Верхньому Потиссі. Поселялися вони, як свідчать археологічні дані, в низинних районах, в басейні ріки Тиси, ближче розташованих до тих регіонів, де формувалася угорська держава. Думаю, що окремих угорських поселень на півдні Карпат в X–XI ст. не було. Угорці жили спільно із слов'янами і волохами. Саме під їх впливом переходили до осілого способу життя і землеробства²⁸. В кількісному відношенні їх не було багато. Мова може йти про незначну частину угорських племен, які залишалися у Верхньому Потиссі не як завойовники для утримання влади над підкореним слов'янським і волохським населенням, а змушені були відокремитися від основної маси кочівників у силу певних причин: хвороба, відсутність можливості далі рухатися разом з усіма і т.д. Окремі родини угорців могли залишатися на службі у слов'ян і волохів. Дослідники неодноразово зазначали, що, проходячи великими просторами слов'янських та інших племен, угорці не підкоряли їх відразу, а шукали в їх особі союзників для дальших походів. Ще М. Лучкай в 30-х роках XIX ст. зазначав, що угорці “підкорених народів не винищували” та навіть не перетворювали їх у рабів, але робили своїми союзниками по зброї і славі”²⁹. У часи приходу угорців у Верхнє Потисся слов'янами, волохами та іншими народами, які проживали тут, керувало багато князів. “Ці, залишені угорцями у своїй функції, – писав учений, – платили угорцям податки і постачали їм допомогу і не давали відчувати своїм народам нової влади”³⁰.

І лише з кінця XI і в XII ст. угорські правителі стали зміцнювати владу над тими територіями, через які вони проходили при переселенні в Паннонію. Сюди належали Ердель, Карпатська Русь, Словаччина³¹. Угорські феодалі спочатку зайняли південні простори, Притисянську низовину, потім передгір'я, а на кінець XII ст. кордони Угорщини з Галицько-Волинським князівством проходили по головному Карпатському хребту³². Східні райони Закарпаття угорські правителі підкорили лише на початку XIII ст. Про це, зокрема,

свідчить факт організації системи комітатів (округів, королівських замків) у Верхньому Потиссі. У XIII ст. були створені Ужанський, Березький і Уточанський комітати, де запроваджувалася угорська адміністрація, і лише на початку XIV ст. – Марамороський комітат, який охоплював східні райони Карпатської Русі³³. Всього наприкінці XIII ст. в Угорщині було понад 70 комітатів – опорних пунктів угорської королівської влади³⁴. Один із знавців стародавньої історії Закарпаття О. Мицюк також вважає, що угорці спочатку селилися на Притисянській рівнині поряд із слов'янами і почали переходити до осілого способу життя. Чисто угорських поселень навіть на Півдні Закарпаття до середини XIII ст. не було. В окремих районах Карпатської Русі влада угорських правителів укріпилася лише в середині XIII ст.³⁵.

Протягом XII–XIII ст. угорські королі Іштван II (1116–1131), Бела II (1131–1141), Бела III (1172–1196), Андраш II (1205–1235) та ін., направляючи в Карпатську Русь своїх родичів, служили знать, давали їм маєтки, включаючи й укріплення³⁶. Знать переселялася сюди разом із частиною своїх підлеглих. Саме протягом кінця XII – першої половини XIII ст. на Закарпатті збільшилася кількість угорського населення і появились перші угорські сільські оселі, сільські поселення із змішаним населенням – русини, угорці, волохи, словаки та ін. Зросла кількість угорського населення в містах. Це зумовило зростання кількості населення в Карпатській Русі і піднявся верхній кордон проживання населення в Карпатах. Якщо ж під час переходу угорцями Карпат у Верхньому Потиссі проживало близько 100 тис. чоловік³⁷, то в першій полов. XIII ст. кількість населення могла зрости до 200 тис. Карпатська Русь належала до числа найбільш густозаселених регіонів Центральної Європи. Крім русинів, генетично пов'язаних із східними слов'янами, слов'янами-руськими, тут проживали угорці, волохи, словаки і навіть появились перші німецькі колоністи³⁸. Кількість населення збільшилася не лише внаслідок природного зростання, але й інтенсивного переселення із Галичини, Угорщини, Німеччини й частково слов'ян з Балкан. Стремління деяких дослідників довести, що русини в Карпатській Русі в більшості своїй появились з Балкан, причому порівняно пізно (в XIII–XIV ст.), не має достатнього наукового обґрунтування. Південнослов'янські топоніми могли бути занесені сюди із Балкан і без переселення народу. Всі ознаки русинів як етносу свідчать про їх східне походження і появу в Карпатах до приходу угорців.

Істотні зміни в демографію Закарпаття внесло монголо-татарське нашествя на початку 40-х років XIII ст. Перейшовши через Карпати в березні 1241 року, орди монголів і татар все знищували на своєму шляху, як це робили і на Русі. Великих руйнувань зазнали території, через які безпосередньо пролягали шляхи руху монголо-татар: Веречанський перевал – Свалява – Мукачево – Ужгород та Яблонецький перевал – Рахів – Тячів – Хуст – Берегово. Далі всі шляхи вели в Угорщину. Похід був успішним, бо король Бела IV не зміг належно укріпити північні кордони, значна кількість феодалів переходила на бік монголо-татарів³⁹. Повсюдно в Закарпатті, як і в Угорщині, горіли міста і села, зрівнювалися з землею кріпості і стіни монастирів, знищувалось рухоме майно населення, знаряддя праці, гинула худоба⁴⁰. Багато населення було фізично винищено, а частину захоплено в полон і в 1242 році при відступі з Угорщини вивезено в ординські етапи. Значна кількість населення, що шукала порятунку в лісах і печерах, гинула від холоду, голоду, нападу диких звірів і хвороб. М. Лучкай зазначав, що монголо-татари “все пустошать вогнем і мечем, убивають чоловіків, жінок, стариків, дітей”. Такі звірства сягали аж до Вацу. Все було зрівняно з землею, а все живе – вбито⁴¹. Закарпаття потерпіло від нашествия найбільше. Внаслідок цього багато районів залишилися майже безлюдними, занепала економіка і культура краю.

Після відходу монголо-татар з Угорщини влітку 1242 року почали відроджуватися міста і села, на Закарпаття прибуло чимало нових магнатів, союзників угорського короля Бели IV, який передавав їм маєтки (землі і замки) зрадників, котрі перейшли на бік монголо-татар. Бела IV повсюдно призначав нових правителів з числа великих і вірних йому землевласників, церковних і світських. Він не тільки давав їм привілеї, але й закликав відроджувати економіку, будувати кам'яні замки для охорони їх маєтків, а в прикордонних районах і для охорони кордонів країни⁴². Для відбудови міст і сіл, відродження економіки феодала залучали багато переселенців. Саме в другій полов. XIII – початку XIV ст. на Закарпатті почалась еміграція із Галичини, де феодалний гніт був більший, ніж в Північній Угорщині. Зріс потік переселенців з Німеччини, яким угорські власті надавали значні привілеї. О. Мицюк зазначає, що угорський король Бела IV, прагнучи швидко залікувати рани, причинені монголо-татарами, на спустошені землі закликає людність з усього світу⁴³. На цей час припадає і зміцнення влади угорської держави на Закарпатті.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Deér József*. A magyar horvát államközöség kezdetei. – Вр., 1931. – 97–99 old.
2. Див. *История Венгрии*. – Т. I–II, 1971. – С. 94–95.
3. *Páulér Géza*. A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. – I. köt. – Вр., 1893. – 115–116 old.
4. *Magyarország története*. – I köt. – Вр. 1987. – 634–641 old.
5. *Лелекач М.* Про приналежність Закарпаття до Київської Русі в X–XI ст. – Наукові записки УжДУ. – Т. 2. – Серія історико-філологічна. – Ужгород, 1949. – С. 32–34.
6. *Шекера І.* Закарпаття – складова частина Київської Русі – Тези доповідей і повідомлень до наукової сесії. – Ужгород, 1965; Його ж. Київська Русь XI ст. у міжнародних відносинах. – К., 1967.
7. *Шевченко Ф.* Боротьба за радянську владу на Закарпатській Україні. К., 1950; Його ж. Місце Закарпаття в загальноукраїнському історичному процесі. – Важкий Жовтень і розквіт возз'єднаного Закарпаття. – Ужгород, 1970.
8. *Гранчак І.* Страницы прошлого. – Советское Закарпатье. – Ужгород, 1983. – С. 27.
9. *Троян М.* Мукачевский замок. – Ужгород, 1982. – С. 9.
10. Шляхом до щастя. Нариси історії Закарпаття. – Ужгород, 1973. – С. 13–14. Торжество історичної справедливості. – Львів, 1968. – С. 51–52 та ін.
11. *Мицюк О.* Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі. – Ужгород, 1931. – С. 21.
12. *Ставровський Е.* Словацько-польсько-українське прикордоння до XVIII ст. – Братислава, 1967. – С. 63.
13. Виклад нової точки зору див. “Нариси історії Закарпаття”. – Т. 1. – С. 50–51.
14. *Поп І.* Історія Закарпаття: критичні роздуми. // *Карпатський край*. – 1996. – № 5–7. – С. 5.
15. Там же.
16. *Мольнар Э.* Проблемы эгогенеза и древней истории венгерского народа. – Будапешт, 1955. – С. 125–126; *История Венгрии* – М., 1971. – Т. 1. – С. 94–95.
17. *Magyarok a Kárpát-medencében*. – Вр., 1989. – 11 old.
18. *Magyarország története*. – I. köt. – Вр., 1964. – 41–44 old.
19. *Magyarok a Kárpát-medencében*. – 11 old.
20. *Лучкай М.* Історія карпатських русинів. – Т. II. – Наукові записки Музею української культури в Свиднику (далі буде скорочено). – Т. 13. – Пряшів, 1988. – С. 120.
21. *Magyarok a Kárpát-medencében*. – 11–12 old.
22. *Кондратович І.* Історія Подкарпатської Русі для народу. – Ужгород, 1924. – С. 14–15.
23. *Карту походів* див. *История Венгрии*. – Т. 1. – С. 106.
24. *Nomán Bálint*. Magyar történet. – Вр., 1941. – 125 old.
25. *История Венгрии*. – Т. 1. – С. 113.
26. *Ставровський Е.* Словацько-польсько-українське прикордоння. – Братислава, 1987. – С. 54–92.
27. *Бобков В.А.* О времени заселения Верхнего Потисья // *Acta Hungarica*. – I évfolyam, 1990. – 120 old.

28. Magyarok a Kárpát-medencében. – 11–12 old.
29. *Лучкай М.* Історія Карпатських русинів. Т. II // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – Пряшів, 1988. – Т. 13. – С. 122.
30. Там же.
31. Magyarok a Kárpát-medencében. 21–22 old.
32. Торжество історичної справедливості. – Львів, 1968. – С. 51–52.
33. *Коломиец И.Г.* Очерки по истории Закарпатья // Труды Томского государственного университета. – Т. 121. – С. 41.
34. История Венгрии. – Т. 1. – С. 122.
35. *Мицюк О.* Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі. – Ужгород, 1936. – Т. 1. – С. 18.
36. *Коломиец И.Г.* Названа праця. – С. 41–42.
37. *Thiring Gusztáv.* Magyarország népcésége. – Вр., 1938. – 19 old.
38. *Мицюк О.* Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі. – Т. 1. – С. 24.
39. История Венгрии. – Т. 1. – С. 247.
40. *Ачади И.* История венгерского крепостного крестьянства. – М., 1956. – С. 74.
41. *Лучкай М.* Історія карпатських русинів. Т. II // Науковий збірник МУКС. Т. 13. – С. 173.
42. *Ачади И.* История венгерского крепостного крестьянства. – С. 76.
43. *Мицюк О.* Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі. – Т. 1. – С. 33.

Hrancsák Iván

A MAGYAR ÁLLAMALAPÍTÁS KÉRDÉSEI KÁRPÁTALJÁN (X–XIII SZ.)

R e z ü m é

A cikk áttekintést nyújt a magyar államalapítás bonyolult kérdéseiről a Kárpáti Ruszban. Megismertet a korábbi szerzők véleményeivel, kritikai értékelést ad a 70–80-as években publikált saját nézeteiről a felvetett problémakörben.

Különböző ukrán, magyar és szlovák tudósok kutatásaira hivatkozva megerősíti azt a tényt, hogy a X–XI században Kárpáti Rusz sem a Kijevi Rusznak, sem Magyarországnak, sem Lengyelországnak nem volt része, hanem földrajzilag ezek között húzódott. A területet a magyarok a XII század elején foglalták el. A megyékre történő adminisztrációs felosztás a XII–XIII században ment végbe.

IVASKOVICS MÁRIA

(Ungvár)

TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK A KÁRPÁTALJAI NAGYDOBRONYBAN

Kárpátalja legnagyobb magyar községe Nagydobrony az Ungvári járásban található, Ungvártól 42 km-re délkeleti irányban. Kiss Lajos a falu nevét a következőképpen magyarázza: "Nagydobrony" helység Kárpát-Ukrajnában Munkáctól (Mukacsevo) nyugatra. Velikaja Dobrony. A Dobrony helynév puszta személynévből keletkezett magyar névadással. A Nagyelőtag a szomszédos Kisdobrony 'Malaja Dobrony' előtagjával van korrelációban. – Az ukr. Велика Добронь 'Nagydobrony' részfordítás a magyarból¹. Szomszédos települése Kisdobrony. "Kisdobronytól keletre található 1/2 mérföldnyire. Határa hasonló a Kisdobronyhoz, csak hogy annál sokkal terjedtebb..."²

Szép és gazdag község, fő bevételi forrása a háztáji gazdálkodás. Az itt élő emberek szorgalma közismert. Gondosan megművelt kertjeikben tonnaszámra termelik a korai burgonyát, pirospaprikát, primőr zöldséget. A jövedelem kiegészítésében jelentős helyet foglal el a jószágvizelés.

A ruházkozásban egyre inkább hódít a mindenkori divat. A saját szöttek alsóruhát: az inget, gatyát, a férfiak magyaros szabású hamuszürke kabátját, magasan felgombolt lajbiját, zsinórozott nadrágját, a nők élénk színű réklíjét "sok széles" szoknyáját, az idősebbek kondorszőrű gubáját ma már csak a szekrények mélyén őrzik.

A falu sajátos élete mindenkor vonzotta a néprajzosok, folkloristák érdeklődését: népdalokat jegyzetelt itt Bartók Béla, valamint Dincser Oszkár, aki a budapesti Néprajzi Múzeum munkatársa volt 1938-ban. Kodály Zoltán Dincser Oszkártól ismerte meg a nagydobronyi népdalokat, amelyek közül három népdal bekerült a Magyar Népzene Tárába³. A faluba ellátogatott Ady Endre is. Balogh Edgár megcsodálta a falu népművészeti kincseit, megörökítette öltözködési szokásait és a nagydobronyi népviseletet.

A legutóbbi népszámlálás szerint Nagydobronyban 5642-en élnek 1285 családi házban. Nemzetiségi megoszlás szerint: 5062-en magyarok, 320-an cigányok, 250-en oroszok és ukránok.

A falunak önálló községi tanácsa, magyar nyelvű középiskolája, bölcsőde-óvodája, református gimnáziuma, református árvaháza, több könyvtára, filmszínháza, tucatnyi üzlete, szolgáltatóháza, postahivatala, takarékpénztára, telefonközpontja, orvosi rendelője és körzeti kórháza, valamint gyógyszerháza van.

A település története több mint ezeréves múltra nyúlik vissza. Dobrony írásos említése legelőbb a 13. századból származik, 1272-ben V. István királynak Rusdi Mihály részére kiadott okmánylevelében "Dobrun" mint királyi birtok van megemlítve⁴. A későbbi évszázadokban

¹Kiss Lajos. Földrajzi nevek etimológiai szótára. II. köt. Akadémiai Kiadó. – Bp.: 1988, 182. o.

²Fényes Elek. Magyarország Geographiai Szótára. I. köt. – Pest, 1851, 271. o.

³A Magyar Népzene Tára. Bartók Béla és Kodály Zoltán szerk., III/b Lakodalom, 83. o. VI. Népdaltípusok I, 589 old., Akadémiai Kiadó. – Bp. 1973.

⁴Haraszty Károly. Nagydobrony. In: Az Ungi református Egyházmegye. Haraszty Károly szerk.: – Nagykapos, 1931, 275. o.

már pontosan nyomon követhető a település sorsának alakulása. A falut a XV–XVI. században a Dobó, a Perényi, a Deregyői Daróczi család uralta. 1638-ban a Rákócziak birtokába került, majd az 1703–1711-es szabadságharc leverése után a helység a Schönborn családe lett¹.

Ezt követően Nagydobrony az 1920-as trianoni békeszerződésig Bereg megyéhez tartozott. A csehszlovák megszállás idején Ungvár körzetéhez csatolták, majd 1938 és 1945 között ismét Bereg megye része lett. A szovjet közigazgatás először az Ungvári járáshoz sorolta be, a hatvanas években egy ideig a Perecsenyi járás foglalta magába,² majd újból visszakerült az Ungvári járáshoz.

Református anyaegyháza 1753 táján alakult, templomáról egy 1776-ban benyújtott javítási engedélyből nyerünk értesülést. 1795-ben a nagydobronyi eklézsiát a legvirágzóbb eklézsiák közt említik. 1912-ben a templomot újjáépítették. 1850-től kezdve a Felsőzempléni egyházmegyétől elvált Ungi egyházmegyéhez, 1923. március 22-től pedig a "Kárpátaljai Ungi Református Egyházmegyé"-hez tartozik³.

A falu 95%-a református, ezen kívül 4 család a Jehova tanúi szektához tartozik, laknak még itt római és görög katolikusok, akik a 2. világháború után telepedtek be. A lakosság 10%-a templomba jár, ez a közösség kb. 600 ember, de ez a szám változó, napjainkban egyre nő. Egy-egy ünnep alkalmával ezer ember is meglátogatja Isten házát. Karácsonykor, húsvétkor, szilveszterkor templomban van a fél falu.

Nagydobrony több évszázados református hite nagyban befolyásolja temetkezési szokásait is. A temetkezési szokások alapvető mozzanatokban különböznek a többi életforduló szokásaitól, hiszen ellentétben az emberi élet más átmeneti formáival, ahol egy életszakasz lezárulását egy másik követ, a halál a földi pályafutás végét, egy ismeretlen világba, "másvilágra" való átlépést jelent. Ez a különbség inkább a századunk emberének szemléletében jelentkezik, a korábbi évszázadokban a halált egy új élet kezdetének, az öröklét kapujának tekintették⁴. Ez az archetipikus szemlélet a halált nem úgy fogja fel, mint megszűnést és megsemmisülést, hanem mint átalakulást, melynek révén az élő átlép egy – az élettől különböző világba, s ott folytatja létezését. Templomi énekeink szövege is mennybemenetelről, örökéletről szól, egy közismert szólásunk "jobb létre szenderülés"-nek nevezi a halált. A halálnak ez a felfogása nem különbözik a református és a katolikus vallásban. Az elmúlás olyan természeti törvény, amit az emberiség kénytelen elfogadni. Elfogadjuk a halált, a halállal kapcsolatos krízisszituációt pedig úgy próbáljuk feloldani, hogy életben tartunk egy olyan kollektív viselkedési programot, amit a temetkezéssel kapcsolatos szokásoknak nevezünk.

A temetkezés mint társadalmi szokás elsősorban a tiszteletet tartja életben. E szokásokat és hiedelmeket részben a félelem, részben az összetartozók egymás iránti szeretete teremti.

A halál beálltára, elkövetkezésére számtalan előjel "jövendölés" utal Nagydobronyban is. Halottat jelez a kutya vonítása, a "halálmadár" (kukuk, v. bagoly) huhogása, sőt az is, ha berepül egy fecske az ablakon, vagy leesik a kép a falról. Az első tavaszi kakukkszó megjósolja, hogy hány évig élünk.

Az álmok is előrevetíthetik a halált: zavaros vízzel álmodni betegséget, meszeléssel, házépítéssel, menyasszonnyal rosszat, esetleg halált jelent. Előhírnöke az eljövendő halálnak az is, ha nagybeteg rég meghalt hozzátartozójával beszélget.

A tapasztalatok azt mutatják, hogy ezekben az előjelekben inkább az öregebb nemzedék hisz, a fiatalok meghallgatják, megmosolyogják.

¹Vármegyei Szociográfiák IX–X. Ungvár és Ung Vármegye. Csikváry Antal szerk. – Vármegyei Szociográfiák Kiadóhivatala. – Bp.: 1940, 187. o.

²Móricz Kálmán. Nagydobrony. – Ungvár, 1993, o.

³Vármegyei Szociográfiák IX.– X. Ungvár és Ung Vármegye, Uo.

⁴Bartha Elck. Az emberi élet fordulói Bárándon. In.: Báránd története és néprajza. Balassa Iván szerk. – Báránd, 1985, 448. o.

A haldoklás

A haldoklás az élet megszűnésének a velejárója. Van, aki hirtelen költözik el a világból, van, aki hosszas betegség, szenvedés után válik meg életétől. A hirtelen halál mély megdöbbenést kelt. Ilyenkor a rokonok, szomszédok összejönnek részvétüket nyilvánítani, a hirtelen halál okát tudakolni. A lassú halál hosszas betegség után következik, a rokonok, családtagok lélekben fel vannak készülve rá. Ha a nagybeteg helyzete válságosra fordul, szenvedését imádkozással próbálják enyhíteni: idősebb családtagok, hozzátartozók könyörögnek érte. Akinek sok bűne volt, vagy nem láthatja a számára legkedvesebb személyt, esetleg valami elrendezetlen ügye maradt hátra, az sokat szenved, nehezen hal meg. A könnyű, szép halált a néphit szerint ki kell érdemelni.

A legtöbb helyen szokás végrendeletet készíteni. Ha ez mégis elmaradt, a haldokló utolsó szavai, "meghagyása" szerint cselekednek. Idősebb emberek "eligazítást" adnak még tudatuk teljes birtokában. Az ilyen "eligazítások" hétköznapi beszélgetések formájában hangzanak el, a temetésre, a halotti ruhára, esetleg a hagyatékra vonatkoznak. Ezeket a kéréseket a hozzátartozók mindig igyekeztek teljesíteni.

A haldoklóhoz, ha úgy kívánja, papot hívnak, hogy úrvacsorát vegyen (ünnepe esetén). A következő napokban a lelkész a hozzátartozók kérésére könyörög a templomban a beteg gyógyulásáért vagy a könnyítő halálért.

Nagyon sírni, nevéen szólítani nem szabad a haldoklót, mert "visszasírják v. felsírják", s ettől nehezebb lesz a halála.

A halál

Ha a légzés megszűnik, bekövetkezett a halál. A halál beálltakor lefognak a halott szemét, majd merevedésig felkötik az állát. Még a merevedés beállta előtt igyekeznek megmosdatni a halottat, s felöltöztetni a már előre elkészített "ünneplő ruhába". Kezeit a test mellett kinyújtóztatják vagy a mellén összekulcsolják. Ebben az esetben fekete szegélyű fehér zsebkendőt v. imakönyvet tesznek a kezébe. A halott körüli teendőket a család nőtagjai végzik. Ha az elhunyt férfi, meg is borotválják.

Abban a helyiségben, ahol a halott van, a tükröt letakarják fekete kendővel. A halottat kiterítik egy asztalra lábbal az ajtónak, s a feje fölé a falra feketével hímezett fehér kendőt erősítenek: "Isten veled, kedves halott..." felirattal. A kendő sarkában két hímezett angyal van, alját fekete pamutrojt díszíti. A szomszédok már a koporsóbatétel előtt is eljönnek segíteni, halottat siratni.

A koporsóbatétel

A koporsót a halál beállta után veszi meg egy közeli hozzátartozó. Belsejét paplannal, esetleg szalmával bélelik, úgy helyezik bele az elhunytat. A halott alatt új, fehér lepedő, feje alatt kispárna van. A kispárnára újabban csipkés tok kerül, ami a szemfedéllel együtt kapható. Ezek a kellékek egy nagyon közeli hozzátartozónál – a nagybeteg lányánál vagy fiánál vannak elkészítve. Korrábban a szemfedél kortól és nemtől függetlenül fehér volt, ma idősebbek esetében fekete csipkés anyagból készített vagy készen vásárolt.

A halott leányra menyasszonyi ruhát adnak, így indítják a "mennyei menyegzőre". Fialasszonyt világosabb ruhába öltöztetik, a fejét kendővel bekötik. Az idősebbek talpig feketében vannak kiterítve.

Az elhunytat az utcára néző szobában az ún. elsőszobában ravatalozzák fel. A koporsó fekete színű, fehér vagy égszínkéék csak nagyon fiatalok esetében. Az asztalra, a koporsó alá

fehér abroszt terítenek, amely fekete hímezéssel vagy szalaggal van körülvarrva az alkalomnak megfelelővé téve. A koporsón a kehely és olajág mellett feltüntetik a halott nevét és életkorát is.

Harangozás, sírásás

Miután a jelentő jelentette a halálesetet, a harangozó megkongatta a harangokat, "csendített" a halottnak. Ha nő halt meg vagy gyerek, a kis haranggal harangoztak, ha férfi - a naggyal.

A temetés kezdetét is a harangszó jelezte, sőt harangszó kísérte a halottat utolsó útjára.

Halottlátogatás

A koporsóbatétellel megkezdődik a halott látogatása. Nagydobronyban nagyon sokan eljönnek megnézni a halottat. A látogató részvétét fejezi ki a gyászoló családnak, s a háziak (rendszerint nők) kíséretében bemegy a halottas szobába, ahol váltanak néhány szót az elhunyról, a halál körülményeiről; magasztalja az elhunyt jószágát, elmond egy imát a halott lelki nyugalmaért, elsorolja jó cselekedeteit, megsiratja és távozik.

A halottat nem szokás magára hagyni. Egy nagyon közeli rokon: leány, testvér, szülő egymást felváltva ül a koporsó mellett.

A virrasztó

A halottas ház meglátogatásának fő eseménye a virrasztó. A virrasztás ma is élő szokás, a halott és családja iránti tisztelet megnyilvánulása. Este 8 órától éjfélig tart. Ez alatt az idő alatt a jelenlévők egyházi énekeket énekelnek. A 70-80-as évek végéig még hívogattak a virrasztóba. A hívogató egy, a család által összeírt névsor szerint bejárta a falut, bejelentette a halálesetet és meghívta a háziakat a virrasztóba. Erre az alkalomra fekete ünneplőt öltöttek az emberek. Szívesen vettek részt a szertartáson, sőt, ha valakit elfelejtettek meghívni, az zokon is vehette.

Napjainkban már nem hívnak virrasztani. Ez alól csak az énekkezdő (diktáló) kivétel, a többiek tiszteletből mennek. Egy-egy alkalommal 50–100 ember is összegyűl. Az idősebbek diktálásra gyászénekeket énekelnek. Óránként vagy 40 percenként 15 perces szünetet tartanak. Szünetben a férfiak levegőznek v. dohányoznak, a nők csendesesen elbeszélgetnek, valaki felolvassza egy búcsúztató verset, vagy egy részletet a Bibliából. Legtöbbször a sírásást is a virrasztóban beszélnek meg. A sírt rokonok, barátok ássák ki, de csak a temetés reggelén. Az ásás ferdén történik (ellentétben más községekével, ahol függőlegesen ásnak), amit azzal magyaráznak, hogy a község területén nagyon homokos a talaj.

A virrasztó végén a diktáló bejelenti, hogy hány órákor lesz a temetés. A virrasztó után sem hagyják magára a halottat. Ilyenkor a férfiak virrasztanak mellette reggelig.

A temetés

A temetés: a halotti szertartásnak az a része, amely a koporsó lezárásával kezdődik, és a sír behatolásával ér véget. A szertartás búcsúztató énekkel kezdődik. A kántor és egy pár jó hangú férfi és nő búcsúéneket énekel. (Férfinak és nőnek különböző éneket énekelnek. Már a virrasztóban is úgy választják ki az énekeket, hogy azok korhoz, nemhez, a halál körülményeihez kötöttek). Ezt követően a közeli hozzátartozók elbúcsúznak a halottól: homlokukon csókolják, megsiratják, mindenki hangosan felzokog, s majd lezárják a koporsót és kiviszik az udvarra. A koporsót mindig lábbal hozzák ki a házból s a kapun is. Az udvaron a lelkéssel szemben vagyis

keresztbe helyezik el. A koporsó mellé először a hozzátartozók állnak. A közvetlen hozzátartozók a halott fejénél foglalnak helyet. Mögöttük v. mellettük vannak a rokonok, majd a közeli és távolabbi ismerősök.

Az udvaron a szertartás énekkel folytatódik. A lelkész imával kezdi, majd ígérést olvas fel a Bibliából, melyhez magyarázatot fűz, ezzel vigasztalja a gyászoló családot. Ezt követi a búcsúztatás. A búcsúztatót az elhunyt legközelebbi hozzátartozója (fia, lánya v. szülei) fogalmazza meg a lelkész számára. A halott nevében, tehát egyes szám első személyben készül, a családtagokhoz, rokonokhoz, komákhoz, barátokhoz, szomszédokhoz szól. Akinek a neve elhangzik, az hangos szóval felzokog (ez csak a nőkre jellemző). A szertartás háznál lévő része közös imával zárul. Ezt követően megindul a gyászmenet a temetőbe. A gyászmenetnek szigorú rendje van: három részből áll. A menetet a lelkész nyitja meg, utánuk mennek a férfiak, majd a koporsót vivők. A koporsót a gyászoló család kíséri, majd a nők zárják a sort.

A sorrend megmutatja az érzelmi kötődést a halotthoz, a családhoz, elárulja a családban meglévő hangulatot. Az is sokat számít, hogy ki kibe karol, ki mellé áll. Ez a rokonsági hovatartozást tükrözi. A gyászmenet elindulásakor megszólalnak a harangok, a temetési ének, s mindaddig tart, míg a menet a temetőbe érkezik. Itt elhallgat. Ha messze van a halottasház a temetőtől, akkor a koporsót nyitott teherautón – lépésben szállítják. Abban az esetben, ha a ház közel esik a temetőhöz, a koporsót három rúdra téve hat férfi viszi, akiket útközben rokonok, a halott közeli barátai "leváltanak". A sír mellé érve a koporsót a földre helyezik. A rudak a koporsó alatt maradnak, hogy később fel tudják emelni, s alácsúsztassák a kötelet. A lelkész elmondja a temetési beszédet, s a koporsót a sírba helyezik. (A tok már előzőleg bele van téve a sírba). Rászegezik a koporsótok fedelét, s a sírt ének kíséretében behantolják. A három rudat a halott lábához állítják. Ez a lábfa, amire a koszorúk kerülnek. A sír hantolása közben a közeli rokonok, barátok rádobnak egy kis rögöt a koporsóra búcsúzásképpen, mintegy azt szimbolizálva, hogy ők is részt vesznek e munkában, v. pedig azt, hogy oly könnyű legyen neki a föld, mint a rádobbott kis rög. Mikor behantolták a sírt, egy idősebb férfi elmond egy búcsúverset (1945-ig ez a 6. osztályosok feladata volt, mivel ez az osztály volt a kántortanító osztálya. A kántortanító osztotta be a diktálókat (énekkezdőket) is. Három gyerek is ki volt jelölve erre a feladatra, s ezek közül az egyik mondta a lejjebb idézett verset).

Kihoztuk a holtat a temetőkertbe
Ide, hova bú, gond s félelem nem fér be.
Békesség lakik itt, nincsen rang, fény, pompa
Szegény az úrral rokonul a porba.

Tanuld meg a sírnál fukar s kevély ember,
Hogy mindent a sír árnya pihentet el.
A megboldogult is nyugodjon békével.

Nem csak ez a vers él a faluban. Idős emberek is írnak versbe szedett búcsúztatót, amit aztán elmondanak a sírnál.

A temetőből a lelkész és a közeli rokonok távoznak először. A rokonság visszatér a halottas házhoz fogadni a torra érkezőket.

A tor

Régebben egy erre kijelölt ember megköszönte a lelkész szolgálatait, s a temető kapujában állva mindenkit meghívott a torra, ahol szalonnát, kolbászt, töltött káposztát, bort és pálinkát kínáltak a vendégnek. Napjainkban a tor szolidabb formát öltött. A lelkész (nyilván a nehezebb

gazdasági helyzet miatt, s talán a túlzott alkoholfogyasztás miatt is) betiltotta a fõnt említett nagyszabású búcsúztatót. A torra ma már csak a sírásókat hívják vissza. Kolbásszal, szalonnával, vöröshagymával, savanyúsággal és pálinkával kínálják õket. Az emberek nem maradnak sokáig, megisznak egy féldecit a halott emlékére, énekelnek és távoznak.

A halott emlékét a késõbbiekben a családi gyász, a temetõ és a sírok ápolása õrzi.

A virrasztóban, a temetésen való részvételt a faluban emberi kötelességnek, a halott iránti megbecsülés és tisztelet kinyilvánításának tekintik.

I R O D A L O M

1. A magyar népzene tára. Bartók Béla és Kodály Zoltán szerk., III/b Lakodalom; VI. Népdaltípusok – Akadémiai Kiadó, Bp., 1973.
2. Vármegyei Szociográfiák IX–X. Ungvár és Ung Vármegye. Csíkváry Antal szer. – Vármegyei Szociográfiák Kiadóhivatala, Bp., 1940.
3. Bartha Elek. Az emberi élet fordulói Bárándon. In: Báránd története és néprajza. Balassa Iván szerk. – Báránd, 1985.
4. Fényes Elek. Magyarország Geographiai Szótára I. köt. – Pest, 1851.
5. Haraszty Károly. Nagydobrony. In: Az Ungi Református Egyházmegeye. Haraszty Károly szerk. – Nagykaapos, 1931.
6. Kiss Lajos. Földrajzi nevek etimológiai szótára II. köt. – Akadémiai Kiadó 1988.

Івашкович Марія

ПОХОРОННІ ОБРЯДИ В с. ВЕЛИКА ДОБРОНЬ УЖГОРОДСЬКОГО РАЙОНУ

Резюме

Автор статті подає топонімічні, ономастичні та історичні дані з с. Велика Добронь Ужгородського району. У статті досить детально описуються народні обряди, звичаї та повір'я, пов'язані з похоронами людини. Описуються в статті давні й новіші звичаї, повір'я та обряди, які у доповіді зіставляються й порівнюються. Особлива увага звертається на спільні і відмінні особливості похоронних обрядів в давніші часи і тепер.

МАГОЧІЙ ПАВЛО РОБЕРТ

(Торонто)

АДАПТАЦІЯ БЕЗ АСИМІЛЯЦІЇ: ГЕНІАЛЬНІСТЬ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЄПАРХІЇ МУКАЧЕВА

Ми, представники кількох країн принаймні з двох континентів, зібралися тут, щоб відсвяткувати процес, який почався в Ужгороді 350 років тому. Цей процес втілювався у конкретну форму 24 квітня 1646 р., коли східнохристиянські православні священники прийняли католицьке віросповідання. Це урочисте проголошення увійшло в історію як Ужгородська унія, яка заклала основи уніатської церкви в Карпатському регіоні колишнього Угорського королівства.

Як саме виникла Ужгородська унія і як вона була остаточно закріплена серед населення Карпатського регіону, не згадуючи вже наступних історичних подій, внаслідок яких постала ця греко-католицька церква з її перемогами, випробуваннями, жорстоким знищенням після II Світової війни і воскресінням лише кілька років тому, – все це сторінки захоплюючої оповіді. Проте оповіді, яку час не дозволяє нам розповісти в подробицях. Окрім того, більш кваліфіковані у цій ділянці фахівці можуть подати її краще, ніж я [1]. Натомість, я хотів би поділитися з Вами деякими роздумами про історичне та культурне значення греко-католицької церкви для мешканців Карпатського регіону чи точніше – Карпатської Русі. Ці роздуми до того ж будуть подані тим, хто не є ні священником, ні членом ні греко-католицької, ні православної церкви. По суті, мої батьки були хрещені як греко-католики, але проживали в Сполучених Штатах і у зв'язку із певними сімейними обставинами стали протестантами, виховавши й мене в такому дусі. Таким чином, наступні роздуми подаються з точки зору людини, яка стоїть осторонь від релігії, проте, стоячи осторонь, протягом принаймні останньої чверті століття намагалася зрозуміти історичні та культурні складності східнослов'янських народів, які мешкають на південних схилах і в суміжних низинах Карпатських гір.

Я вже згадував на початку, що тут зібралися люди з кількох країн. Це пояснюється тим, що спочатку Мукачівська єпархія, до якої відноситься Ужгородська унія, географічно була набагато більшою, ніж сьогодні. Коли у 1771 р. ця єпархія була проголошена незалежною церковною одиницею, до її складу входило більш ніж 800 парафій, що були розташовані в 13 комітатах на північному сході Угорського королівства – територіях, які сьогодні належать Україні, Словаччині, Угорщині й Румунії [2]. Вперше розміри єпархії зазнали змін у 1818 р., коли у західних комітатах було вилучено 194 парафії з тим, щоб утворити нову Пряшівську єпархію. Через п'ять років 72 парафії з Сатмарського комітату, розташованого на півдні, було переведено під юрисдикцію греко-католицької єпархії Орадеї (Надьварод). Врешті, у 1912 р. 68 парафій з південно-західного регіону перейшли до новоствореної Гайдудорозької єпархії. Отже, напередодні I Світової війни важливі осередки колишньої Мукачівської єпархії перебували у межах трьох сусідніх греко-католицьких єпархій, на території, яка сьогодні входить до складу Словаччини, Румунії та Угорщини.

У той самий час вплив Мукачівської єпархії поширювався далеко за межі її європейської батьківщини, ідучи слідом за імміграцією греко-католиків, які перенесли свою віру за кордон. Вже у середині XVIII ст. русини почали оселятися в Бачці та Сремі, які тоді знаходились на півдні Угорського королівства (сьогодні це Воєводина в Сербії та східна Хорватія), а упродовж чотирьох десятиліть – між 1880 та 1914 рр. – близько 150000 греко-католиків з Карпатської Русі оселилися в Північній Америці. З цих громад Ватикан врешті утворив Крижевацьку єпархію в Хорватії (1777 р.), чотири єпархії (1924–1981 рр.) та метрополію (1969 р.) в Пітсбургу в Сполучених Штатах та єпархію для словаків візантійського обряду в Канаді (1980 р.). Саме тому святкування 350-ї річниці Ужгородської унії зібрало разом ієрархів та світських представників колишньої Мукачівської єпархії, заснованої в Україні, а також її церковних нащадків, які тепер проживають в інших семи країнах: Словаччині, Угорщині, Румунії, Хорватії, Югославії, Сполучених Штатах та Канаді.

На самих початках Ужгородської унії переважна більшість священників і вірників, які не були румунами з Сатмарського комітату й південної Мараморощини, щодо мови й культури були русинами. Саме тому у XVII та XVIII ст. уніатську чи греко-католицьку церкву в Карпатській Русі представляли вірники, які називали себе руснаками чи русинами, тобто народом руської віри. Етнічно-лінгвістичний склад Мукачівської єпархії змінився лише у XIX ст., і у значній мірі це сталося завдяки процесу національної асиміляції. Тисячі греко-католиків, які, зокрема, проживали в низинних місцевостях сьогднішньої південно-східної Словаччини та північно-східної Угорщини, сповідуючи свою руську віру, почали отожднювати себе зі словаками чи мадярами [3]. Це був поступовий процес, який тривав майже півстоліття, між 40-ми та 90-ми рр. XIX ст. Отже, на початку XX ст. греко-католицькі території, розташовані на північному сході Угорського королівства (Мукачівська, Пряшівська та Гайдудорозька єпархії), перетворилися в багатонаціональну спільноту, яка складалася переважно з русинів, словаків та мадярів.

Я зупиняюся на географічному та етнографічному складі колишньої Мукачівської єпархії тому, що він є ключем до розуміння того, що, на мою думку, є геніальністю греко-католицької церкви Карпатської Русі. Ця геніальність полягає у здатності церкви вижити, а це виживання залежало від її готовності завжди пристосовуватись до політичного, соціально-економічного та релігійного становища. Здебільшого церква як така була здатна пристосовуватись, не втрачаючи своєї суті. Саме це я маю на увазі, вживаючи у назві цього дослідження фразеологічний зворот “адаптація без асиміляції”.

По-перше, може виникнути питання: чому церква повинна пристосовуватись? Відповідь на це питання, звичайно, проста. Життя завжди перебуває в стані постійного руху, що вимагає від осіб та соціальних структур (включаючи церкви) для того, щоб вижити, пристосовуватись до умов, що постійно змінюються. Питання, що стосується пристосування, стає більш критичним для таких соціальних одиниць, як етнонаціональні групи, що не мають своїх власних держав, чи у цьому випадку церков, які не одержують повного чи часткового захисту держави, в якій вони діють.

Загальновідомо, що історично русини були бездержавним народом, а його греко-католицька церква, що діяла на півдні Карпат, мусила існувати в умовах політичних устроїв, які за останні три з половиною століття формально були або римо-католицькими (Угорське королівство, Словаччина), або протестантськими (Трансільванія, Чехословаччина), або атеїстичними (Радянська Україна, комуністична Чехословаччина). В таких умовах найбільше, що було дозволено, – це існування русинського народу та його греко-католицької церкви, і щоб добитися такого дозволу, він повинен був пристосуватися до існуючої соціально-політичної ситуації.

Саме поняття пристосування припускає, що існує норма, від якої особа відчуває необхідність звільнитися для того, щоб пристосуватися до іншої норми, яка є прийнятною в тому політичному та соціальному середовищі, де ця особа живе. У випадку греко-католиків їх первісна норма характеризувалася літургією Івана Златоустого; вживанням в літургії церковнослов'янської мови; відданістю старому юліанському, а не григоріанському календарю; прийняттям таїнств в обох видах (хліб і вино); дотриманням певних звичаїв, таких як одруження священників, відділення вітваря від мирян прибудованою приставкою чи ширмою, відомою як іконостас; співом громади без інструментального супроводу в літургічних та нелітургічних частинах Божественної літургії, якій був властивий сильний вплив народної музики, відомий як карпатське простопіне. Ці та деякі інші елементи, взяті разом, становили руську віру, прихильники якої стали носіями руснацького (русинського) етносу і майбутньої національності.

Якщо перейдемо до розгляду норм греко-католицької віри й розвитку різних національних ідентичностей протягом останніх 350-ти років, я вважаю, що можемо говорити про трискладовий спектр відношень чи способів дії. Особи, які в той чи інший час уособлювали такі відношення, можуть називатися: 1) пуристи, 2) пристосованці, 3) асимільовані. Пуристами є ті, хто повністю зливається з даною нормою, яку вони здебільшого засвоїли як студенти чи семінаристи, і хто є переконаний, що слід уникати будь-якої, навіть найменшої, зміни норми, якої вони навчилися.

Вже у XVII ст., коли Унія була поступово введена по всьому Карпатському регіону, деякі священники, такі як Михайло Андрела, чинили несамовитий опір будь-якому об'єднанню з католицьким світом, тому що вони вважали, що це порушить чистоту православної руської віри, орієнтованої на схід. У XIX ст. з'явилися інші пуристи, такі як світський провідник Адольф Добрянський, який, будучи головою Підготовчого комітету до автономії католиків Угорського королівства, добивався захисту статусу греко-католицької церкви перед лицем всезростаючої мадяризації та латинізації. Традицію пуризму в Сполучених Штатах у кінці XIX – першій половині XX ст. продовжували священники, серед них – Алексей Тот та Орестес Чорняк, які вважали, що греко-католицьку норму необхідно захищати від посягань католицизму латинського обряду.

На другому кінці трискладового спектра знаходилися асимільовані. Це особи, готові до будь-яких змін, які є необхідними для досягнення того, що вони вважали потрібним для пристосування до політичних та соціальних стандартів пануючої культури, в якій вони проживають. Таким чином, у XVIII ст. єпископи Симеон Ольшавський та Гавриїл Блажовський відмовилися від звання апостольського вікарія, а натомість повністю перевели Мукачівську єпархію під юрисдикцію римо-католицького єпископа з Егера. У другій половині XIX ст. представники ієрархії – єпископи Штефан Панкович з Мукачева та Штефан Новак з Пряшева, а також церковні і світські діячі Центрального комітету греко-католиків у Будапешті зробили все можливе, щоб ввести угорську мову замість русинської в церковноприходських школах, і замість церковнослов'янської в літургіях, які виконувались в парафіях Гайдудорозького вікаріату чи пізніше – єпархії. Діючи у такий спосіб, ці асимільовані думали, що вони зроблять греко-католицьку церкву більш сприйнятливою в оточенні мадяризації, яке було характерне для угорського уряду в десятиліттях перед I Світовою війною. Так само в Сполучених Штатах кілька єпископів і священників після II Світової війни замінили церковнослов'янську літургію і русинські проповіді англійськими, перейшли на західний григоріанський календар і навіть прибрали іконостаси, намагаючись зробити свої візантійські (греко-католицькі) церкви більш схожими на римо-католицьку церкву, і таким чином більш наблизитись до “американської норми”.

Між пуристами, що розташовані на одному кінці спектра, й асимільованими, що перебувають на іншому, – знаходяться пристосованці. Це люди, які здатні оцінювати соціальну й політичну дійсність, в якій вони проживають, і таким чином намагаються пристосуватися до цієї дійсності, не відмовляючись при цьому від своєї власної релігійної та національної ідентичності. Серед найперших пристосованців був Василь Тарасович, що у першій половині XVII ст. був єпископом Мукачева. Незважаючи на те, що Тарасович підтримував ідею Унії, він розумів, що особливі умови, що склалися в 30–40-х рр. XVII ст., вимагали від нього залишатися православним, поки він зміцнював політичну позицію єпархії перед ворожим трансільванським протестантським правителем. Діючи в такий спосіб, “православний” Тарасович створив передумови для того, що його наступник Партеній Петрович став першим уніатським єпископом Мукачева. До пристосованців належав також єпископ Михайло Ольшавський, який у XVIII ст. присягнув на вірність єпископу Егера, хоча в той самий час домагався того, щоб Мукачівська єпархія стала незалежною, і це нарешті сталося у 1771 р. під час правління його наступника Івана Брадача. Ближче до наших часів прикладом пристосованця може служити постать єпископа Василя Токача, який після 1929 р. погоджувався запровадити папський декрет про celibat для греко-католицьких священників в Сполучених Штатах, в той самий час домагаючись непорушності інших аспектів східного обряду. До цього нового політичного ладу, що був характерний для періоду після II Світової війни, намагалися пристосуватися єпископи Павло Гойдич з Пряшева та Теодор Ромжа з Мукачева. Можливо, їхні зусилля були б успішними, якби комуністичні режими в Радянському Союзі та Чехословаччині не прагнули знищити греко-католицьку церкву у межах своїх кордонів.

Можна навести багато інших прикладів пуристів, асимільованих та пристосованців, можна також сперечатися про те, до якої категорії віднести тих, кого я згадав. Час знову ж таки не дозволяє нам входити в суперечки про це. Все-таки перед закінченням я хотів би зупинитися на функціональних характеристиках тих, кого я назвав пуристами, пристосованцями й асимільованими.

З одного боку, легко симпатизувати пуристам і поважати їх. На перший погляд здається, що вони займають позиції, які ми часто називаємо високоморальними, і відмовляються у своїх принципах йти на компроміс для того, щоб захищати те, що вони вважають непорушною нормою. Іноді такі позиції спричиняють власну поразку або можуть вести до ситуацій, що остаточно заперечують ті традиції, які пуристи хотіли захищати. Дозвольте навести один приклад, коли такий пуризм збився з пуття. Більше, ніж десять років, починаючи від 1891 р., отець Алексей Тот, нині – святий Алексей, домагався того, щоб переконати греко-католиків у Сполучених Штатах, що єдиним шляхом зберегти їх обряд, традиції й ідентичність є перехід до православ'я. Врешті-решт, ті греко-католики, які зробили так, як він говорив, “повернувшись до віри своїх батьків”, увійшли в світ російського православ'я, де притаманні їм карпато-русинські релігійні традиції (включаючи карпатське простопіне, яке так любив сам Св. Алексей) були поглинуті великоросійськими релігійними звичаями. Це фактично означало, що переважна більшість потомків того народу в Сполучених Штатах, який під впливом Тота перейшов на православ'я, не має жодного поняття про те, що собою являла їхня родова карпато-русинська релігійна чи національна спадщина.

Дивлячись на дві інші категорії трискладового спектра, можемо зазначити, що пристосованець є реалістом, а асимільований – опортуністом. Розуміючи, що у такому рівнянні пристосованець розглядається позитивно, а асимільований – негативно. Хоча, насправді, можуть бути різні погляди на те, як характеризувати ці дві категорії, одна річ залишається певною: у більшості випадків існує чітка межа між пристосованцем та аси-

мільованим. Пристосованець неминуче стикається з питанням: як глибоко я можу пристосовуватись до нинішнього соціально-політичного і духовного клімату, щоб мої дії не наражали на небезпеку ту релігійну та національну ідентичність, яку представляю я і моя церква? Наприклад, якщо б Мукачівська єпархія перейшла під юрисдикцію Львівської архієпархії, чи це загрожувало б самотності карпатської релігійної традиції? До якої міри повинна вживатися словацька мова замість церковнослов'янської та русинської в Пряшівській єпархії? Як далеко може віддалити себе візантійська католицька церква в Сполучених Штатах від своїх європейських коренів, і в той самий час сподіватися задержати своїх нинішніх вірників, а також привертати нових, чії зобов'язання пов'язані виключно зі східно-католицьким обрядом, а не з культурною спадщиною, що бере початок від конкретної європейської батьківщини?

Такі питання чи дилеми вирішити нелегко, і я не збираюся відповісти на них. Але кожен із Вас, хто є вірником греко-католицької Мукачівської єпархії та її дочірних єпархій у світі, включаючи мирян і духовенство, постійно змушений стикатися з цією чіткою межею, що пролягає між пристосованістю та асиміляцією. Чи не найкращим часом для обмірковування цих справ є нинішня – 350-та річниця Ужгородської унії та переддень другого тисячоліття від приходу Христа?

На мою думку, геніальність греко-католицької церкви в Карпатській Русі полягає саме у тому, що упродовж минулих трьох з половиною століть вона була здатна пристосуватися, але все ж таки не асимілюватися з політичними та культурними реаліями світського життя, в якому вона існувала. Маючи це на увазі, я стверджую, що з усіх різновидів християнства, які відігравали і далі продовжують відігравати роль в Карпатській Русі, включаючи римо-католицизм, православ'я та протестантизм у різних формах, саме греко-католицька церква виявилась ідеальним втіленням русинської та інших національних культур Карпатського регіону.

Чому це так? Тому, що за своєю природою русини завжди намагалися уникнути крайніх рішень та ідеологій і пристосуватися до потреб своїх сусідів та до середовища, в якому вони проживали. Пристосування, звичайно, не означає відмови від своєї релігійної, культурної та національної ідентичності. Я впевнений, що вірники греко-католицької церкви, як у матірній Мукачівській єпархії, так і в дочірних єпархіях, що знаходяться поруч і за кордоном, розуміють, що як окремі особи і як одна релігійна спільнота вони повинні утримувати свою власну ідентичність і свою власну собівартість для того, щоб вижити і привертати інших, хто, можливо, бажає знайти християнське спасіння на шляху, який пропонує візантійський греко-католицизм. Пристосування без асиміляції – це урок минулого. Це геніальність греко-католицької церкви, яка гарантує, що вона виживе у майбутньому.

ПРИМІТКИ

1. Серед опублікованих загальних історій церкви найпридатнішими є: Атанасій В. Пекар, Нарис історії церкви Закарпаття (Рим, 1967) – перероблений англійський варіант: Athanasius V. Pekar, *The History of the Church in Carpathian Rus'* (New York, 1992); а також давніша праця Антала Годинки: Antal Hodinka, *A munkácsi görög-katolikus püspökség története* (Budapest, 1910). Про подробиці руху за церковну унію див.: Michael Lacko, *Unio Uzhorodensis Ruthenorum Carpaticorum cum Ecclesia Catholica* (Rome, 1955) та англійською мовою: *The Union of Uzhorod* (Cleveland and Rome, 1966).

2. У дійсних статистичних даних, поданих єпископом Іваном Брадачем до Риму у 50-х рр. XVIII ст., зазначалося, що 150000 вірників у 829 парафіях з 858 церквами обслуго-

ували 690 священників. M. Lacko, "The Pastoral Activity of Manuel Michael Olšavsky, Bishop of Mukachevo", *Orientalia Christiana Periodica*, XXVII, 1 (Rome, 1961), стор. 152–153.

3. Питання про те, чи греко-католики сьогодношньої східної Словаччини були за походження русинської чи словацької національності, є дуже спірним. На початку ХХ ст. відомий чеський вчений Любор Нідерле – Lubor Niederle, *Slovansky svet* (Prague, 1909), стор. 93, дійшов до висновку, що "у східній Словаччині всі території є фактично словакізованими територіями Русі (vlastné poslovenštěná Rus)". Моє особисте прийняття такої точки зору спирається на результати нещодавно опублікованого перепису Мукачівської єпархії 1806 р. – *A munkácsi görögkatolikus püspökség lelkészszégeinek 1806. évi összeírása*, ред. István Udvari (Nyíregyháza, 1990), які я графічно зобразив на карті великого масштабу: Paul Robert Magocsi, *Carpatho-Rusyn Settlement at the Outset of the 20th Century with Additional Data from 1881 and 1806* (Orwell, Vermont, 1996).

Суперечливі погляди на цю проблему розглядає Ян Гусек: Jan Husek, *Národopisná hranice mezi Slováký a Karpatorusy* (Bratislava, 1925), зокрема стор. 5–18 та Ондřej Р. Галера: Ondrej R. Halega, *Slovanské osídlenie Potisia a vychodoslovenskí gréckokatolíci* (Košice, 1947), зокрема стор. 104–116.

4. У період між 1841 та 1890 рр. 176 русинських сіл на східній Словаччині було словакізовано, а 37 – мадяризовано, тоді як лише одне словацьке село було русинізовано. Jaromír Korčák, "Etnický vyvoj československého Potisi", *Národnostní obzor*, III (Prague, 1933), стор. 270.

Magocsy Robert Paul

**ADAPTÁCIÓ ASSZIMILÁCIÓ NÉLKÜL:
A MUNKÁCSI GÖRÖG KATOLIKUS EGYHÁZMEGYE ZSENIALITÁSA**

R e z ü m é

A szerző megvizsgálja az Ungvári unió – a munkácsi görög katolikus egyház és a görög katolikus egyházmegye – kialakulásának kérdését, amely önálló lett és kiszélesítette befolyását messze európa határain túlra is.

A befejezésben a hívők asszimiláció nélküli adaptációjáról van szó az akkori viszonyok között. Ebben van óriási szerepe a munkácsi görög katolikus egyházmegyének.

МАНДРИК І.О.

(Ужгород)

СТАНОВЛЕННЯ УГОРСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ОПОЗИЦІЇ У 60–70-х РОКАХ ХІХ СТОЛІТТЯ

У новій історії Угорщини особливо важливе місце займає революція 1848–1849 років, в якій угорський народ боровся за свою національну незалежність проти панування Габсбургів, за демократичні перетворення і права. Революція зазнала поразки, частина її керівників та учасників були страчені і репресовані, частині вдалося емігрувати. Найбільш видатною постаттю серед керівників революції був Лайош Кошут, який до укладення дуалістичної угоди 1867 р. вважав себе правителем угорської держави, що діє за кордоном.

Головним джерелом при вивченні питання про ставлення Кошута та його найближчих сподвижників до державно-правових перетворень в Австрійській імперії є його твори, де висвітлюється позиція автора щодо важливих подій впродовж тривалого часу, їх сприйняття і оцінка. Він всебічно аналізує політичне становище, що склалося напередодні дуалістичної угоди, по відношенню до якої з самого початку займає непримиренну позицію, вважаючи, що вона назавжди позбавляє Угорщину політичної самостійності. Однак необхідно зазначити, що деякі висновки автора носять суб'єктивний та однобічний характер.

Діяльність політичної опозиції займала угорську історичну науку, яка по-різному оцінювала її місце в політичному житті. Одні, приміром Л. Хенталлер, в особі Кошута та його прибічників вбачали найбільш послідовних противників австро-угорської угоди, котрі до кінця боролися за повну національну незалежність країни. Цей історик стояв на позиції, що дуалістична угода дійсно призвела до втрати Угорщиною важливих атрибутів державності, тому цілком схвалював дії Кошута в боротьбі проти політичного компромісу 1867 року [19, 310].

Протилежну позицію займав І. Зіманді, який оцінював діяльність Кошута в революції негативно, звинувачував його в боягузтві і честолюбстві. На його думку, і в еміграції Кошут продовжував ту ж неправильну політику, яку проводив і на батьківщині. Країну, що потребувала спокою, він постійно закликав до нового збройного повстання, в той же час, на думку І. Зіманді, її незалежність цілком гарантована мирним шляхом, оскільки тут встановлений конституційний парламентський лад [25, 8]. Як Л. Хенталлер, так і І. Зіманді в оцінці діяльності великого угорського патріота виражали дві крайні позиції. В одного – це ідеалізація ролі Кошута, в другого – заперечення його позитивної ролі у політичному житті країни впродовж усієї другої половини ХІХ століття. Більш виважену оцінку діяльності Кошута дає сучасна угорська історіографія, хоча її шлях до істини також не був прямолінійним. Певний вклад внесли і зарубіжні вчені.

Важливе політичне значення мало те, що переважна більшість еміграції на чолі з Кошутом з досвіду революційних подій 1848–1849 рр. зробили ряд висновків. Основним з них було визнання необхідності спільних дій з національними меншинами, врахування їх домагань. Правда, вона марно закликала угорське дворянство до спільних дій з національ-

ними рухами інших народів проти австрійського панування. Водночас угорські Державні збори у 1861 р. розробили і прийняли положення, яке проголошувало, що в політичному відношенні усі громадяни Угорщини, незалежно від етнічного походження, складають єдину угорську націю. Усі демократичні вимоги національних меншин, що становили близько половини населення, були оголошені незаконними [7, 225]. В той час, як угорське дворянство намагалося забезпечити недоторканість свого панування, еміграція, хоча й непослідовно, але продовжувала шукати шляхи до угоди з іншими народами. Восени 1861 року Кошут з тривогою відзначав ріст примиренських настроїв серед дворянських керівників, їх страх перед новою революцією [13, 670]. На цей період він остаточно прийшов до висновку про можливість звільнити Угорщину від австрійського засилля лише в тісній співдружності з неугорськими народами. Трагічні події 1848–1849 рр. переконали його у тому, що необхідною умовою союзу народів Дунайського басейну є вирішення національного питання і в самій Угорщині [23, 22].

Кошут не склав зброї, виношував подальші плани продовження боротьби за повну національну незалежність, однак її успішне завершення уявляв тільки при допомозі іноземних урядів. Починати боротьбу без надійних союзників він вважав авантюрою, самогубством. З цією метою він веде переговори про долю країни з багатьма політичними діячами Європи. Слід мати на увазі, що у XIX столітті всі угорські політики, в тому числі і Кошут, виходили з того положення, що при існуючих європейських відносинах навіть якщо Угорщина зуміє завоювати національну незалежність, то не зможе впродовж тривалого часу зберегти її, оскільки стане жертвою зовнішньої агресії. Однак якщо лідер прибічників політичного компромісу Ф. Деяк бачив вирішення проблеми лише в тісному союзі з Австрією, то Кошут шукав вихід у створенні Дунайської конфедерації малих держав за участю Угорщини, Сербії та Румунії. За його задумом три країни, що вступають у державний союз, зберегли б свої конституції і суверенітет у внутрішніх справах, а спільна зовнішня політика, оборона, зовнішньоторгові і митні справи повинні координуватися виконавчою радою, яка почергово буде засідати у Будапешті, Загребі, Белграді і Бухаресті [24, 189]. Головне завдання дунайських народів він вбачав у прискоренні розпаду Габсбурзької монархії.

У той же час національні проблеми регіону звужувалися Кошутом лише до забезпечення мовного рівноправ'я. Так, він пропонував, щоб кожний населений пункт самостійно і добровільно обирав мову зборів, офіційної документації і навчання дітей. У парламенті кожний депутат може користуватися своєю рідною мовою, а всі прийняті закони повинні оголошуватися на мові національних меншин. “Єдність, взаєморозуміння, братерство угорців, слов'ян і румунів – таке найбільш гаряче моє побажання і щира порада!” – писав Кошут [13, 734]. Слід сказати, що план створення Дунайської конфедерації не знайшов підтримки ні з боку угорських правлячих кіл, ані в сусідніх державах, оскільки був нереальним, не враховував конкретного співвідношення політичних сил, історичних традицій, інтересів великих держав.

З плином часу зменшувалася вірогідність нового спільного виступу демократичних та національних сил проти Австрії, а в самій Угорщині посилювалася тенденція до компромісної угоди. Заради збереження своїх земельних володінь і влади над селянством, велике і середнє дворянство було готове піти на поступки Габсбургам. Прибічниками компромісу стало багато учасників і керівників революції. Так, колишній міністр народної освіти революційного уряду Кошута Й. Етвеш заявляв, що Угорщина повинна бути захищена не в ліквідації, а у зміцненні монархії. У публікаціях цього визначного політичного діяча були сформульовані такі принципи: Австрія визнає незалежність Угорщини, а остання визнає династію законним спадкоємцем угорського престолу [17, 27].

Оцінюючи дії цих сил, російський посол у Відні писав, що вони “... у достатній мірі схильні пожертвувати лібералізмом”, щоб “знайти шлях до угоди” [1, 330]. У 60-ті роки перед середнім дворянством відкривалися дві можливості: або союз з угорським народом і національними меншинами у боротьбі за повну незалежність і демократичні перетворення, або союз з австрійськими верхами заради збереження великого землеволодіння і панування над іншими народами країни. Був обраний другий шлях.

Іншими були настрої серед народних низів, особливо в селянському середовищі. В результаті неврожайного 1863 р. почався голод і бродіння в масах, де ще жевріла надія на можливість відновлення визвольної війни, а разом з нею і сподівання на поділ поміщицької землі. Натомість заможні класи боялися політичних і особливо збройних акцій селян, що було добре відомо Кошуту. В своїх посланнях до жителів міст і сіл він пише про можливість нового збройного виступу проти Австрії, однак перераховує ряд необхідних для цього умов. Найважливішою з них вважає одержання зовнішньої збройної допомоги з боку Франції, пізніше Італії, а ще пізніше – з боку Пруссії. Натхненний польським повстанням 1863 р., Кошут планував формування в Італії угорського експедиційного корпусу з кілька тисяч бійців [22, 278].

Цим далекоглядним планам не судилося здійснитися. І не лише в силу багатьох зовнішніх причин, але і внаслідок внутрішніх процесів як у всій Габсбургській монархії, так і в самій Угорщині. Після парламентських виборів 1865 р. центром політичного життя країни стали Державні збори, де більшість депутатів становили прибічники Ф. Деяка. Навіть ті суспільні сили, що були позбавлені політичних прав, звернули свої погляди до цього єдиного легального органу влади, чекаючи від нього реальних дій по ліквідації залежного, антиконституційного становища країни. До того ж, в угорському парламенті досить значну силу становили вихідці з дрібнопомісного і середнього дворянства, так звані “ліві середні”, котрі виступали проти становлення спільних справ з Австрією, бажали врегулювати відносини тільки з монархом, тобто проповідували чисту персональну унію. Проте переважна більшість депутатів виступала за досягнення угоди як з династією, так і з Австрією [7, 230].

При зустрічі з Францом-Йосифом лідер конституціоналістів Ф. Деяк запевнив імператора, що після поразки Австрії у війні з Пруссією вимоги угорської сторони залишаються незмінними, тобто вона не намагається скористатися зі скрутного становища, в якому опинилася імперія. Переговори про дуалістичну угоду розпочалися ще напередодні війни, але її негативні наслідки прискорили процес прийняття політичних рішень. У Державних зборах Ф. Деяк закликав усіх проголосувати за дуалізм, оскільки він означає визнання гегемонії німецької та угорської націй, які і надалі повинні залишатися основною опорою монархії [10, 5–6]. Партія лівого центру на чолі з К. Тісою коливалася, чим відображала настрої частини дворянства та інтелігенції. Її представники також виступали за необхідність укладення угоди, але при цьому висували вимогу негайного відновлення конституційних форм правління. Отже, в самій Угорщині не було яких-небудь вагомих політичних сил, здатних протистояти угоді. Вплив партії Ф. Деяка ще більше посилювався завдяки приєднанню до її платформи популярних людей еміграції, колишніх сподвижників Кошута, які покинули його вже задовго до угоди – Ф. Пульські та генералів Д. Клапки, І. Тюрра [7, 248].

Лише Кошут та його найближчі прибічники не примирилися з таким ходом подій. З листопада 1866 до березня 1867 р. в Італії ними видавалася газета “Сорок дев’ять”, редактором якої був І. Гелфі. На її сторінках Кошут таврував тих політиків, які тісно пов’язували долю Угорщини з приреченою на смерть, на його думку, династією Габсбургів. У перегляді законів 1848 р. він вбачав загибель справи повної національної незалежності,

неможливість пристосування такої позиції до вимог європейської політики. Опозиція звертала увагу на те, що угода не може відвернути розпад імперії, а лише продовжує час її існування, а в очах світової громадськості Угорщина стає співучасницею австрійського злочину в гнобленні сусідніх народів [21, 127]. Кошут попереджав, що австрійська великодержавна політика незаперечно приведе до розпаду всієї імперії, а в разі укладання дуалістичної угоди угорський народ опиниться не на боці пригноблених народів, а у тісному союзі з Австрією [11, 339].

Незважаючи на всі зусилля політичної опозиції, спрямовані проти дуалістичної угоди, в лютому 1867 р. вона була підписана. На пропозицію Ф. Деяка граф Д. Андраші сформував перший відповідальний уряд епохи дуалізму. Угода стала реальним історичним фактом. Одним із перших кроків нового угорського уряду стала вимога до всіх органів місцевої влади забезпечити громадський порядок як головної передумови захисту конституції. По відношенню до тих, хто виступав проти існуючих реальностей, належало з усією суворістю застосувати наявні “законні засоби” [5, 28].

Кошут переконався, що боротьба, якій присвятив все своє життя, не досягла мети, проте він не міг мовчати і навіть в останній момент звернувся до народу. У травні 1867 р. великий угорський патріот написав Деяку знаменитий “лист Касандри”, що був опублікований в газеті “Мадяр Уйшаг”. Кошут нагадав про спільну боротьбу у ході революції 1848 року, звинуватив лідера конституціоналістів у боягузстві, у відступі. “І настала хвилина, коли треба вирішувати: чи будемо ми вірними своїм обіцянкам, або станемо беззахисно чекати смертельного удару, який завдасть народу самодержавство. Ти втратив надію в народну силу, обрав шлях відступу” – починався відкритий лист, котрий у кількості понад 50 тисяч примірників був віддрукований у формі брошури [11, 11].

Кошут вважав, що доля батьківщини опинилася під новою загрозою, тому закликав до продовження боротьби з Австрією, не розуміючи, що укладення угоди стало останнім, заключним етапом буржуазно-демократичної революції, політичним компромісом верхів, а великі європейські держави мало цікавить доля угорського та інших народів монархії. Після 1867 року угорське питання взагалі зникло з порядку денного європейської політики, бо великі держави і надалі вважали Австрію важливою силою у Центральній і Східній Європі. Розпад імперії, притому насильницьким шляхом, завоювання самостійності її народами не співпадало з їхніми інтересами.

Ф. Деяк не відповів на відкритий лист Кошута, оскільки він, на його думку, носив не особистий, а публічний характер. “Коли б лист носив дружній характер, – писав Деяк, – а Кошут написав його тільки з тією метою, щоб викласти свою позицію, переконати мене у своїй правоті і нереальності моїх поглядів, ... то повага до нього і пам’ять про нашу колишню дружбу дали б привід для написання листа-відповіді, оскільки доброзичлива критика завжди заслуговує поваги, навіть якщо вона необгрунтована” [11, 4].

В самій Угорщині статті дуалістичної угоди викликали сумніви серед частини дрібнопомісного дворянства та інтелігенції. Так, у травні 1867 р. сатмарські дворянські збори звернулися з відозвою до всіх комітетів, де, не заперечуючи в цілому проти угоди, вказували, що вона зачіпає “значну частину конституційних прав”, виступили проти надмірної централізації влади в Пешті, за збереження автономних прав комітетів [5, 28].

Кошут, який до кінця свого тривалого життя так і не примирився з дуалістичною системою, констатував: “Угорська армія проголошена допоміжною частиною австрійської імперської армії, тому країна втрачає найбільш головне – життєву гарантію” [11, 11]. Великий патріот дотримувався тієї думки, що через відсутність самостійних збройних сил Угорщина позбавлена можливості справляти вплив на рішення найважливіших питань

міжнародної політики. Все ж слід підкреслити, що при цьому Кошут перебільшував ступінь залежності Угорщини. Її правлячі кола одержали самостійність не тільки у питаннях внутрішньої політики, але впливали і на формування зовнішньополітичного курсу монархії. Так, прем'єр-міністри, хоча і в різній мірі, активно брали участь в обговоренні питань зовнішньої політики, а міністри закордонних справ змушені були враховувати їх думку. Цікаво відзначити, що російські дипломатичні представники у Відні і Будапешті, які уважно слідували за розвитком політичних подій в монархії, ніде не підкреслювали залежне становище Угорщини, а навпаки, відзначали її зростаючий вплив на формування зовнішньополітичного курсу. Вкажемо лише на одне з таких свідчень. У донесенні за 1870 рік канцлерові О.М. Горчакову посол у Відні писав: "У даний час я можу знати лише те, що проходить в Австрії, однак центр тяжіння все більше переноситься до Пешту, де всі європейські держави вже мають дипломатичних представників, удостоєних титулу генеральних консулів" [2, 170]. Такий погляд вірно відображав стан справ, посилення угорського впливу в монархії.

Угода 1867 р. залишала незмінними усі компоненти абсолютизму: династію і військово-бюрократію. Монархія пішла шляхом розширення влади австрійських та угорських правлячих кіл над пригнобленими народами. Угорська аристократія, буржуазія, чиновництво були переконані в тому, що своє панування і гегемонію над іншими народами їм може гарантувати лише союз з Австрією, тому більшість з них докладали всіх зусиль для зміцнення монархії навіть ціною відмови від повного суверенітету. Прибічники дуалізму всюди намагалися підкреслити, що Угорщина повністю самостійна і незалежна держава, в якій з Австрією є лише деякі спільні міністерства, а також єдиним є монарх. Так, Д. Андраші-молодший вважав, що угода остаточно вирішила багатовіковий процес боротьби за національну незалежність. Він же виступив з обґрунтуванням, що всередині монархії угорці повинні зайняти провідне місце, оскільки Угорщина – єдине ціле з великим історичним минулим і досвідом, у той час як Австрія зі своїми національними меншинами і провінціями становить строкату мозаїку, позбавлену внутрішньої єдності [16, 216]. Тут бажане видавалося за дійсне, особливо щодо національної "єдності" Угорщини та її можливостей.

Протилежної думки дотримувався Кошут, який підкреслював, що ті політики, які намагалися шляхом компромісної угоди посилити єдність народів монархії, глибоко помилилися. Слов'яни і румуни виступили проти системи дуалізму, вважаючи її важким ударом по своїх національних домаганнях. Кошут наголошував, що внаслідок такої політики угорці втратили друзів, своїх можливих союзників. Серед багатьох націй імперії вони єдині не мають жодного приятеля. Всі народи, всі партії водночас стали ворогами угорців, бо якщо раніше обурення пригноблених народів було спрямоване лише у напрямку Відня, то зараз цей процес повернувся в їхній бік, як винахідників дуалістичної системи [11, 399]. Демократична опозиція і надалі радить задовільнити вимоги національних меншин, але по-дійовому не могла вплинути на політичні рішення.

Компроміс 1867 р. забезпечував умови для розвитку угорської національної програми: суверенітет у рамках монархії, територіальну інтеграцію історичної Угорщини, політичну перевагу над іншими народами. Перетворення залишали невирішеним національне питання, ще більше ускладнили його. Політика правлячих кіл по відношенню до національних меншостей в економічній, політичній і культурній сферах була тісно пов'язана між собою. Так, у державному управлінні повністю переважали угорці, в основному вихідці з дрібного і середнього дворянства. В зв'язку з цим, російський консул вірно підмітив, що "...навіть у краях з майже суцільним неугорським населенням, приміром, в словацькій землі і в Угорській Русі (Закарпаття – І.М.) усі виборні посади розподіляються між при-

йшлими угорцями... Тубілець зі слов'ян виявляється обраним лише тоді, якщо зречеться від своєї народності і заслужить заступництво верховного жупана або кого-небудь з впливових магнатів" [4, 402–403]. На підтвердження сказаного наведемо такі дані: у 80-х роках в чотирьох комітатах Закарпаття не було жодного жупана чи піджупана з місцевого населення. Начальниками районів були призначені три мадяризовані українці [6, 53].

Не знаходячи інших засобів боротьби за свої права, політичні діячі національних меншин вдалися до бойкоту легальних політичних інститутів Угорщини. На їх заклик 20 березня 1869 р. значна частина румунських виборців відмовилася від участі у виборах до угорського парламенту, де впродовж наступних років їх представники були відсутні. Подібну ж позицію зайняли серби і словаки.

По відношенню до національних меншин проводилася неприкрита політика денационалізації, мадяризації населення. Хоча в 1868 році і був прийнятий ліберальний закон "Про національне рівноправ'я", але біда в тому, що по суті його положення так і не були втілені в життя. Політика денационалізації особливо посилилася з 70-х років, коли в законодавчому порядку в усіх без винятку навчальних закладах вводилося обов'язкове викладання і вивчення угорської мови [9, 85–87]. Однак відчутних результатів ця політика не дала.

Слід підкреслити, що перші наслідки дуалістичної угоди – призначення відповідального угорського уряду, введення конституційних форм правління, проголошення свободи преси і зборів привели до похвалення громадсько-політичного життя. Відбувається поляризація сил, виникають нові політичні партії, зароджується робітничий рух, масового характеру набула організація різних гуртків та союзів. В цих умовах у 1868 р. Кошут оптимістично заявляв, що невдовзі для нього виникнуть умови для повернення на батьківщину, підкресливши: для цього необхідне утвердження повної незалежності угорської держави [11, 198]. Заради здійснення цієї мети він робить все, що в його силах. Невдовзі стало очевидним, що значна частина угорської громадськості і надалі вважає Кошута своїм національним лідером. Пам'ять про визвольну боротьбу 1848–1849 рр. була ще живою в масах простого народу. Представники багатьох міст почали звертатися до нього з проханням дати згоду на обрання депутатом до Державних зборів, відправляючи до "великого вигнання" депутатів у Турін, де він постійно проживав. Кошут неодноразово відмовлявся від депутатського мандата і у листах-відповідях продовжував критикувати дуалістичну угоду, неодноразово звертався прямо до народу, до депутатів. Так, у листі до виборців містечка Вац правління династії Габсбургів називається несумісним з національною незалежністю Угорщини. Довір'я виборців Кошут оцінював як схвалення своїх політичних поглядів та принципів, а саму політичну ситуацію вважав такою, що "... ступати на її терен мені забороняє совість і переконання" [11, 34].

Листи Кошута були віддруковані в газеті "Мадьяр Уйшаг", на них відгукнулися широкі маси. Уряд дедалі частіше забороняв їх розповсюдження; деякі листи конфіскували, редактор газети був заарештований. Міністр внутрішніх справ видав циркуляр, в якому називав Кошута зрадником батьківщини, а всіх, хто вступає з ним в контакт, вважав співучасниками злочину проти держави [20, 149]. Подібні заходи не досягли своєї мети, ще більше сприяли зростанню загальнонародної слави Кошута.

Значного розмаху прийняв політичний рух серед колишніх гонведів, серед яких особливо значним впливом користувалися національно-визвольні ідеї. Вони схвально сприйняли заклик прибічників Кошута про організацію самостійної "Партії незалежності", місцевих політичних гуртків та союзів, які стали б основою у боротьбі з дуалістичною системою. Рух обрав демократичні лозунги: свобода, рівність, братерство і повне відновлення конституції 1848 року [20, 150]. Учасники гуртків часто писали Кошуту і запевняли його у

вірності революційним традиціям. Особливо значного розмаху демократичний рух досяг у східній частині країни, у першу чергу в комітаті Гевеш. Основну соціальну опору прибічники повної незалежності Угорщини знаходили у селянській масі, серед збіднілої інтелігенції і дрібного дворянства. В організації демократичних гуртків велику роль зіграв Янош Асталаш. На зборах зачитувалися листи Кошута, засуджувалися зловживання місцевих властей. В кінці 60-х років рух розширявся і посилювався. Політична активізація і спроби організаційного об'єднання селянських мас викликали насильницькі дії з боку угорського уряду, якому таким шляхом вдавалося своєчасно зупинити розповсюдження демократичного руху. По-справжньому не очолила його і "Партія незалежності 1848 року". Навпаки, радикалізм демократичних вимог став турбувати деяких її керівників, чия позиція привела до фактичного занепаду цієї політичної організації. Боротьба з дуалістичною системою, критика самої угоди продовжувалися в рамках парламенту, де формувалася невелика, але згуртована група опозиційних депутатів.

Наприкінці 60-х і на початку 70-х рр. наявною була політична активізація національних сил, їх потяг до об'єднання. На заклик Кошута, його прибічники в Угорщині та за кордоном поставили за мету створити нову сильну політичну партію. Е. Шімоні та інші опозиційні політики запропонували здійснити цей задум на спільній платформі боротьби з дуалізмом. Як тільки Кошуту стало відомо, що нове політичне об'єднання виступає проти спільних міністерств з Австрією, він відразу відгукнувся. В листі до Й. Мадараса він аналізує програму опозиційних сил, можливість їх об'єднання. При цьому Кошут надає важливе значення вибору самої назви партії, яка повинна називатися "Партією незалежності" [11, 474-475].

Такі лідери опозиції, як Е. Шімоні та І. Хелфі відразу сприйняли план Кошута, розпочали переговори з іншими політичними діячами про створення партії. Правда, такі відомі політики, як Д. Ірані і Л. Мочарі дещо побоювалися сміливого плану Кошута, навіть такої назви партії, оскільки вона нагадувала їм революційні події 1849 року. Переговори велися з перемінним успіхом. Лист Кошута прискорює їх хід. Він ще раз уточнив свою програму: всі політичні сили, що протистоять партії Ф. Деяка і поміркованому центру на чолі з К. Тіса, потрібно об'єднати в одну партію під прапором незалежності [25, 676]. Нарешті, у грудні 1873 року більшість парламентських депутатів партії незалежності 1848 р. голосували за об'єднання з фракцією Л. Мочарі. Меншість на чолі з Д. Ірані голосує проти. Ці суперечності носили не лише політичний, але й особистий характер.

Одним з найбільш відомих опозиційних політичних діячів у 70-х роках став Л. Мочарі, єдиний з депутатів парламенту, який заявив, що обмежені положення закону "Про національне рівноправ'я" не виконуються навіть у таких областях, як освіта та культура. Багато параграфів закону залишилися лише на папері. Л. Мочарі належав до тих небагатьох політиків, які передбачали негативні наслідки цього процесу. Поряд з необхідністю політичних поступок національним меншинам, їх повного рівноправ'я з угорцями, він вказував на необхідність державної допомоги економічному, культурному і мовному розквітові слов'ян та румунів [15, 263]. Л. Мочарі засуджував політику насильницької мадяризації, виступав проти державного статусу угорської мови на всій території країни. На його думку, у багатонаціональній країні в однаковій мірі повинні задовольнятися мовні інтереси кожної національності. Прозвучав його протест проти закриття урядом словацьких середніх шкіл, арешту керівника сербського національного руху С. Мілетича. Позиція Л. Мочарі забезпечила йому признання серед національних меншостей.

Кошут веде активну переписку з лідерами нової партії. В листі до Й. Мадараса він відзначає, що політика вимагає гнучкості, підкреслює, що між партією незалежності і

фракцією Л. Мочарі не бачить жодної різниці. Прибічники Кошута сподівалися на його повернення до Угорщини, але він відкидає таку пропозицію, оскільки не бажає жити в державі австрійського імператора [12, 263]. Кошут вимагав гнучкості від організаторів і керівників нової партії, але сам ніколи не зрадив своїм політичним принципам, особливо щодо вимоги повної національної незалежності Угорщини. Він неодноразово підкреслював, що ніколи не стане австро-угорцем, навіть якщо цього вимагатимуть інтереси боротьби за повну незалежність.

У травні 1874 р. була остаточно сформована нова “Партія незалежності 1848 року”, яка впродовж багатьох років стала головною опозиційною силою країни. Партія прийняла програму, основні положення якої проголошували, що Угорщина повинна стати самостійною державою, без іноземного втручання вирішувати питання своєї зовнішньої політики, оборони, фінансів і економічного розвитку [8, 369]. Сила і вплив на політичне життя країни цієї опозиційної партії вимірювалася не чисельністю її депутатських мандатів, а тією глибокою повагою, з якою угорський народ продовжував відноситися до ідей революції та імені Кошута, написаному на прапорі партії. Часті поїздки її лідерів до Турину, публікація листів та статей створювали ілюзію тотожності поглядів опозиції з позицією самого Кошута. В той же час до народних мас партія відносилася з не меншим острахом, ніж правлячі кола. Партійна верхівка повністю не відкидала дуалізм, виступала лише за часткові зміни, зокрема за відміну тих положень і статей угоди, які обмежували деякі сторони державного суверенітету Угорщини.

Кошут, який справив вплив на формування платформи нової опозиційної партії, ухилився від розробки демократичної аграрної програми, без якої неможливо було вести успішну боротьбу проти дуалізму. Відірваний від батьківщини, він та його найближче оточення продовжували мислити категоріями 1848 року, не могли зрозуміти, що безземельне і малоземельне селянство не може задовольнитися тільки аграрними перетвореннями періоду революції, а мріє про справжні демократичні зміни, особливо про власну землю.

Складними і суперечливими були економічні взаємини Угорщини з Австрією. Обидві сторони були зацікавлені у збереженні єдиного імперського внутрішнього ринку. Австрійський та чеський банківський та промисловий капітал одержали широкий доступ на угорський внутрішній ринок, в свою чергу угорські аграрії мали можливість реалізувати сільськогосподарську продукцію в Австрії та за її межами. В ході промислового розвитку, крім взаємного доповнення, все більше проявлялися і суперечності. Угорський уряд мав право укладати торгові угоди з іншими країнами; з Австрією ж існував митний союз, умови якого поновлювалися кожні десять років. Оскільки зростаюча австрійська конкуренція гальмувала індустріальний розвиток Угорщини, яка в економічному відношенні була слабшою, довкола умов митного союзу весь час розгоралася гостра боротьба. У 1876 р. російський посол у Відні Є.П. Новіков, в зв'язку з труднощами укладення між сторонами нового митного договору підкреслював, що імперія переживає внутрішню кризу і, хоча нею зачеплена лише матеріальна сфера, “її продовження може поставити під загрозу сам принцип угоди 1867 року” [3, 12].

Кошут продовжував уважно слідкувати за всіма перипетіями внутрішніх процесів в Австро-Угорщині, чутливо реагував на будь-які прояви кризових явищ. У 1877 р. в листі до виборців міста Цегледа він ставить запитання: чи досягла Угорщина ціною великих поступок того, щоб між нею та Австрією не було розбрату? І сам же відповідав: Австрія та Угорщина становлять дві окремі економічні системи з різними інтересами, окремими зв'язками та напрямками. У посланні депутату Державних зборів Ш. Чанаді Кошут з жа-

лем констатував відсутність єдності в рядах партії незалежності як фактор, котрий ще більше віддаляє повну національну незалежність батьківщини [14, 15]. Його тверде переконання: з дуалістичним устроєм, як остаточним законодавчим актом, не можна примиритися, бо в останній третині XIX ст. жодна нація, що має історичне минуле, ні при яких обставинах не може відмовитися від повної незалежності. Заради досягнення цієї мети можна йти на компроміси, вичікувати, здійснювати тактичні маневри, шукати перехідні рішення, але відмовитися від самої стратегічної мети, позбавити націю того права, щоб вона стала суверенним господарем свого майбуття – важкий, непоправний і небезпечний крок [14, 34–35].

Численні факти засвідчують, що навіть у початковий період дуалізму вже існували симптоми наростаючих суперечностей між партнерами. З часом вони лише посилилися як в економічній, так і у військовій, політичній, національній сферах. У цілому вплив Угорщини в монархії у різних сферах діяльності збільшувався. У спільних справах вона, як вважає відомий історик П. Гонак, була підпорядкована не Австрії, а загальноімперським інтересам. Її вплив на справи, що стосувалися вищих інтересів імперії, хоча і в обмежених розмірах, забезпечувався [18, 323]. Угорські керівні кола зуміли перешкодити спробам реформування дуалістичну систему, в той же час вони не зуміли цілком змінити її на свою користь.

Таким чином, в обставовці швидких змін національні, економічні та політичні інтереси Угорщини вимагали врегулювання своїх відносин з Габсбургами. Дедалі активніший виступ селянських мас, розгром таємних організацій і поразка польського повстання 1863 р. привели до того, що угорське дворянство вважало встановлення політичної стабільності в країні можливим лише в рамках Габсбурської імперії, шляхом укладення дуалістичної угоди. В умовах кризи в угорському національному русі помірковано-ліберальні кола на умовах часткового признання конституційних законів 1848 р. зуміли дійти згоди з династією, а з другого боку опозиційні сили на чолі з Кошутом продовжували виступати за повну національну незалежність.

Туман, що покривав сутність і зміст політичних змін середини 60-х рр., став потроху розсіюватися. Дійсність швидко витіснила ілюзії. І в цьому чималому ролі зіграла діяльність та позиція Кошута, який відразу піддав нищівній критиці систему дуалізму, вірно вказав на її тимчасовий характер та історичну приреченість. Особисто Кошут до кінця життя не примирився з правлінням Габсбургів, продовжував боротьбу за повну національну незалежність свого народу. Великою є його заслуга в згуртуванні всіх опозиційних сил, у створенні партії незалежності, яка зайняла важливе місце в політичному житті Угорщини. Така діяльність ще більше утвердила за ним славу національного героя, найбільш відомого і популярного.

ЛІТЕРАТУРА

1. Архів зовнішньої політики Росії (АЗПР), ф. Канцелярія, 1866, оп. 469, спр. 218.
2. АЗПР, ф. Канцелярія, 1870, оп. 470, спр. 145.
3. АЗПР, ф. Канцелярія, 1876, оп. 470, спр. 126.
4. АЗПР, ф. Канцелярія, 1889, оп. 470, спр. 92.
5. ДАЗО, ф. 4, оп. 16, од.зб. 695.
6. "Месяцеслов" на 1882 год. – Унгар, 1882.
7. История Венгрии. – Т. II. – М.: Наука, 1972.
8. A magyar polgári pártok programjai (1867–1918). – Бп.: Akadémiai Kiadó, 1971.
9. Magyar törvénytár. 1879–1880. évi törvénycikkék. – Бп., 1896.
10. *Deák Ferenc*. Beszédei. – 4. köt. – Бп., Franklin-társulat, 1897.
11. Kossuth Lajos iratai. – VIII. köt. – Бп., 1900.
12. Kossuth Lajos iratai. IX. köt. – Бп., 1902.

13. *Kossuth Lajos*. Irataim az emigrációból. – III. köt., – Bp., 1882.
14. *Kossuth Lajos*. Uram, barátom, képviselő úr! – Bp.: Magyar Helikon, 1978.
15. *Mocsári Lajos*. Nemzetiség. – Bp.: Tankönyvkiadó, 1979.
16. *Andrássy Gyula*. Az 1867-i kiegyezésről. – Bp., 1896.
17. *Gonda I.* Bismark és az 1867-es osztrák-magyar kiegyezés. – Bp.: Akadémiai Kiadó, 1960.
18. *Hanák Péter*. Magyarország a Monarchiában. – Bp.: Gondolat, 1975.
19. *Hentaller Lajos*. Kossuth és kora. – Bp.: Athenaeum, 1894.
20. Magyarország története. 1849–1918. – Bp.: Tankönyvkiadó, 1972.
21. Magyarország története. – IV. köt. – Bp.: Tankönyvkiadó, 1975.
22. *Lukács L.* Magyar politikai emigráció. 1849–1867. – Bp.: Kossuth, 1984.
23. *Somogyi E.* Az abszolutizmus és kiegyezés. 1849–1867. – Bp.: Gondolat, 1978.
24. *Szabad György*. Forradalom és kiegyezés választóján. – Bp.: Akadémiai Kiadó, 1967.
25. *Zimándi I.* Kossuth Lajos nyolc magyar honvédtábornok s a magyar honvéd hadsereg itélőszéke előtt. – Bp., 1899.
26. *Vas Z.* Kossuth Lajos élete. II. köt. – Bp.: Magvető, 1965.

Mandrik Iván

A MAGYAR POLITIKAI ELLENZÉK KIALAKULÁSA A XIX. SZ. 60-70-ES ÉVEIBEN

R e z ü m é

Az 1848-49-es forradalmak és az azt követő események a magyar uralkodó-köröket arra ösztökélték, hogy az ország politikai stabilitását a Habsburg-birodalom keretein belül, dualista egyezmény megkötésével érjék el. A szerző cikkében részletesen elemzi a Kossuth Lajos vezette politikai ellenzék harcát a teljes nemzeti függetlenség kivívásáért.

НАРОДНА ОСВІТА І КУЛЬТУРА

OKTATÁS ÉS KULTURA

BÖHM EDIT

(Budapest)

A NÉMET SZINÉSZI BESZÉD STILUS HATÁSA A KIALAKULÓ MAGYAR SZINÉSZETRE A XIX. SZÁZADBAN

A hivatásos magyar színészet nem a művészeti ág igényének szerves következményeként jött létre Magyarországon, hanem a felvilágosodás és a nemzeti függetlenség jegyében megindult anyanyelvi mozgalom segítéseképpen. Ez sok tekintetben meghatározta az első évtizedek művészi fejlődését.

A magyar színművészet késői kifejlődése részben a színházat másutt életrehívó és igénylő polgárság fejletlenségéből adódott, részben abból, hogy hiányoztak azok a gyökerek amelyekre Európa más országaiban a korai színházi fejlődés alapozhatott.

A dramatikus néphagyományokban még nem differenciálódtak a különböző művészeti ágak, a középkori vallásos színjáték és iskoladráma latinnyelvű előadásai többnyire az iskola falai között maradtak, a reformátusok és unitáriusok magyarnyelvű iskoladramáinak előadásait az egyházak betiltották. Közvetlen előzményül nem szolgálhatott más hagyomány a kialakuló magyar színészet számára, mint a jezsuita iskoladramáknak a barokk jegyében és az ellenreformáció szolgálatában magyar nyelvűvé vált előadásai. Első színészeink tehát iskolai tanulmányaik során, a műkedvelő iskolai előadások és a retorikai oktatás tapasztalatait használták fel az új művészeti ág meghonosításakor. A színházművészetnek Európa más országaiban már elért eredményeiről nem voltak közvetlen ismereteik. Játékstílusukat, beszédmódjukat ezért szinte kezdettől fogva a magyarországi német (osztrák) színészek példája nyomán alakították ki, ennek is a provinciális változatát ismerték meg és próbálták elsajátítani.

Német vándortársulatok ugyanis már a XVIII. század elejétől rendszeresen megfordultak Magyarország nagyobb városaiban, amelyeknek polgársága zömében németnyelvű volt, s a városi polgári élet szerves részének tartotta a színházba járást. Magyarország legrégebbi kőszínházai: Sopronban, Pozsonyban, Budán, Nagyszébenben, Kassán, Győrben, Temesváron, ugyancsak német kezdeményezésre épültek fel a XVIII. század végén.

Az osztrák Burgteater felvirágzásával egyidőben, 1812-ben épült fel Pesten, a mai Vörösmarty téren Európa egyik legszebb kőszínháza: a pesti német színház, amelyet nemcsak az osztrák uralkodó támogatott, de a magyar arisztokrácia is.

A Magyarországon működő német színtársulatok nem a Németországban már fejlett romantikus-realisztikus, jellemábrázolásra törekvő játékstílust honosították meg nálunk, hanem a klasszicista francia tragédiák ekkor már elavultnak tekinthető patetikus deklamálási stílusát és az osztrák külvárosi és vidéki vulgáris bohózatok előadasmódját. Ezt a játékstílust tartották életben hosszú ideig az előadott darabok témái, műfajai: a szentimentális érzékenyjáték, a vitézi játékok, a szomorújáték, s a későbbi népszínművet megelőlegező énekesjáték és melodráma.

Az első magyar hivatásos színjátszótársulatok: Kelemen László társulata Pest-Budán 1790-ben és Kótsi Patkó János "színészköztársasága" Kolozsváron 1792-ben, hazafias célok érdekében szerveződött, s a művészi igényű színjáték megteremtéséhez számtalan hiánnyal kellett megküzdenie.

Ezek között a legsúlyosabb volt az előadható **színjátékok hiánya**. Jobb híján a német közvetítéssel hozzánk került darabokat magyarították, azaz magyar környezetre alkalmazták. A fordítások nyelve az azonban meglehetősen nyakatekert és magyartalan volt, ami természetesen nem segített a tapasztalatlan színészek helyes beszédmódjának kialakulását.

Nem volt még **egységes a magyar köznyelv** sem, különösen a beszélt nyelvi normák voltak kialakulatlanok, ezért színészeink csupán a saját nyelvi tudásukra támaszkodhattak, s ezért gyakran a tájnyelv normáit alkalmazták. Így előfordult, hogy ugyanabban az előadásban egyszerre 3–4 féle tájszólásban beszéltek.

Nem kaphattak az úttörő színészek megfelelő kritikát sem, amely segítette volna őket művészi beszédük fejlődésében. Ennek részben az volt az oka, hogy még teljesen kialakulatlan volt a színházi kritika, másrészt pedig az, hogy a hazafiasságból őket támogató közönség sem az előadás színvonalát kérte számon tőlük, hanem ünnepelte őket pusztán azért, mert magyarul beszéltek, nyilvánosan.

A már megtelepült német színtársulatok kezdettől fogva versenytársat láttak a meginduló magyarnyelvű színjátszásban, ezért számtalan akadályt gördítettek elé a színjátszóhelyek megszerzésében. A német színházak ekkor már ugyanis üzleti vállalkozásként működtek, s a színházak bérlői csak nehezen engedték be a színház falai közé a nemesi pártfogásból élő magyar társulatokat.

Ennek ellenére a magyarországi németnyelvű színészet – akaratán kívül – sokat használt a magyar színjáték ügyének:

- előkészítette a talajt, a színházat igénylő közönséget, s a színjátszás elfogadottságát
- létével szinte kiprovokálta a nemzeti szellem ébredésének idején a magyar nyelvű színtársulatok létrehozását
- olyan versenytárs volt, amellyel harcba kellett szállniuk a magyar színészeknek, s ez a színvonal növelésére ösztönözte őket
- minden művészi hiányossága ellenére is közvetlen például szolgált a külföldet kevésbé járt magyar színészek számára.

A színészi beszédet illetően azonban éppen ez a példakövetés vezette tévútra az első színtársulatok színészeit. Saját természetes beszédüket ugyanis nem tartották eléggé “művészinak”, s igyekeztek a köznapi beszédetől mennél inkább eltávolodni. A magyar színjátszást a nyelvművelés fontos eszközének tartó írók és gondolkodók ezt kezdettől fogva kárhoztatták.

Dessewffy írta például egy levelében Kazinczynak, egy magyar előadás megtekintése után: “... a színészek ... nyifogók, szavok hangja nem természetes. Ezen természetlen hangon minden hágás és esés nélkül, változatlanul sebesen pergő nyelvök forgása tehát duplán unalmas és kedvetlen egyformaságában.”

E szerint tehát, a kezdetekkor még az elavult német beszédstílust sem sajátították el, azonos – többnyire megemelt tónusú – hangon, eldarálták a szerepeiket. Ez különösképpen a nők beszédét jellemezte.

Fogarassy János már a szentimentális német színpadi beszédstílus jegyeit figyelte meg színészeink játékában és beszédében:

“Túrhetetlen affektálás jellemzi általában játékukat, mindig deklamálnak, még a társalgási darabokban is, és ez a deklamálás énekeszerűségével annál bántóbb, mert már mindannyian eltanulták egymástól.” Ezt az éneklő beszédmodort nevezte el Bajza József “síró-éneklő” iskolának.

Ennek az iskolának legszélsőségesebb változatát az erdélyi **Pergő Celesztin** képviselte. Színfaldöntő szerepformálásának beszédbeli jellemzői – a korabeli kritikák alapján – a “pattogós”

és "lármás" hang, amelyet még tetézt azzal, hogy a darab érzékenyebb részét "remegő, gyenge szavával és egyhangú beszédével tette hatástalanná. Beszédében Kótsi Patkó János tanítását követte, mely szerint "a periódus az accentusnak mindig alá van rendelve".

Gyulai Pál "A vén színész" című elbeszélésében ír arról, hogyan tanították a vidéki direktorok színészeit erre a deklamálásra. A közönségnek olyat kell mutatni, amit sehol nem láthat – ez az idealizálás. Ha torkuk szakadtából kiabálnak – ez a pátoz. Ha a szó közepét és végét itt–ott, értelmetlenül felkapják és elnyújtják – ez a szentimentalizmus, amit a közönség nagyon igényel. Ha a szemüket az ég felé emelik, lábukkal nagyokat dobbantanak, ha reszkető kézzel visszatántorodnak – ez a tragikum.

Igazolja Gyulait Arany János vidéki színészi tapasztalata is. Bolond Istókját azért rója meg a "régisseur" (Fáncsy Lajos), mert – bár tudta a szerepét, s a közönség nemcsak tapsolt, de sírt is az előadásán, vétett az "accentus" ellen.

"Ke-gyelmes herceg!" így: halkan, először,

Ott hangsúlyozza **gyel**, a közepét.

"ke-gyelmes" érti már? nem **ke-gyelmes**

Maga nem kap rollét, ha nem **figyelmes**".

(Mint látható, a színháznak még a szaknyelve is kialakulatlan!). De még a kitűnő nyelvérzékkel rendelkező Vörösmarty is hibáztatta Lendvay Mártont, amiért a "szeretlek" szó hangsúlyozásában nem a középső szótagra helyezte a hangsúlyt és nem itt emelte meg hangja magasságát. Vörösmarty szerint a helyes hangsúlyozás: szerêtlek. Mályuszné Császár Edit "Vörösmarty és a reformkor színpadi nyelve" című tanulmányában arról ír, hogy ezek a kiejtésbeli fonákságok nem a németes beszéd utánzását jelentik, hanem a kolozsvári nyelvjárás mondathangsúlyait, amely a pesti kritikusok számára ismeretlen volt, s ezért ezt az erdélyi kiejtést németesnek vélték. Benkő László cáfolja ezt a feltételezést, s bár hangsúlyozza, hogy színészeink többsége nem tudott jól németül, kiejtésük nem volt mentes egy-egy németes hangsúlytól, vagy kiejtésbeli sajátosságtól. Ezeket a németül is jól tudó Vörösmarty különös-képpen jól felismerte. Ezért figyelmeztette a színészeket:

"... Minden nyelv úgy szép, ha saját törvényei szerint becsültetik. Mit mondana a német, ha színészei minden syllabát magyarosan így szavalnának: lében, ver-gé-ben? Bizonyosan rútnak tartaná, mert nála az en és ver rövidek, s mintegy elnyeletnek. Egészen ellenkező törvénye van a magyar nyelvnek: itt minden szótagot tisztán kell kimondani, itt semmit elnyelni, elrántani nem szabad, s itt minden rövidítés csak a kihagyásban áll. (pl. gazdasszony)... Mi a magyartalan szóhabarást illeti, annak elhárításához gyakorlás kell..."

Kritikáiban bírálta a színészeket nemcsak a szóhabarásért, hanem az értelmetlen és önkényes szónyújtásért, a hangreszketetésért, a helytelen hangzóejtésért (őrszi, joll van).

Ezek a hibák természetesen nemcsak a németes kiejtés átvételéből adódtak, hanem az egyes színészek egyéni modorosságából, esetleg hibás beszédmódjából is. (Déryné például erősen selypített, ettől beszéde valami különös édeskéséget kapott).

Összefoglalva: a síró–énekló beszédmodor akusztikus jellemzői a következők voltak:

- a szöveg értelmét figyelmen kívül hagyó énekló hanghordozás
- a köznapi beszédnél magasabb hangfekvés
- nagy hangterjedelem, s ennek váratlan, meredek váltogatása
- erőltetetten magas vagy mély hangok gyakori váltogatása
- természetellenes hangfekvések és interpunkciók
- a szöveg tagolatlan hadarása, vagy szélesívű deklamálása
- az egyes hangzók németes ejtése, szótagok elharapása.

Fokozottan érvényesült mindez az időmértékes szövegek előadásakor. Ezekben a színészek azzal értek el az élőbeszédtől idegen, éneklő hatást, hogy minden versláb, vagy páros versláb egyik felét automatikusan magasabban, a másik felét mélyebben mondták el. Később, a romantikus színművek szenvedéllyel telített, patetikus szövegeinek hatására a síró-éneklő beszédmodort az ugyancsak emelt hangfekvésű, de differenciáltabb lüktetés, zeneiség, és ritmizálás váltotta fel. A magyaros lüktetésű verses szövegek előadása így közelebb került az értelmi hangsúlyozáshoz.

Ez a romantikus beszédstílus tette lehetővé a színpadon az irodalmi nyelv beszélt változatának fokozatos kialakulását és egységesülését. Ebben nagy szerepe volt az un. romantikus triász kritikuskárdájának: Bajzának, Vörösmartynek és Toldy Ferencnek, akik a pesti magyar színház megnyitását követően minden előadásról írtak bírálatot, s ezekben a bírálataikban fontos helyet kapott a színészek beszédének elemzése, hibáik felsorolása. Az ő természetesség-fogalmuk szerint a színpadi beszédet a magyar nyelv sajátosságaihoz és a társalgási nyelvhez kell igazítani, de azért megkivánták azt is, hogy ez a természetesség "megnemesített, idealizált" legyen.

A magyar színészetnek a fővárosba való települése nemcsak művészeti fejlődésüket segítette elő, de a német színjátszás lassú elhalását is eredményezte. A reprezentatív német színház 1847-ben leégett, s bár építettek egy újat helyette, ám 1887-ben ez is a tűz martaléka lett. A magyarosodó és lassan polgárosodó városok közönsége már elégedetlen volt a német színtársulatok elavult játékmódjával és beszédmódjával, s inkább a fejlődésnek induló, művészileg igényesebb és addigra képzetebb magyar színészetet támogatta.

Безм Едіма

ВПЛИВ НІМЕЦЬКОГО РОЗМОВНОГО СТИЛЮ НА СТАНОВЛЕННЯ УГОРСЬКОЇ СЦЕНІЧНОЇ МОВИ У ХІХ СТОЛІТТІ

Резюме

У статті розглядаються питання становлення професійного акторства в Угорщині, передумови його виникнення. Наводиться коротка історія створення професійних акторських груп, дається стислий огляд репертуару угорської сцени. При цьому висвітлюється як негативний, так і позитивний вплив німецької сценічної мови у світли наукової та критичної літератури по даній темі.

FEDINEC CSILLA

(Ungvár)

AZ UNGVÁRI GIMNÁZIUM VÁZLATOS TÖRTENETE

A Drugethek Károly Róbert királlyal érkeznek az országba, s ettől az időtől kezdve az Északkeleti Felvidék hatalmas főurai. A családban az első "rebellis", aki kiter a királyhűségből, Drugeth Bálint – Bocskai a magyarországi hadak fővezérévé nevezi ki, majd utódjául jelöli az erdélyi trónra. Miután a rendek nem választják meg, leteszi a hűségesküt, a nádori rang közelébe kerül, ám fiatalon mérgezés gyanújával meghal, hátrahagyva egy magyar nyelven írt történeti naplót¹.

Ugyancsak Bocskai híveként tűnik fel a történelemben Drugeth György, a harmadik ezen a néven. Pázmány hatására azonban ismét buzgó katolikussá lesz. 1611-ben II. Mátyás tudtával trónkövetelőként lép fel Erdélyben, ahová Forgách Zsigmond nádor hadaival együtt fegyveresen tör be. 1613-ban, miután Bethlen Gábor kerül a fejedelmi székbe, iskolaalapításba kezd. Meg is kapja a pápai engedélyt a jezsuiták letelepítésére, akik 1614-ben megkezdik a tanítást Homonnán, az elhagyatott ferences rendi kolostorban. Drugeth György a latin nyelvű alapítólevelet 1615. július 2-án írja alá az ungvári várban,² ahol előzetesen, buzgalmának tanújeléül, leromboltatja a reformátusok iskoláját: "miután a jóságos isten minket, bár érdemteleneket, az ő nagy irgalmánál fogva egyedül üdvözítő kath. sz. hitének világával megvilágított... és apostoli anyaszentegyházának aklába visszavezérelt, azóta folyton legfőbb gondunknak tartottuk, hogy Isten kiváló kegyelmét a hálás szív nem közönséges adójának nem mindennapi módon való megnyilvánulásával rójuk le... tehetségünkhöz képest elődeink ősi hitét s jámborságát mintegy a számkivetésből visszaidézzük, s régi jogaiba visszahelyezzük. Meg lévén győződve, hogy egyre a leghathatósabb eszköz az ifjúságnak zsenge kortól való helyes oktatása... azt is belátván, hogy az oktatás e nemében a jézustársasági szerzetesek leginkább kitűnnek... Zemplén megyében fekvő Homonna városunkban jézustársasági kollégiumot alapítottunk."

A tanítás 1619-ig folyamatos, amikor Bethlen Gábor hadai dúlják fel a vidéket. Elfoglalják Ungvárt, amire Drugeth György Lengyelországba menekül. Lengyel és kozák zsoldosokkal visszatérve Homonnánál győzelmet arat Bethlen fővezére, Rákóczi György hadai fölött. Többre azonban nem futja erejéből, visszatér Lengyelországba, ahol szintén mérgezés tüneteivel hamarosan meghal.

A tanítás 1630-ig szünetel, amikor Bethlen halálával Drugeth György fia, János, visszakapja birtokait. A jezsuiták visszatérnek Homonnára és újra megkezdik a tanítást.

Érdekességként megjegyezzük, hogy Bethlen özvegye, Brandenburgi Katalin ajándékozta a gimnáziumnak örök alapítványul a tokaji "hét szőlejét".

1640. július 31-én Drugeth János új alapítólevelet ad ki, immár magyar nyelven³. Ebből idézünk: "Atyánk a Patereket Collegiumostól és Iskolástól Unghvárra akarta által vinni... noha ez mi Homonnai városunk eghésséges, csendes – mindazonáltal tagadhatatlan akadály az, hogy a Tóthság avagy inkább Oroszság lakván a várost, mind a Magyar Nemes ifjak szállására... alkalmatlan. Unghvár viszont ez ellen, mindenben nagy fönn megh előzi Homonnának

alkalmatosságait.” Ungváron még ugyanazon évben lerakják a tanintézet befogadására alkalmas épület alapjait.

1644-ben azonban I. Rákóczi György erdélyi fejedelem elfoglalja a várost, az ostrom következtében az épülő kollégium falai erősen megrongálódnak. További útjában Rakóczi György Homonnáról elúzi a jezsuitákat. Drugeth János Lengyelországba menekül, ahol meghal.

A jezsuiták, akárcsak Bethlen elől, most is Krakkóban találnak menedéket. 1645-ben térhetnek vissza Homonnára. Az ungvári építkezést Jakusits Anna grófnő, Drugeth János özvegye veszi kézbe, s 1646-ban végre megtörténhet az átköltözés. 1649. április 28-án III. Ferdinánd is megerősíti az első, a tanintézetet létrehozó alapítólevelet.

1679-ig zavartalan a tanítás az ungvári gimnáziumban, amikor Thököly elfoglalja a várost. 1684-ben Drugeth Zsigmondnak rövid időre sikerül visszatérnie, de Thököly újra beveszi a várost és a család utolsó férfitagját Kassán kivégezteti (bár egyes források szerint természetes halállal halt meg)⁴. Ungvárt Galambos Ferencre bízta, aki 1663-ban még a gimnázium diákja volt. “Galambos Ferenc Ungvárt harembsa módjára kezdett zsarnokoskodni, a római katolikusokat kiraboltatta, a jezsuiták társházát és iskoláját összeágyúztatta; magukat a szerzeteseket pedig elkergette a vidékről”⁵. A császári hadak közeledtére azonban megrémül és feladja a várost, amiért Zrínyi Ilona, Thököly hitvese elfogatta a fiát és az ostromlott Munkács várában börtönbe záratta.

1691-ben gróf Bercsényi Miklós Jakusits Anna unokájának, Drugeth Krisztinának harmadik férje lesz neje révén az ungvári domínium új ura és Ung megye örökös főispánja. A nagy műveltségű, hithű katolikus asszony adatja vissza a gimnáziumot 1695-ben a jezsuitáknak. Itt tanul Bercsényi fia, László.

Szervezetileg a magyarországi jezsuita gimnáziumok az osztrák rendtartományhoz tartoznak. A II. Rákóczi Ferenc által 1705-ben összehívott szécsényi országgyűlés kötelezte a jezsuitákat, hogy alakítsák meg önálló magyar rendtartományukat, vagy hagyják el az országot. Mivel a feltételt nem teljesítik, a kurucok által ellenőrzött területekről távozniuk kell.

II. Rákóczi Ferenc 1711-ben Lengyelországba távozása előtt kézírásával megjelölt könyveket és harangöntésre két ágyút ajándékozott az ungvári gimnáziumnak, 1766-ban öntik meg Eperjesen. Bercsényi távozása után az ungvári várat a katonaság veszi birtokába.

1773-ig zavartalan a tanítás, amikor a rend betiltásával megszűnik a tanintézet jezsuita jellege, kincstári birtokká lesz.

1774-ben elemi csapások akadályozzák a gimnázium folyamatos működését. Húsvét másodnapján a város nagy része, közte a kollégium melléképületei tűzvész martalékává válnak. Májusban hatalmas szélvihar rongálja meg a főépületet. 1775-ben Mária Terézia úgy dönt, hogy a kollégium, a templom és a vár tulajdonjogát átengedi a munkácsi görög katolikus püspökségnek. Bacsinzky András püspök, aki maga is növendéke volt a gimnáziumnak augusztus 1-jén veszi át az intézetet, ám a diákság mindaddig megmaradhat a régi épület falai között, amíg az új fel nem épül.

1777-ben megjelenik a Ratio Educationis, a magyarországi tanügyigazgatás első országosan rendelkező dokumentuma, mely a régióban még mindig csak egyetlen középiskolát talál, nevezetesen az ungvári gimnáziumot – az ország 9 archigimnáziumának egyikét (1789. szeptember 1-jétől válik “királyi” intézménnyé). A várost a kilenc tankerület egyikének székhelyéül jelölik, királyi főigazgatót azonban sosem kap, hanem a nagyváradi tankerülettel van közös irányítás alatt 1782-ig, amikor II. József a kassai tankerület fennhatósága alá utalja.

1778 augusztusában Ürményi József tanügyi tanácsos ellátogat Ungvárra, hogy személyesen győződjön meg az új rendszer érvényesítéséről.

1783 júniusában rakják le a gimnázium új épületének alapjait, 1784 novemberétől a grammatikusok már ide járnak, az 1785/86. tanévtől pedig az egész gimnázium átköltözik, s

immár a Katolikus Tanulmányi Alap kezelésében van, melynek a fenntartás gondokat okoz, felajánlja a tanintézetet a szatmári püspökségnek, majd a jászói premontrei rendnek. (Ez a kassai tankerület egyetlen világi gimnáziuma). A tárgyalások azonban nem érnek célra.

Szervezeti tekintetben az 1849-es Entwurf alapján válik nyolcosztályos főgimnáziummá: az 1856/57. tanévben indul a hetedik, az 1857/58. tanévben a nyolcadik osztály.

1883 júniusában jár Ungváron Trefort Ágoston vallás és közoktatási miniszter. Elrendeli új gimnázium építését, mivel a régít már kinötte az intézmény. Az építkezés 1893-ban indul meg, a tervező és az építésvezető Kauszer József budapesti mérnök. Az 1895/96. tanévet már az új épületben kezdik meg, melynek harmadik szintjén az arkádok fölötti párkányzaton I. Ferenc József, Drugeth (III.) György és Drugeth (X.) János féldomború arcképei különös módon a mai napig sértetlenek.

Az első rektor – Homonnán 1614 és 1619 között – Dobokay Sándor. Erdélyben született, Kolozsváron tanult. 1600-tól a vágsellyei gimnázium rektora. A Bocskai-féle mozgalom Sellyét is eléri, de a nagy tiszteletű rektornak köszönhetően a tanintézetet nem bolygatják. Csak 1608-ban kell távoznia, amikor a zágrábi rendházba kerül. Rövidesen a rendház élén áll. Innen hívja meg Drugeth György a homonnai gimnázium élére.

Amikor 1630-ban a jezsuiták visszatérhetnek, a gimnázium már igen népszerű intézmény. Az ifjúság Erdély délkeleti vidékéről, a Székelyföldről, Horvátországból, Dalmáciából, Magyarország különböző vármegyéből sereglik ide – magyarok, erdélyi székelyek, lengyelek, tótok, horvátok, rutének – polgárok, köz- és főnemesek. A kézművesek, iparosok, kereskedők révén városiasodó Ungvár elsősorban az erdélyi fejedelmek harcaiban, a török dúlásokban, a járványokban kimerült Tiszántúl közönségét vonzza. A diákság között huszonevesek is vannak, akik műveltségre vágnak, hivatali pályára készülnek az infima (1.), media (2.), suprema (3.), humanitas (4.) és retorika (5–6.) osztályokban.

Nemesi konviktus felállítására is történnék kísérletek, ám az egri püspök közbenjárására az alapítvány vagyona 1666-ban a kassai Kisdi-féle konviktusba olvad.

A 18. században parvista, principista, grammatika, szintaxis, poétika és retorika osztályokat találunk. A tanulólétszám 150 és 200 között mozog. Az egész tanfolyam nem egyéb a latin nyelv sulykolásánál, de szindarabokat magyar nyelven is előadnak. Az 1735-ös Molindes-féle tanterv alapján bevezetik a történelmet.

1773 és 1776 között az egri püspök főhatósága alatt pálosok és volt jezsuiták tanítanak. 1776 és 1789 között alapvetően római katolikus és görög katolikus egyházi és világi személyek okítják a fiatalokat.

II. József a latin helyett 1784-ben a németet teszi az iskolák hivatalos nyelvvé, valamint bevezeti a tandíjat. Az ungvári gimnáziumra nehéz idők következnek. 1786-ban találjuk az intézet történetében a legkevesebb diákot, szám szerint 59-et. Az okok közé sorolhatjuk a német nyelv erőltetését, fizetéképtelenség miatt is többen kimaradnak, bár néhány diákért maguk a tanárok fizetik be a tandíjat. Ugyanakkor ebben az időben az Északkeleti Felvidék az ország legritkábban lakott része. Ung, Bereg és Ugocsa vármegyékben négyzetkilométerenként 18 lakos jut, Máramarosban pedig eléri az országos mélypontot – a négyzetkilométerenkénti 9 főt⁶. A félig üres iskola több termét II. József közigazgatási reformjával összefüggésben hivatali helyiségeknek foglalják le; a későbbi történétírók nem győznek felháborodni azon, hogy 1787-ben a gimnázium falai közt farsangi bált rendeznek. Ez az év arról is nevezetes, hogy ekkor jön alkalmazásba az előmenetelnek eminentia, prima, secunda és tertia kalkulusokkal való jelölése. Az alsó osztályokban azonban az előmenetelt továbbra is egy általánosan jellemző jeggyel

értékelték. "Rendelet volt arra, hogy a silány tanulókat a tanárok az alsó három osztályban próbára tegyék, s azokat, kik a tudományos pályára képtelennek bizonyultak, minden körülmények között az ipari pályára szorítsák"⁷.

1790-ben II. Lipót visszahozza a latin nyelvet, megszünteti a tandíjat. Az ungvári gimnáziumban összeszedik az összes német nyelvű iratot és ünnepélyesen elégetik. Az 1790/91. tanévben már tanítja a magyar nyelvet a gimnázium egyik tanára, Sándrovics János, aki ingyenesen vállalkozott e feladatra. A Nagykárolyból kinevezett Molnár György nem foglalja el állomáshelyét, így Bélteki-Kricsfalussy György lesz a gimnáziumban a magyar nyelv első rendes tanára. Az ő helyére lép az 1795/96. tanévben már súlyos betegen a költő Dayka Gábor, Kazinczy nagy felfedezettje.

A magyar nyelvvel együtt vonul be a gimnáziumba a ruszin nyelven való tanítás. A 18. század végétől a hittant anyanyelven, így ruszinul is tanítják. Az 1849/50. tanévtől a ruszin nyelv rendes tantárggyá válik. 1850 és 1861 között váltakozva hol minden osztályban, hol csak az alsó, hol csak a felső osztályokban tanítják.

1850-től kötelező tantárgy a német nyelv. 1856. május 24-től a gimnáziumot német–magyar tannyelvűnek nyilvánítják oly módon, hogy a magyar mindaddig a tanítás nyelve maradhat, amíg a német nyelv nem lesz alkalmazható. Erre azonban nem kerül sor, mert az Októberi Diploma megjelenése után, 1861-től a tanintézetet a vegyes gimnáziumok közé sorolják be magyar tannyelvvel és ruszin segédnyelvvel. A ruszin tanulóknak a történelmet és a földrajzt 1869-ig anyanyelvükön tanítják, de más tantárgyaknál is élnek vele a magyarázatokhoz. Az 1879/80. tanévtől csak azok a tanulók kötelezhetők a ruszin nyelv tanulására, akiknek szülei vagy gyámja ezt külön kéri. Az 1880/81. tanévtől a ruszin nyelv nem szerepel az érettségi tárgyak között.

1870. március 17-én alakul meg Zoltsák Jánosnak, a gimnázium magyar nyelv és irodalom tanárának (1857 és 1887 között) kezdeményezésére a Dayka Gábor Önképző Kör. A pártoló tagok között találjuk a Földrajzi, a Történelmi Társulatot, a Kisfaludy Társaságot. A tehetséges fiatalok felkarolásán túl, felvállalja Dayka életének és tevékenységének tanulmányozását, valamint az Ungváron eltemetett költő sírjának felkutatását. Bajzánál már a 30-as évek elején azt olvassuk: "Az Ungvárott megforduló, ki talán Daykának tisztelője, hiába fogja kérdeni, hol nyugszik a Grátiák e kedveltje?"⁸ Nem véletlen, hogy Ungvárnak 1909-ben felállított első köztéri szobra Dayka karrarai márványba faragott alakja. Az alkotó Szamovolszky Ödön, a gimnázium volt diákja.

A gimnáziummal kapcsolatban nem feledkezhetünk meg annak érem- és régiségtáráról, amit Szieber Ede alapít a múlt század hetvenes éveiben (1858–1867 között a gimnázium tanára, 1873–1886 között igazgatója, 1887–1906 között főigazgatója). A város és a megye közönségéhez fordul azzal a felhívással, hogy ajándékozzák az alakuló múzeumnak a tulajdonukban levő régiségeket, pénzérméket. A gyűjtésben maga jár elől jó példával, amikor az Ung megyei Salamon község határában saját költségén végzett ásatások során feltárt 10. századi sírleletet a múzeumnak ajándékozza. Közel négyszáz műtárgy és néprajzi rekvizitum, több mint 2 ezer arany, ezüst, réz, nikkal pénzérme, emlékérem, valamint papírpénzek kerülnek a múzeum birtokába⁹.

A történelem elkövetkezendő viharaiiban mindennek nyoma veszett, mint ahogy ismeretlen a gimnázium levéltárának sorsa is.

1913-ban országra szóló ünnepléssel méltatják a tanintézet fennállásának 300. évfordulóját.

Az 1919. szeptember 10-én Saint-Germain-en-Laye-ban aláírt szerződés értelmében a történelmi Magyarország Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegyéinek nagyobb részét Podkarpatszka Rusz néven csatolták a Csehszlovák Köztársasághoz. Az Ungvári Állami Királyi Katolikus Főgimnáziumot ruszin tannyelvű reálgimnáziummá nyilvánítják, a magyar osztályokat

fokozatosan leépítik, s helyükbe cseh tannyelvű osztályok lépnek. Az utolsó magyar osztály az 1926/27. tanévben végzett¹⁰.

1938. november 2-án első bécsi döntés értelmében Kárpátalja egy része, közte Ungvár magyar fennhatóság alá kerül. A gimnázium diákjai számára a Huszton székelő ruszin kormány Perecsenyben szervez nyolcosztályos ruszin állami reálgimnáziumot. November 17-én az ungvári gimnáziumban is megkezdődik a tanítás, mely ismét magyar tannyelvű ruszin párhuzamos osztályokkal. 1939 márciusában, miután az egész terület magyar fennhatóság alá kerül, a perecsenyi gimnáziumot megszüntetik, s a diákok egy része visszatér az ungvári gimnáziumba¹¹.

Az 1940/41. tanévtől a gimnáziumból kiválnak a leányosztályok és számukra önálló tanintézetet hoznak létre Magyar Királyi Állami Árpádházi Szent Erzsébet Leánygimnázium néven.

Az 1941/42. tanévtől a fiúgimnázium kettéválik magyar királyi állami ruszin tanítási nyelvű gimnáziumra (az évkönyv szerint működésének első éve) és magyar tannyelvű állami gimnáziumra, mely az 1613-tól datálódó középfokú tanintézet örökébe lép és felveszi az alapítójáról a Drugeth nevet. Drugeth Jánosnak szobrot is avatnak a gimnázium mögötti téren.

Tanügyigazgatásilag az immár három részre szakadt gimnáziumot két tankerülethez – a két magyar tannyelvűt a kassaihoz, a ruszin tannyelvűt a kárpátaljaihoz sorolták be. Ungvár városa a közigazgatás tekintetében is sajátos helyzetben volt, hiszen 1944-ig a Kárpátaljai Kormányzóságnak és Ung vármegyének is központja.

1944 szeptember–október folyamán a terület a szovjet hadsereg fennhatósága alá kerül. Megalakul Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsa. (1945. június 29-én írja alá a Szovjetunió és Csehszlovákia a szerződést a területnek a Szovjetunióhoz való csatolásáról. 1946. január 22-ével alakul meg hivatalosan a Kárpátontúli terület.) A magyar tannyelvű népiskolákat és a polgári iskolákat a szórányvidékeken és Ungváron, a magyar gimnáziumokat mindennütt bezárják.

Kerekes István tanár és Sándor László kiadói szerkesztő, képtárigazgató több száz szülő aláírásával megerősített beadványban kérelmezi a területi tanács végrehajtó bizottságánál a magyar iskola megnyitását¹². 1946 novemberében kezdődik meg a tanítás a hétosztályos iskolában (1945 júliusától szervezeti tekintetben a népiskola helyébe 4 osztályos elemi iskola, a polgári helyébe 7 osztályos (4+3) nem teljes középiskola, a gimnázium helyébe 3 osztályos középiskola lép), és bár nem a gimnázium épületét kapják meg, ennek a helynek is van némi patinája a ma is meglévő emléktábla folytán:

“Ezen a téren állott a Feketesas vendéglő,
amelyben 1847. júl. 11–12-ike között éjjel
Petőfi Sándor
megszállott. – Emelte a Gyöngyösi
Irodalmi Társaság 1911-ben.”

Az 1953/54. tanévben nyílnak a területen az első magyar középiskolák. Az ungvári magyar iskola a következő tanévtől válik középiskolává. 1963-ban Zalka Máté nevét veszi fel.

1994. április 16-án került sor Ungváron Dayka Gábor 1944-ben ledöntött szobrának újravatására az eredeti helyén (a régi gimnáziumban ma az egyetem Kémiai Kara található). A város egyetlen magyar tanintézete, a 10. számú, volt Zalka Középiskola ma az ő nevét viseli.

J E G Y Z E T E K

1. Antal Miklós. A magyarországi Drugeth cslád. Ungvár, 1943.

2. Idézi: Blanár Ödön. Az ungvári kir. kath. főgimnázium háromszázados története. In.: Ért. 1912/13. 22–28.

3. Uo.: 29–32.
4. *Keresztyén Balázs*: Irodalmi barangolások a Kárpátok alján. Budapest–Ungvár, 1993.
5. *Mészáros Károly*. Ungvár története. Pesten, 1861.89.
6. *Benda Kálmán*. Magyarország a XVIII–XIX.sz. fordulóján. Bp., 1974. Klny. Irodalom és Felvilágosodás. Szerk. Szauder József, Tarnai Andor, 445–470.
7. Ért. 1912/13.222.
8. *Bajza József*. Összegyűjtött munkái. Bp., 1899. III. k., 307.
9. Az ungvári kir. kath. főgimnázium Érem-régiség-tárának ismertetése. Közli. Gulovics Tivadar. H. n., é.n. (Ungvár, 1908–?)
10. Kárpáti Magyar Hírlap, 1938. № 141.
11. L. Az ungvári m. kir. állami gimnázium 1938/39-es, a perecsenyi állami ruszin és magyar tanítása nyelvű koedukációs polgári iskola 1940/41-es és a rahói m. kir. állami magyar-orosz tannyelvű gimnázium 1940/41-es évkönyvét.
12. *Sándor László*. Három ország polgára voltam. (kézirat a szerző örököseinek tulajdonában.)

Фединець Чілла

ІСТОРИЯ УЖГОРОДСЬКОЇ ГІМНАЗІЇ В ЇЇ ГОЛОВНИХ РИСАХ

Резюме

Серед гімназій нашого краю перша була відкрита в XVII ст. Вона заснована в 1613 р. в м. Гуменне Земплинського комітату і переведена в м. Ужгород Ужанського комітату в 1646 р. До 1773 р. – іезуїтська, з 1777 р. – державна королівська католицька гімназія, між 1919–1938 рр. – реальна гімназія. У 1940/41 навчальному році була розділена на три різні навчальні заклади. У 1945 році гімназії були перетворені в середні школи. Наступницею навчального закладу ім. Другета стала СШ № 10, яка нині носить ім'я Г. Дайки.

VERESS JENŐ

(Ungvár)

UNGVÁRI ORVOSOK A FERENC JÓZSEF-REND KITÜNTETETTEI

A kárpátaljai orvostörténetírás, mely voltaképpen az 1950–60-as években vette kezdetét, nem lett olyannyira reprezentatív, hogy egységes, összefoglaló képet nyújtson az itt végbemenet orvosgyógyászati, közegészségi stb. viszonyokról, fejleményekről. Ez persze nem jelenti, hogy az érdeklődő olvasó nem nyerhet bizonyos tájékoztatást a múltbeli közegészségügyi állapotokról, vagy inkább azoknak egyes mozzanatairól, melyek kísérői voltak az utóbbi százötven-kétszáz esztendő társadalom történelmi helyzetképek kialakulásának. Csakhogy ezeknek leírása gyakran felületes, és ezért nem túl meggyőző. És eléggé egyoldalú, mivel leginkább negatív jelenségek kerülnek előtérbe ilyenkor, legyen szó orvosi ellátásról, kórházügyről, egyes gyógyászati szakterületek kibontakozásáról stb.

Másrészt azok a ritka irodalmi közlemények, melyek néhány nevesebb orvos bemutatásával, felsorolásával foglalkoznak, rendszerint hiányolják szerzőik figyelmét a korszak nyújtotta lehetőségek korlátozottságára a múltban. Merthogy ez nemcsak az illetékes közegeknek a közegészségügyi rendezés iránti éretlenségével, és éppen ezért eléggé közönyös, vagy virtuskodóan elutasító magatartásával magyarázható. Hiszen mind az orvostan, mind az orvosképzés sok kívánnivalót sejtetett még a 18–19. században. És ugyanakkor az út, mely a tudományos fejlődés eredményeitől a naponkénti gyógyító gyakorlathoz vezetett, eléggé hosszú és zökkenős volt. És nemcsak a korabeli Magyarországon, vagy pláne éppen Kárpátalján.

A valósághoz tartozik még, hogy a helyi szerzők csak elvetve fordítottak figyelmet olyan orvostörténeti jellegű fejleményekre, melyek a 18. században, ill. attól visszamenőleg korábban itt előfordultak (mitöbb, egyesek azt állították, tanult orvosok csak a múlt évszázadban jelentek meg e térségben). Pedig éppen ezek az események előjelezték, igazolták majdnemhogy természetszerű folyamatosságát annak, hogy a 19. században nemcsak hogy működtek orvosok a kárpátaljai megyékben, hanem közülök többen is szép sikereket mutattak fel az egészségügyi rendezés terén. Igaz, e valós tény feltárása, megismerése csak hiteles korabeli levéltári okiratok alapos tanulmányozásával érhető el.

Ezért, tehát ezt a lehetőséget kellett vállasztanom ahhoz, hogy bemutathassak néhány érdemes, megemlítésre feltétlenül rászolgált egyéniséget közülök. Viszont az is célszerűnek tűnt, hogy valami közös jellemzés is összekösse, egymás mellé állítsa őket.

Ebből nem következik azonban, hogy a három ungvári orvos – egy-egy római-katolikus, református, ill. izraelista vallású, akik ebben a sorrendben voltak kitüntetve, és akiket megfordított felsorolásban mutatok majd be, – szóval, hogy ők feltétlenül a legnevesebbek voltak mindazokból, akik valaha is orvosi tevékenységet fejtettek ki Ung megyében. Országh Jakab, Bene Ferenc és Novák Endre közül talán csak az utóbbi értékelhető, mondjuk, nyolcadmagával a legkiválóbbak közt a 17–19. századokban. Ők a következők:

Görgey Pál, ágostai esperes és orvostudor, akinek orvosi magániskolája sikeresen működött az ungi Nagykaposban 1654–70-ben és Dr. Gründler Keresztély János, aki az évszázad végén

orvosolt a vármegyében, majd 1701-ben ő innen választotta meg a Szent Birodalom Természetbúvárai Akadémiája tagjai közé, Marbodeus néven^{42,43}.

Wendrinszky Jakab, okleveles sebész, Ung megye sorban ötödik főorvosa, az itteni intézményesített egészségügyi szolgálat tényleges megalapozója 1760–83-ban^{2,3}. Bauke Frigyes: mint kitűnő borbély-sebész, elébb nyolc esztendeig a Dán haditengerészet vezető sebésze volt, majd hazatérése után, 1785–1838-ban nagykaposi járási orvos; közben 1784 és 1787-ben sebészi, majd szülésmesteri és állatorvosi egyetemi okleveleket szerzett Budán, ill. Pesten; hetvenéves jubileumának alkalmával, 1828-ban a Bécsi Egyetem arany emlékérmével tüntették ki^{5,8,10,17}.

Molnár József, orvostudor és bölcsészdoktor, Ung vármegye fizikusa 1783–1813-ban, neves balneológus és irodalmár^{4,6}. Végül további két megyei első főorvos: Sipos János tanár (1823–30-ban) és az ungvideki születésű Zsiró István (1845–76-ban), 1871-től a Magyar Orvosok és Természetkutatók Társaságának tagja^{7,9,11}.

E hét név bizonyítja, a korabeli Ung vármegyében, hol, az átlagos országos helyzethez hasonlóan, úgyszintén folyamatos orvoshiány volt tapasztalható többnyire, mégis kiváló szakemberek szolgálták nem egyszer a vidék közegészségének ügyét. Így a jó orvoslás és hasznos egészségügyi szervező munka végül megfelelő megbecsülést nyert a helyi hatóságok jó néhány, eleinte kételkedő, tamáskodó soros tagjai részéről (is). Elérkezett tehát az idő, mikor tisztelettel adóztak már a hippokratészi eskü elvei kivitelezőinek. Igaz, addigra a társadalmi viszonyok és a közvélemény jobbra fordultak az 1867-es kiegyezés után. És ez, valószínűleg, megkönnyíthette az egészségügyi rendezés lebonyolítását. A 19. század utolsó negyedében Ung megyében ehhez nagy mértékben hozzájárult az a három kiváló orvos és egészségügyi adminisztrátor, melyeknek neveit fentebb megemlítették már.

Ország Jakab 1852-ben született Ungváron. Bécsben doktorált 1877-ben. Orvosi diplomája mellé sebésztudori, szülésmesteri és szemorvosi okleveleket szerzett. Hazatért és huszonöt esztendeig hasznosan dolgozott az Ungvári Városi Közkórházban mint alorvos, ill. második főorvos^{27,28}. Miközben 1892-ben városi tisztiorvosnak választották. E beosztásban legfőképpen a székváros köztisztaságért kifejtett munkájával vétette észre magát.

Köztudott, milyen kedvezőtlen (bár kissé eltúlzott) képet alkotott Petőfi Sándor Ungvárról, mikor egy napot itt tartózkodott 1847-ben. Évtizedek múlva a költő már nem vélekedhetett volna úgy. 1883-ban a helyi előljáróság – az akkori városi orvos, Klein Zsigmond kezdeményezésére – Köztisztaság és közegészségre vonatkozó szabályrendelet-et fogadott el²². Utána Dr. Österreicher Jakab szorgoskodott azon, hogy “az utcák és terek nap nap melletti eltisztítására és a szemét elhordására a legnagyobb gondot fordítani”²¹ kell.

E munka folytatása, kiszélesítése, valamint más higiénikus, az egészség megőrzésére, fertőzések elkerülésére irányuló tisztasági eljárások foganatosítása már Ország Jakab feladata lett. Indítványozására a városi közgyűlés megkettőzte az utcaseprők számát, újonnan szabályozta a temetkezési eljárásokat, szigorította az állati hullaégetést stb. Kieszközölte a vágóhídi munka technológiájának korszerűsítését. Egyre nagyobb figyelmet fordítottak a piac, ill. üzletek, vendéglők, kocsmák, valamint az iskolák, óvodák tisztaságára. Majd 1905-ben elkezdődött a városi vízvezeték rendszer felépítése^{19,20}. 1907-ben, Dr. Ország harmincéves működésének alkalmából az Ung című lap a következőkben foglalta össze érdemeit:

“Mint orvos, mint városi tisztiorvos, tehát állásától fogva, mint a közegészség őre, lelkiismeretességgel és odaadással érvényesítette kiváló szaktudását a város lakosainak javára”³⁶. Ehhez úgyszintén hozzátartozott az anya- és gyermekvédelmi fehérkeresztes munkássága, egészségügyi felvilágosító tevékenysége. 1915. szeptember 15-én tüntették ki a Ferenc József renddel¹.

Széleskörű, mindennapi orvosi teendői pontos ellátása mellett lelkes odaadással buzgólkodott a város zenei életének művelésén, ápolásán, hangversenyek rendezésén, műkedvelő színelőadások szervezésén stb. Miközben aktívan közreműködött a színház építését előmozdító, szorgalmazó tevékenységben³⁷. Városi orvosi főhivatalát 1911-ben átengedte korábbi helyettesének, Reismann Arnoldnak²³.

Bene Sándor (1847–1900) úgyszintén Ungváron született. Apja, Bene Péter a Megváltóhoz gyógyszerár tulajdonosa volt 1836-tól. Ő utána idősebb fia, László vette át Ungvár második patikáját, miután 1862-ben oklevelet szerzett Pesten. Ötven év múlva is irányította még a népszerű gyógyszerárt két fia, Ferenc és László közreműködésével^{12,24}. Sándor Bécsben végezte egyetemi tanulmányait. 1871 elején orvosdoktori, sebésztudori és szülézmesteri okleveleket szerzett. Pár nap múlva hazatért és kerületi orvos lett Darócon. Hat év után járási hivatalt vállalt Szerednyén. Majd 1882. márciusában, Demjanovics Iván lemondását követően, megváltásztják Ung megye tisztí főorvosává. Aztán még az Ungvári Orvos-Gyógyszerész Egyesület elnökévé is elfogadják^{15,18,25}.

Huszonkilenc éven át, gyenge alkatának dacára, rendkívüli tetterővel, szorgalommal és kitartással igyekezett szolgálni a vármegye lakosságának érdekeit, javát, és ezért "a közegészségügynek a legnehezebb viszonyok között hűséges és szigorú őre volt"¹⁴. Szilárd meggyőződéssel hitt az orvostan egzakt tudománnyá vállalása bekövetkezésében a jövőben. Ezt bizonyítja A materialisztikus irányú philosophya befolyásáról a kór és gyógytan fejlődésére című, másfélórás előadása is az orvosi-gyógyszerési társaság, 1885. augusztusában megtartott tudományos ülésén³³. Nem vallotta magát marxistának. Inkább a szabadkőművesség felé hajlott. Eszmetársai voltak Turner Ferenc, Russay Lajos, Mijó Kálmán ungmegyei orvosok, valamint Köröskényi Elek szolgabíró, meg az abauji Gedeon István, kir. járásbíró. És, valószínűleg, e csoporthoz tartozott dr. Török Napoleon, ungi főispán is, akit éppen az imént említett orvosi értekezleten választották meg a társaság tiszteletbeli tagjának³³.

Bene doktor a szegény betegek gyógyításának feladatát tartotta szem előtt elsősorban. Gyakran saját költségén kezelte őket. Ezzel együtt lelkes híve, támogatója volt a városi kórházügy rendezésének, fejlesztésének, a gyermekvédelmi eszmék és egészségügyi felvilágosítás tudatos terjesztésének. Ugyanakkor következetesen pártfogolta a bábaképzés bevezetését Ungváron^{13,26}. Mindazáltal került a fölösleges nyilvánosságot. A népszerűsége pedig éppen nem tartott igényt. Ezért aztán nem is tömjéneztek neki. Noha mind kollégái, mind előljárói tisztelték, becsülték, szerették őt.

1899-ben kapta meg a Ferenc József Lovagkeresztet³⁴. Ekkor már hosszabb ideje betegeskedett. A vármegye, most az egyszer, zajosan éljenezte. Ő mégis szerényen vette át a rendjelt és mindössze ennyit mondott: "Nem tudom, mivel érdemeltem meg a kitüntetést, de amidőn azt hálával veszem, ígérem, reá fogok szolgálni, hogy utólag megérdemeljem azt"³⁵. További sikeres munkásságra nem adatott idő neki. Beletörődéssel, bátran fogadta a halált.

A pár nap múlva megtartott megyei közgyűlésen a főispán kondolált a gyászoló családnak, egybekötve az együttérzést az elhunyt küzdelmes életútja, sikeres munkássága fontosabb szakaszainak felelevenítésével¹⁴. Majd az orvos-gyógyszerési társaság is megemlékezett néhai elnökéről. Dr. Novák Endre volt a főelőadó. Bevezetőbe így értékelte Bene Sándort: "Sok tudásával, lelke kiváló nemességével, életbölcessége nagyságával és bámulatos önmegtágadó szerénységével társadalmunknak hasznos, sokat érő tagja volt"³⁵.

Szamosujvári Novák Endre (1849–1937). A máramarosi Úrmező kisközség szülöttje. A szomszédos Técsőn kezdett iskolába járni. Majd Ungváron, Szatmáron és Munkácson folytatta tanulmányait. Érettségi után a Pesti Orvosi Egyetemre ment. Ott orvostudori, szülézmesteri, sebészi és szemorvosi okleveleket szerzett 1872-ben. Utána Ungvárra irányították. Itt legjobb

oldaláról mutatkozott be az éppen tetőfokára hágott kolerajárvány leküzdésében. A következő esztendőben a Városi Közkórház alorvosává választották. Majd 1874-ben, Dr. Preisz Jakab lemondása után, kinevezték a gyógyintézet igazgató-főorvosának^{38,40}.

A szegényesen berendezett intézmény hatványas volt ekkor, és nem felelt meg az igényeknek. "... minden kezdet nehéz, – olvasható egy hiteles levéltári írásban, – és e kórház is nagyon hamar rájött azon élettapasztalatra, hogy semmiből bajos megélni"^{37,29}. Ugyanis az új főorvos rövidesen tapasztalta, az akkori egészségügyi törvény rendelkezései szerint az idegen betegek gyógyköltségeit szinte lehetetlen volt pontosan behajtani a községektől, ezért azok adósságai évről évre gyűltek, s alig törlesztettek. Pedog Novák Endre bővíteni, korszerűsíteni szándékozta kórházát.

A cél érdekében rendkívül szívós módszerekkel, fortélyokkal több mint három évtizedig szorgoskodott a kellő anyagi eszközök előteremtésén, kezdve a Belügyminisztériumtól, közadakozási akciók, sorsjegyek kibocsátása inspirálásán keresztül, a különböző jótékony művelődési, táncmulatsági rendezvényekből befolyó summák összegyűjtéséig. Ezalatt 1882-ben az ungvári gyógyintézet, néhány kisebb új épülettel kiegészülve, már 180 beteg befogadására lett berendezkedve^{38,40}. Majd négy év után elkészült egy, modernül berendezett kétszázágvas pavilon. Felszentelését, ökumenikus keretek közt, egy-egy római-katolikus, görög-katolikus, ill. református pap végezte 1886. június 14-én²⁹.

Am Dr. Novák további terveket szőtt. Csakhogy pár év múlva tűzvész pusztított a kórházban. Ezért a rendelkezésre álló anyagiakat a leégett épületek és a tönkrement berendezés felújítására, ill. pótolására kellett fordítani, újabb építkezés helyett⁴⁰. Aztán 1907-ben mégis elkezdődött a gyógyintézet kibővítésének harmadik szakasza. És ez is pénz gyűjtéssel indult, természetesen. Majd 1911-ben, mikor az építkezési munkák folyamatba voltak, és amikor az új árfolyamokhoz mérten elvégezték az összes előrelátható kiadások átszámítását, kiderült, 337 ezer forintra van még szükség. Ez is előteremtettetett. Így 1912, 1913 és 1917-ben három új pavilonnal gazdagodott, s most már 704-ágvas lett az Ungvári Közkórház²⁹. (Ezekben vannak berendezve a mai Területi Kórház klinikai osztályai). Mindez persze nem egyetlen ember sikere volt. A főérdem mégiscsak Dr. Novák Endrét illette. Ezért a városi előljáróság Ungvár örökös díszpolgárává választotta a híres orvost, és az ő nevére változtatta a kórházhoz vezető Könyök utcát³⁰.

Közben világháború folyt. Az ungvári kórházban 1914 szeptemberében elébb 150, majd két hónap múlva további 100 ágyat jelöltek ki a sebesült frontharcosok gyógykezelésére (a vármegye északi része is harcok helyszíne volt egy ideig). 1916-tól már 450 katonát kezeltek a gyógyintézetben. Korábban, a háború első hónapjaiban Novák 106 ápolónőt képezett ki. Mialatt még vöröskeresztes kisegítő kórházát is szervezett, és annak igazgatója, konzultáló és fő műtő orvosa volt. Ráadásul 1918-ig minden vöröskeresztes munka az ő kezében összpontosult¹⁶. Mindazáltal voltak jóval békésebb, civil orvosi teendői is. Úgy két évtizeddel korábban vállalta magára ezeket.

A szülészeti segélynyújtás kimondottan elhanyagolt volt a 19-ik századi Magyarországon, s így Kárpátalján is^{31,32}. 1868-ban Bereg, Máramaros, Ugocea és Ung vármegyékben mindössze 49 többé-kevésbé képesített szülésznő működött. A bábaképzés megoldatlan volt még az országban az 1880-as években. Csak az évszázad végén, Tauffer Vilmos szülészeti kormánybiztos indítványozására, létesítettek kilenc bábaooktató tanfolyamot. Egyik legelső az ingvári volt közöttük^{39,40}. Novák Endre, aki Tauferral egy évben doktorált Pesten, még 1887-ben látott hozzá a bábatanfolyam előkészítő munkájához minisztériumi, ill. vármegyei hivatalos szinten²⁶.

Majd 1890 őszén háromhónapos oktatás kezdődött a városi kórházban. Mind a 22 tanítvány sikeresen vizsgázott Tóth Lajos, budapesti tanár jelenlétében. Azután 25–27 növendékkel két-három hasonló ciklust tartottak évente. 1894-ben elsőrendű tanintézménnyé nyilvánították az

Ungvári Bábaképző Intézetet, mint egyik legjobbat az országban. Esztendő múlva az iskola saját, kétszintes épületébe költözött, melyet ugyancsak Novák éppítettett a közkórház tőszomszédságában 15-ágyas klinikával, előadóteremmel, ambulanciával, internátussal stb. 1890 és 1910 között 1607 képesített bábát neveltek fel a tanintézetben, s ezekből 1405 kapott elsőosztályú szülésznői oklevelet. Ez lehetőséget nyújtott szakavatott kezekre bízni a szülészeti gyakorlat ügyét Kárpátalján, valamint még Szabolcs, Zemplén és Szatmár megyék közséjei többségében^{38,39}.

Két komoly egészségügyi intézmény vezetése mégsem jelentett különösebb nehézséget Novák doktor számára. Kollégái, más munkatársai hasznosan segítettek gyógyító munkájában. Így lehetőség nyílt a műteti sebészet, szülészet és nőgyógyászat kiszélesítésére^{38,40}. A beavatkozások feltétlenül érzéstelenítés alatt végeztettek. Az aseptikus és antiszeptikus szabályok betartása szigorúan kötelező volt. Erről a főorvos rendszeresen beszámolt az 1870-es, ill. későbbi évekről szóló hivatalos jelentéseiben⁴¹.

Novák Endre viselte a megyei Közegészségügyi Bizottság elnöki tisztét. Hosszu éveig ő irányította a Magyar Orvosok és Természetkutatók Társasága ungi fiókjának munkáját. Már 1876-ban reá bízta ez országos tudományos társaság Máramaros-Szigeten megtartott vándorgyűlés egyik ülése elnöki teendőinek ellátását. Maga is előszeretettel foglalkozott tudományos munkával. Eredményeit mintegy húsz közleményben fejtette ki. Egyik fontos érdeklődési területét a közegészségügy országos feljavításának problémái szolgáltatták. A tárgykörből két monográfiát jelentetett meg⁴⁰.

1890-ben lett a Ferenc József-rend Lovagja¹⁶. Mondhatni, teljesen megérdemelten, alig negyvenedik életévén túl. 1823 júniusában ünnepélyes emléktábla leleplezést tartottak a városi kórház sebészeti pavilonjának lépcsőházában. Erre a következő szöveget vették ruszin, cseh, ill. magyar nyelven: "Köztevékenységi kórházfejlesztési működése elismerésül Užhorod főváros Dr. Novák Endrének 50 éves kórházi jubileumára. 1923"⁴⁰. Négy és fél év után ment nyugdíjba. Igaz, ezt megelőzően gyakorlatilag csak a Bábaképző Intézet munkáját irányította önállóan, mert a kórházban 1922-ben kormánybiztost osztottak be mellé Dr. Merhout Vencel személyében. Így (is) múlik el a világ dicsősége.

Három neves ungi orvosról volt tehát szó, akik alaposan kivették részüket a megyei székváros, ill. az egész térség közegészségügyének fejlesztésében. Fáradhatatlan és háládatos munkásságuk a közjó javára országos visszhangra és közmegbecsülésre találat. Érdemeiket legmagasabb helyen is méltányolták, értékelték. Mindannyian kiemelkedő helyet igényelnek Kárpátalja orvostörténetében.

Memoria minitur, nisi eam exerceas.

FORRÁSOK

1. KTL (Kárpátaljai Területi Levéltár, Beregszász): 4. gyűjtemény. – 1. sorozat. – 596. egységyszám. – 12. lap.
2. KTL: 4. gyűjt. – 4. sor. – 500. egys. – 4, 7. lap.
3. KTL: 4. gyűjt. – 5. sor. – 2117. egys. – 3–6. lap.
4. KTL: 4. gyűjt. – 5. sor. – 2350. egys. – 6. lap.
5. KTL: 4. gyűjt. – 6. sor. – 1360. egys. – 1–2. lap.
6. KTL: 4. gyűjt. – 8. sor. – 385. egys. – 1. lap.
7. KTL: 4. gyűjt. – 9. sor. – 664. egys. – 3–4. lap.
8. KTL: 4. gyűjt. – 9. sor. – 921. egys. – 7. lap.
9. KTL: 4. gyűjt. – 10. sor. – 1555. egys. – 3–4. lap.
10. KTL: 4. gyűjt. – 15. sor. – 1513. egys. – 1–6. lap.
11. KTL: 4. gyűjt. – 15. sor. – 1591. egys. – 3–4. lap.
12. KTL: 4. gyűjt. – 17. sor. – 932. egys. – 27. lap.

13. KTL: 4. gyűjt. – 17. sor. – 1455. egys. – 10–11 lap.
14. KTL: 4. gyűjt. – 17. sor. – 1475. egys. – 1. lap.
15. KTL: 4. gyűjt. – 18. sor. – 1577. egys. – 1–6. lap.
16. KTL: 4. gyűjt. – 18. sor. – 1960. egys. – 1–49. lap.
17. KTL: 4. gyűjt. – 19. sor. – 1119. egys. – 17. lap.
18. KTL: 5. gyűjt. – 4. sor. – 94. egys. – 1–2. lap.
19. KTL: 6. gyűjt. – 2. sor. – 895. egys. – 6–47. lap.
20. KTL: 6. gyűjt. – 2. sor. – 1256. – 109, 128–129. lap.
21. KTL: 6. gyűjt. – 2. sor. – 1991. egys. – 15. lap.
22. KTL: 6. gyűjt. – 5. sor. – 663. egys. – 2–3. lap.
23. KTL: 7. gyűjt. – 1. sor. – 2122. egys. – 1. lap.
24. KTL: 7. gyűjt. – 1. sor. – 2359. egys. – 16. lap.
25. KTL: 7. gyűjt. – 3. sor. – 151. egys. – 48. lap.
26. KTL: 7. gyűjt. – 3. sor. – 1226. egys. – 1–22, 31–32, 41–43, 159–160. lap.
27. KTL: 7. gyűjt. – 6. sor. – 525. egys. – 1. lap.
28. KTL: 7. gyűjt. – 6. sor. – 702. egys. – 74. lap.
29. KTL: 94. gyűjt. – 6. sor. – 160. egys. – 1–47. lap.
30. Szova-Gmirov P. Ungvár múltja. – Ungvár, 1944.
31. *Tauffer V. A szülészeti ügyénc (bábaügy) állása hazánkban, mint a gyermekeknek és gyermekágyasoknak nagy halálózásának egyik tényezője.* – Budapest, 1891.
32. *Temesvári R. Előítéletek, népszokások és babonák a szülészeti körében Magyarországon.* – Budapest, 1899.
33. Ung. – 1885. aug. 30. – 35. sz. – 2. old.
34. Ung. – 1900. jun. 10. – 23. sz. – 2. old.
35. Ung. – 1900. nov. 4. – 44. sz. – 2–3. old.
36. Ung. – 1907. okt. 3. – 40. sz. – 2. old.
37. Ungvári Közlöny. – 1907. okt. 3. – 3. old.
38. *Veress Jenő.* Fejezetek a szülészeti fejlődésnek történetéből Kárpát-Ukrajnában a XIX. században.// Orvostörténeti Közlemények. – 1971. – 60–61.sz. – 133–157. old.
39. *Veress J.* Mozzanatok egészségügyünk múltjából.//Kalendárium'85. – Uzshorod, 1984. – 62–63. old.
40. *Veress J.* Egy emléktábla ürügyén.//Kárpáti Igaz Szó. – 1994. ápr. 12. – 27. sz. – 6. old.
41. *Veress J.* Egy 1847-es keltezésű hivatalos okiratról a kárpátaljai sebészeti segélynyújtás történetének kapcsán.//A Kárpátaljai Magyar Tudományos Társaság Közleményei. Elhangzott előadások gyűjteménye. – Ungvár, 1955. – 2. évf. – 181–186. old.
42. *Wesprémi I.* Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. Első száz. I. kötet: Ford. Kőváry A. – Budapest, 1960.
43. *Wesprémi I.* Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. Harmadik száz. I. és II. tized. IV. kötet: – Ford. Vida T. – Budapest, 1970.

Veress Jenő

UNGHVARIEN PHYSICIANS THE CHEVALIERS OF FRANZ JOSEPH ORDER

S u m m a r y

In the second half of the 19th century there were nearly enough physicians, working in Unghvarien county. Most of them were the high qualified doctors, very successful administrators of the health protection. Three of them were awarded by Franz Joseph Order.

The first among them was Andrew Novak (1849–1937), who received the kaiser's prize in 1890 for his noticeable successes on the area of the hospital medical services in Unghvar and of the serious scientific and important organisation activity in the public health protection. A. Novak was the initiator of the abdominal surgery and operative gynaecology in Subcarpathia. Simultaneously he made the great contribution for the affair of the obstetrical help here and in some neighbour regions. In 1874 he headed Unghvarien Public Hospital. From 1890 he worked also as a director-professor of Midwifery Institute. Through twenty years, in 1890–1910, this school graduated 1607 qualified obstetricians. In 1928 the famous chief doctor was pensioned off.

Alexander Bene (1847–1900) worked in Unghvarien region during 29 years. In 1882–1900 he was the main official physician of the county. Thanking his remarkable successes on the area of the public health protection, the important scientific and social activity, he was well known individuality in Hungary. He was rewarded by the high state prize in 1899. But the cruel disease broke his life a year later. Jacob Orszagh was the third chevalier of the mentioning order among the unghvarien doctors. From 1877, through 25 years he worked in the local hospital. Meanwhile in 1892 he was elected on the post of the chief physician of the town. His merits displayed on the affair of the sanitary work. He promoted also to the development and popularisation of the musical and theatrical life in Unghvar. In 1911 he left the county.

These three doctors of worth occupied honourable place in the history of the medicine in Subcarpathia.

ГОЛОМБ Л.Г.

(Ужгород)

ДО ПИТАННЯ ПРО ТИПОЛОГІЮ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ІДЕЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА УГОРСЬКІЙ ПОЕЗІЇ

Культури народів, історія яких включає сторінки національного поневолення та визвольних змагань, дає чимало промовистих фактів подібності в художньому осмисленні теми свободи та боротьби за державну незалежність. Питання про типологію національно-визвольної ідеї в українській поезії потребує сьогодні нових підходів: адже класовий аналіз, якого вимагало марксистське літературознавство, змушував учених згладжувати національні й акцентувати на соціальних факторах визвольних рухів.

Поступки обов'язковому в ті часи соціологізуванню, що мають місце навіть у серйозних дослідженнях К. Шахової, завдяки зусиллям якої Україна ближче пізнала світ угорської поезії, позбавляли переконливості часом і справедливі, виважені судження. Так, не можна не погодитися з твердженням згаданої дослідниці: "І Шевченко, і Петєфі — поети посправжньому національні. Вони уособлюють геній своїх націй, втілюють кращі риси національного характеру. Ідейний зміст їхніх творів нерозривно пов'язаний з національним життям, історією рідної землі, з передовими ідеями, які надихають їх співвітчизників на боротьбу за визволення..." Але далі, йдучи за вимогами офіційної методології, К. Шахова застерігає: "...причому визволення не лише національне, а передусім соціальне. І для Шевченка, і для Петєфі головне — соціальне розкріпачення трудящих мас, зокрема селянства" [8,47—48]. Характерне оце "передусім", яке штучно розмежовує необхідні складові елементи єдиного поняття свободи. Зрозуміло, що ніяке соціальне розкріпачення за умови національного поневолення загалом неможливе. З другого боку, тільки національна природа творчої діяльності дає ґрунт для справді художнього втілення певних загальнолюдських ідей. Саме глибинні національні джерела творчості найвизначніших співців свободи в угорській та українській поезії зумовили типологічні збіги в їхніх художніх системах.

Заглядаючи в саму душу угорця, Ш. Петєфі творить скорботну й водночас урочисту патріотичну пісню "Я угорець" (1847), у якій національна гордість поєднується з тяжким соромом за покірну приниженість співвітчизників у ярмі неволі:

*Мовчимо в забутті! Навіть ближній сусід
В тиші голос життя не почує! [9,42].*

Гостре відчуття неприродності, ганебності рабства для суворого й гордого угорця, що живить волелюбну Музу Ш. Петєфі, піднесло поета на рівень народного співця, виразника ідеалів національної революції 1848—1849 рр. У знаменитій "Національній пісні" (1848) устами Петєфі промовляє уже вся нація, що піднялася з колін і клянеться навіки покінчити з рабством. Вогнисті слова цієї суворої клятви, що стала рефреном пісні, запалювали угорців на революційні виступи. Українською мовою в перекладі Л. Первомайського вони звучать так:

*Клянемося перед Богом
Глюдьми,
Що рабами більш не будем
Жити ми [4,178].*

Проте національний колорит пісні сильніше передає переклад Ю. Шкробинця:

*Богом праведним угорців
Клянемося,
Клянемося — рабами більше
Не зведемося! [9,50].*

Подібної сили чуттєво-емоційний заряд має й національно-патріотична українська лірика. Знаменитий “Заповіт” Шевченка, написаний за три роки до появи “Національної пісні”, органічно споріднений із цим пеаном волі співця угорської революції не тільки настроєм, вірою в знищення рабської залежності від чужоземців, але й глибоким історизмом: Петефі відчуває відповідальність перед предками, висловлює певність, що внуки прийдуть молитися на могилах борців — Шевченкова душа полине “до самого Бога молитися” тоді, коли внаслідок усенародного повстання “понесе з України У синєе море кров ворожу” й нащадки заживуть новою вільною сім’єю. В українській поезії ця тема продовжена Франковою поемою “Мойсей”, яку дослідники називають другим “Заповітом” нашої літератури (Ю. Шерех), “нашою національно-революційною марсельезою” (Ю. Бойко).

Не випадково зацікавлення угорською поезією з її широким діапазоном волелюбних настроїв з’явилося в П. Грабовського, який став першим перекладачем багатьох творів угорської Музи на українську мову. Мужній борець проти сваволі російського самодержавства в Україні, що довгі роки поневірявся по тюрмах та на засланні в Сибіру, відчув у поезіях М.В. Чоконаї, М. Верешмарті, Ш. Петефі, Я. Араня настрої й мотиви, внутрішньо співзвучні його українській душі. В перекладах Грабовського угорський пейзаж із його степовими просторами, живі зарисовки буйної веселості й нестримної туги мадьяра своєрідно українізуються, угорський бетяр набуває рис українського козака, тема Угорщини звучить в унісон із думками поета про далеку знедолену Україну. Повне злиття настрою автора й перекладача простежуємо в поетичній інтерпретації Грабовським послання М. Верешмарті “Кохай свою країну милу...”:

*Забудь, мадьяре, про чужину;
Країна рідна — се твій рай;
Працюй для неї до загину,
За неї бийся і вмирай.
Не раз в отсім широких полі
Лилася кров твоїх батьків... [2, 103].*

Історичні ремінісценції угорського поета нагадують перекладачеві героїчну минувшину рідного народу, посилюють його віру в неминучість перемоги в багатовіковій боротьбі України за волю, яка виразно відчувається в підтексті рядків перекладу, набуваючи в українському контексті нового звучання й відмінного семантичного наповнення образів:

*Хоч лихоліття ми зазнали,
Хоч ми й хилилися від мук,
Та знов до бою повставали,
Наш люд не склав ганебно рук... [2,103].*

Одним із поширених мотивів, що увиразнюють типологію національно-визвольної ідеї в українській та угорській поезії, став мотив народу як господаря своєї країни. Дивовижну подібність помічаємо між образами народу-наймита з чепігами плуга в руках, який, співаючи тужливу пісню, “поту лле потоки над нивою чужою”, в поезії Франка “Наймит” (1876) і працюючого, та зневоленого угорського люду в ліричній жанровій зарисовці Ш. Петефі “Народ” (1847):

*Одна рука трима чепігу,
У другій меч блищить, —
Отак не раз його ми бачим
В крові, в поту ряснім, гарячім,
Так цілий вік терпить [9, 34].*

Джерела цієї подібності — в усвідомленні невичерпного запасу духовної сили народів: у Франка символом її стає пісня, у Петефі — меч.

Перші перемоги національної революції 1848 р. викликали з-під пера Петефі патетичну оду “Угорський народ”, у якій тема попереднього вірша дістає своє логічне продовження: народ розправив спину, відчув себе господарем своїх нив, річок, усіх багатств рідної землі, й віднині ніщо не змусить його схилитися в покорі перед чужинцем.

Та ж сама логіка розгортання теми своєї правди й волі в рідній хаті простежується і в українській громадянській поезії, образний лад якої позначений сильним впливом Шевченкового послання “І мертвим, і живим...”. Виразний генетичний зв’язок із названим твором помітний у пісні-гімні Франка “Не пора...”, в його ж ліричному монолозі “Великі роковини”, що з могутньою художньою силою утверджує ідею самостійної соборної України, в славнозвісному пролозі до поеми “Мойсей”, де образ рідного народу втілено в постаті домовитого хазяїна власної хати і власного поля.

Зближує літератури двох сусідніх народів і контрастна образна опозиція “свобода — тюрма”. Як відомо, західна гілка українства перебувала під владою Австро-Угорщини. Не торкаючись історичних аспектів проблеми, що має свою складність, спинимося на поетичних образних паралелях теми тюрми.

Образ похмурої в’язниці на замковій горі в Мукачеві в ліричній медитації Ш. Петефі “В Мункачській фортеці” переростає в символ неволі, яка поступово й невблаганно вбиває людську душу, в’ялить тіло, гасить розум. Нестерпна для людської уяви думка про тривалість тюремного ув’язнення, набагато страшнішого за смерть, підносить ціну свободи, посилює волелюбний пафос вірша. Продовжуючи свої роздуми в ліричній сатирі “Австрія”, Петефі трактує тюрми як необхідний атрибут імперської держави: поневолювачі на те й спорудили страшну фортецю Мункач, аби світло розуму не “плавало” ланцюги неволі, а згасало в тюремних застінках.

В українській поезії тему австрійської тюрми найповніше розробив І. Франко. В циклі “Тюремні сонети” (1889) львівська в’язниця Бригідки, як і фортеця Мункач у згаданих поезіях Петефі, набуває значення символу тюрми народів. Український поет саркастично, вдаючись до парадоксів, мовою яскравої, промовистої метафори викриває фарисейство політики Австрії:

*Ти тиснеш і кричиш: "Даю свободу!"
Дреш шкуру й мовиш: "Двигаю культуру!" [7,1,173].*

Дошкульною зброею в руках поневолювачів є, за Франком, розпалювання міжнаціональних чвар: Австрія дала підкореним народам "зверхні вигляди свободи, Щоб одні одних гризли і душили".

Саме цю небезпеку з боку імперського уряду гостро відчув і сучасник Франка — великий національний поет Угорщини Ендре Аді, котрий підніс свій мужній голос проти Австрії як тюрми народів у "Пісні угорського якобінця". Автор цього проникливо-глибокого твору покладає всі надії на пробудження національної самосвідомості поневолених народів:

*Та чи прокинеться нарешті
Цей Вавилон народів-слуг?*

На думку поета, споріднені ганьбою неволі народи повинні разом вийти "на барикади, як брати":

*Таж споконвіку спільне горе
В румунів, угрів і слов'ян [Пер. Д. Павличка; 1,87].*

Типологічний ряд образів тюрми, неволі, каземату доповнює невольничча Муза поетів-наддніпрянців, яким сповна довелося пити "з московської чаші московську отруту" (твори П. Грабовського, Т. Шевченка, Лесі Українки). В цьому ряду — не тільки міцні каземати сумнозвісних Бутирок, але й "Сибір неісходима", "незамкнена" Шевченкова тюрма "в степу безкраім за Уралом", і велетенська "в'язниця поетів, що люблять волю, батьківщину і народ", у "Голосі однієї російської ув'язненої" Лесі Українки.

Кращі митці України й Угорщини відчували, що найпотворнішим породженням неволі є духовне рабство, мовчазні сльози народів, чії співці повісили свої арфи на вербах понад ріками вавилонськими.

Неможливість примирення з неволею, гостро відчута Петефі й Шевченком, викликала з-під пера цих великих співців непокори рядки, що звучать буквально на одній ноті, немовби в спільному пориві чуття. Твори ці й написані майже водночас: "В Надькарої" Петефі датовано 1846 роком, перший варіант "Пророка" Шевченка — 1848-им. Обидва поети, сповнені праведного гніву на адресу покірних, боязких, жорстоких у своїй сліпоті співвітчизників, накликають на них небесну кару: кайдани, тюрми, царя "вомісто кроткого пророка" (Шевченко), тирана злого, нагайку, ярмо на шию (Петефі).

Інша настроєва тональність характеризує сповнену суму, співчуття, глибоко затамованого болю ліричну мініатюру Е. Аді "Угорський пар", яка в символічному плані зображує становище скованого апатією, байдужістю, неприродним спокоєм угорського суспільства початку ХХ ст.:

*По рідній стороні блукаю.
Бур'ян піднявся аж до хмар.
Я впізнаю це дике поле,
Я впізнаю угорський пар [Пер. К. Дрока; 1,34].*

Прямим, відвертим висловом цього болю став інший вірш поета, "Людина в нелюдськості", — страшний зойк розпачу, вибух страждань благородної душі митця-патріота за свою націю:

*А я живу й кричу за інших:
Людина я в нелюдськості! [3,311].*

У цьому настроєвому ключі прочитується й знаменитий Франків переспів 137-го біблійного псалма “На ріці вавилонській і я там сидів...” — один із найсильніших виявів протесту проти покори й духовного рабства в світовій ліриці, і болючий саркастичний “Сон” В. Самійленка, що містить гротескну картину озвіріння людей, позбавлених національної гідності, й трагічна змістом, співзвучна з відомою поезією Е. Аді “Блукання країною” медитація Лесі Українки “І ти колись боролась, мов Ізраїль...” з її моторошною картиною блукань українського народу в новому єгипетському полоні — “не в чужій землі, а в нашій власній”, та сповненим відчаю питанням:

*І доки рідний край Єгиптом буде?
Коли загине новий Вавилон? [6,336].*

Неодмінна умова виходу з рабства, — і національного, й духовного, — вільне слово поета — пророка й співця свободи. В естетичному маніфесті Петефі, що вилився у форму послання “Поетам ХІХ століття”, справжній митець порівнюється з Мойсеєм, який веде свій люд через пустелю в обітовану землю:

*А нині Бог співцям звелів
Призивним словом полум'яним
Через далеку даль пустель
Вести народ до Ханаану [9,39].*

Продовжуючи традиції свого великого попередника й органічно прийнявши його заповіт поетам, Е. Аді у вірші “До безрзневого сонця” кличе на угорську землю новий Березень, жадає нового вогненного слова:

*Тож від Петефі потрібне дужче слово,
Щоб трощило давній світ воно громово [Пер. К. Дрока; 1,160].*

Образи слова-грому, слова — вогню, сонця, блискавиць, меча, метеора, що прорізає нічну темряву, — постійні метафори української лірики на означення пророчої сили слова (поезії Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка, Г. Чупринки, О. Олесья).

Співець угорської революції Ш. Петефі палко бажав свободи всім народам Європи і світу. Він привітав національно-визвольну війну італійців, яким “обридло повзати по землі”. У вірші “Італія” (1848) поет писав:

*Я вірю, прийде той великий час,
До котрого летять мої думки,
Як восени під світлий небовид
Ключами линуть в теплий край пташки,
Загине тиранія й розцвіте
Яскравим цвітом кращий цвіт землі...
Допоможи, свободо, воякам,
Що прапор твій відважно підняли! [4,176—177].*

Ш. Петефі боляче переживав участь угорських військ у придушенні італійського визвольного руху. В щоденнику славного угорця читаємо: “Коли свобода стане всіми визнаним божеством..., нації постануть перед її олтарем, щоб прийняти від неї благословення. Там вони стоятимуть у сніжно-білих шатах, але ми не посміємо увійти туди, бо на наших шатах чорні плями, плями ганьби за італійську війну” [5, 195].

Пафос цих слів великого гуманіста й демократа немовби перейняли автори статті-протесту “І ми в Європі” (1894) І. Франко та В. Гнатюк, з гіркотою вказуючи на суперечність між ідеалами свободи угорської нації та фактами кривди закарпатців з боку угорських правителів цього занедбаного краю. “Ми бажаємо мадярській нації якнайкращого розвою, та проте думаємо, що по трупах немадярських народностей вона не піде наперед...”, — застерігали автори. В згаданому документі знаходимо щирі слова визнання й захоплення на адресу прогресивних діячів Угорщини — ідейних світочів нації: “...ми шануємо її заслужених мужів, її талановитих писателів, поетів і політиків, бо знаємо, що вони ніколи не були ворогами слабих, гнобителями пригноблених, не були прихильниками здирства, отемнювання й деморалізації *ad majorem Hungariae gloriam*” [7,46,349].

Ключові мотиви української та угорської громадянської поезії, що втілювали національно-визвольну ідею, будуються на контрастних рядках образів покори, рабства, тюрми, з одного боку, та свободи, пробудження зі сну, невпинного руху до обіцяної землі, збройного обстоювання волі — з другого. Джерелами їх є сама дійсність, біблійні та фольклорні зразки, літературні національні традиції, історична пам’ять, яка з покоління в покоління передавала мрію про вільне, не залежне від сваволі нападників життя обох народів на своїй території. Яскраво виражена національна ментальність цих різних, а в чомусь і схожих, народів визначає самобутність і неповторність у способах їх поетичного самовираження, що не виключає й історично та психологічно зумовлених типологічних образних паралелей у художньому осмисленні ідеалів свободи.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Аді Е.* Вибрані поезії. З угор. — К.: Дніпро, 1977.
2. *Грабовський П.* Твори: У 2 т. — К., 1964. — Т. 2.
3. *Лукаш М.* Від Бокачо до Апполінера. Переклади. — К.: Дніпро, 1990.
4. *Петефі Ш.* Вибрані поезії. Пер. Л. Первомайського. — К., 1949.
5. *Петефі Ш.* Собр. сочинений: В 3 т. — Будапешт: изд. “Корвина”, 1963. — Т. 3.
6. *Українка Леся.* Твори: У 10 т.—К., 1963.—Т. 1.
7. *Франко І.* Збір. творів: У 50 т.—К.: Наук. думка, 1976—1986. — Т. 1; 46, кн. 2.
8. *Шахова К.* Двадцять нарисів про угорську літературу. — К.: Дніпро, 1984.
9. *Шкробинець Ю.* Угорська арфа. Переклади. — Ужгород: Карпати, 1970.

Galamb Lidia

A NEMZETI FELSZABADÍTÁS ESZMEINEK ÉS TIPOLÓGIÁNAK KÉRDÉSE A MAGYAR ÉS UKRÁN KÖLTÉSZETBEN

Rezümé

Azoknak a népeknek a költészete, amelyek történelmében jelen van a nemzeti elnyomás és szerepet kap a nemzeti felszabadítás gondolata, sok adalékkal szolgál a jellemek, a témák, az ábrázolási eszközök

rokonságának tipológizálásához. Csokonai, Vörösmarty, Petőfi, Arany szabadságszeretete közel állt Hrabovszkij lelkéhez, aki a magyar irodalom egyik első ukrán tolmácsolója. Nyomon követhető Petőfi, Sevcenko, Franko, Ady, Leszja Ukrajinka gondolatainak összecsengése; kimutatható az ukrán és a magyar lírikusok azonos valóságábrázolása népük elnyomottsága miatt; népük küzdelmeinek bemutatása, a nemzeti függetlenség megjövendölése.

ДЗЕНДЗЕЛІВСЬКИЙ Й.О.

(Ужгород)

І.А. ГАРАЙДА ЯК ФІЛОЛОГ

Відомий закарпатський громадський діяч першої половини 40-их років нашого століття Іван Андрійович Гарайда активно працював у галузі україністики, полоністики та гунгаристики, зокрема у царині лексикографії. Однак доля розпорядилася так, що він не встиг завершити жодного із своїх словників. У вирі другої світової війни його картотеки, очевидно, запропастилися, а сам І. Гарайда впав невинною жертвою сталінсько-беріївського тоталітарного терору.

Лексикографічні матеріали І. Гарайди ще не були предметом наукових досліджень, і про І. Гарайду як лексикографа ніде не згадується. Тепер буквально лише окремі з представників найстаршого покоління закарпатців зберігають про нього добру пам'ять. Ті ж з найстарших, що в 1941—1944 рр. навчалися у закарпатських так званих горожанських школах, гімназіях тощо, поблажливо-зневажливо-пробачним тоном невиразно пригадують його не зовсім вдало (див. нижче) граматику. І тільки.

Пропонована стаття написана на підставі архівних матеріалів та тих відомостей, що їх подали авторові колишня секретарка-машиністка І. Гарайди Ю.М. Опаленик (за чоловіком Янчик) та молодший рідний брат І. Гарайди Н. Тамаш, що тепер проживає в Угорщині.

Народився Іван Гарайда 29 січня 1905 року в селі Зарічові [1] (давня угорська назва Drugetháza) (тепер Перечинського району) в родині вчителя. Батько його був директором місцевої школи, у 1919 р. після приєднання Закарпаття до Чехословаччини виїхав до Угорщини, в Секешфегервар, оскільки не побажав приймати чехословацького громадянства. І. Гарайда ще молодим юнаком у родинному колі мав добрі і сприятливі можливості пройтися повагою до вивчення традицій народної української закарпатської культури. Його дід по матері Іван Торма також був учителем і понад сорок років займався збиранням і вивченням українських фольклорних матеріалів околиці Зарічово та Перечина. На жаль, лише частина цих матеріалів опублікована.

Закінчивши у 1924 р. з відзнакою гімназію у Секешфегерварі, І. Гарайда у цьому ж році поступає на юридичний факультет Будапештського університету, який успішно закінчує у 1928 р. із званням доктора права. Як учень відомого угорського вченого професора Я. Меріха (1872—1963) у Будапештському університеті І. Гарайда одержав солідну слов'янську підготовку. Але, не зупиняючись на досягнутому, І. Гарайда вирішує розширювати коло своїх знань і в цьому ж році поступає на філологічний факультет університету у Пейчі. Однак через два роки він виїжджає до Кракова як стипендіат польського уряду для вивчення польсько-угорських взаємозв'язків. З 1930 р. був слухачем філологічного відділу Краківського Ягеллонського університету, а влітку 1934 р. отримав диплом магістра філософії в галузі історії. У 1935 р. І. Гарайда отримує польське громадянство і працює викладачем угорської мови Краківського університету, а з 1938 р., крім того, ще й учителем Краківського IV ліцею та гімназії. У цьому ж році перед державною комісією у Кракові складає іспити на учителя середніх шкіл [2].

Під час перебування в Краківському Ягеллонському університеті І. Гарайда відвідував семінар знаного україніста-фонетиста і діалектолога І.М. Зілинського.

І. Гарайда бере активну участь у Польсько-угорському товаристві, досить продуктивно займаючись перекладами з польської мови на угорську і навпаки. 6 листопада 1939 р. І. Гарайда разом з професорами Краківського університету та інших вузів цього міста був арештований гестапо і вивезений у концентраційний табір у Сансенхаузен, звідки після втручання представників угорського уряду весною 1940 р. був звільнений. Важко хворим він повертається до Кракова, а звідти невдовзі виїжджає в Угорщину [3], в 1941 р. в Ужгороді обіймає посаду директора новоорганізованого Підкарпатського об'єднання наук (далі ПОН).

Рівно через місяць після звільнення Ужгорода від німецько-фашистських і угорських гортіївських окупантів І. Гарайда (є відомості, що на підставі доносу одного із місцевих русофілів) 27.XI. 1944 р. був арештований і 13.XII помер у в'язниці [4]. На підставі якихось непевних джерел, В. Бачковська помилково пише, що І. Гарайда “w 1944 г. ponownie aresztowany przez gestapo, zginął w więzieniu lub obozie koncentracyjnym, prawdopodobnie po 19.III.1944” [5]. Неправильна дата смерті 1945 р. І. Гарайди подається в “Енциклопедії українознавства” [6] та в П.Р. Магочі [7].

Протягом короткого часу на посаді директора ПОН І. Гарайда проявив себе як здібний науковець і неабиякий організатор. Хоча на Закарпатті в той час майже не було фахових філологів, етнографів тощо і хоч увесь штат платних посад ПОН складався всього з п'яти працівників, проте уже на першому році його існування І. Гарайда зумів це товариство серйозно розбудувати у поважну культурно-освітню і наукову організацію. Особливу увагу директор ПОН надавав розширенню і поліпшенню його видавничої діяльності.

ПОН мало три видання: літературно-публіцистично-етнографічний двотижневик “Літературна неділя” (1941—1944), науковий кварталник “Зоря—Најпа” (1941—1944), що видавався українською та угорською мовами і був присвячений питанням історії, етнографії, філології тощо, та молодіжний місячник “Руська молодеж” (1941—1944). Всі ці три журнали І. Гарайда не лише редагував, а переважно й сам вичитував коректуру.

І. Гарайда докладав великі зусилля для розширення автури редагованих ним видань: як редактор він веде своєрідне листування з дописувачами, заохочуючи їх присилати в редакцію як нові записи народної творчості, так і власні віршовані та прозові твори (див. спеціально для цього призначену рубрику в “Руська молодеж” під назвою “Редакторь вамь пише”).

За свідченням старожилів, журнали “Літературна неділя” і “Руська молодеж” користувалися значною популярністю серед широкої громадськості. У чотирьох досить об'ємистих річних підшивках “Літературної неділі” опубліковано чимало нових етнографічних, філологічних та історичних матеріалів. Передусім цим фактажем часопис і досі зберігає свою наукову вартість.

Місячник “Руська молодеж” своїми публікаціями текстів народної творчості, особливо прислів'їв, приказок, загадок тощо, великою мірою міг би прислужитися й сучасним фольклористам, а численні публікації загальноосвітнього характеру типу “Домашні звірята чужих сторон” (III, № 6), “Гончарство” (III, № 7), “Дещо о походженню крумпель” (картоплі) (III, № 9—10) тощо молодь і тепер могла б читати з великою користю та інтересом.

На жаль, ці видання ПОН, як, до речі, й інші закарпатські часописи 20—початку 40-их років (“Підкарпатська Русь”, “Наш рідний край” та ін.) з відомих причин нашими науковцями досі майже не використовувалися.

Крім згаданих журналів, ПОН мало кілька серійних видань, зокрема “Народна бібліотека” — понад тридцять книжок, де друкувалися переважно художні твори закарпатських авторів — О. Маркуша, Ф. Потушняка, Л. Дем'яна, А. Ворона та ін.

У серії “Дитяча бібліотека” — вийшло дванадцять книг, серед них у трьох частинах “Пригоди Вовчка Товчка” Діда Марка, “Старинні замки Підкарпаття” А. Хустського, “Адам”, “Будователі храмів” Д. Поповича тощо.

Серія “Літературно-наукова бібліотека” має понад сорок випусків. В основному її склали видані окремими брошурами статті, що друкувалися в кварталнику “Зоря — Найна”. Важливішими серед них можна б назвати “Руська народна пісня (путі історичного розвитку)” П. Милославського, “Початки друкарства на Підкарпатті” Я. Стрипського, “И в чинадъовськом говорі” О. Балецького та ін.

Всі випуски названих серій вийшли за редакцією І. Гарайди. Все це складає цілу бібліотеку і красномовно свідчить про колосальну редакторську роботу директора ПОН [8].

І. Гарайда з великою увагою ставився до закарпатських письменників, у міру своїх можливостей допомагав їм, сприяв публікації їх творів. Його доброзичливість, толерантність, інтелігентність, виняткова працьовитість, щира турбота за піднесення культурного розвитку рідного краю сприяли тому, що через короткий час навколо очолюваного ним ПОН згуртувалися практично всі закарпатські українські письменники, а з його виданнями співпрацювали всі (вчителі, студенти, гімназисти тощо), хто уже пробував свої сили у тих чи інших питаннях народознавства.

І. Гарайда по можливості всіляко сприяє й допомагає, у тому числі й матеріально, молодим українським інтелігентам. Скажімо, він серйозно допоміг тоді студентові Дебреценського університету А.М. Ігнатові в написанні докторської дисертації про війну польського короля Стефана Баторія з Іваном Грозним (1577—1582 рр.) [9]. Дисертація ця опублікована у 1942 р. як сімнадцятий випуск серії “Літературно-наукова бібліотека”. У складних умовах воєнного часу І. Гарайда влаштує на роботу в ПОН молодих безробітних випускників Празького Карлового університету історика М.М. Лелекача та етнографа, археолога і письменника Ф.М. Потушняка, останнього, правда, без зарплати (жив він у цей час за рахунок гонорарів) [10].

Для ведення дослідницької, наукової, публіцистичної та іншої діяльності у будь-якій галузі дуже важливе значення має бібліографія. І І. Гарайда це добре розумів. Тому, не дивлячись на те, що традиції бібліографічної роботи на Закарпатті до цього, власне, не було, що праця ця надто трудомістка і вимагає широких знань, та, незважаючи на свою велику зайнятість адміністративною, редакторською і власними науковими дослідженнями (див. нижче), він береться за цю нову для нього галузь і в результаті у 1942 р. у співавторстві з М. Лелекачем у вигляді статті друкує “Бібліографію підкарпатської літератури” (“Зоря — Найна”, II, с. 459—467), а в 1944 р. з цим же співавтором видав уже окремою солідною книгою першу частину (151 сторінка) “Загальної бібліографії Підкарпаття”. Важливо відзначити, що в цьому останньому випадку йдеться не про бібліографію окремої якоїсь галузі науки чи культури, а про загальну, тобто бібліографію всіх підрозділів науки, народного господарства, духовної і матеріальної культури тощо, що потребує широкої, так би мовити, енциклопедичної орієнтації і використання найрізноманітніших джерел. Книга “Загальна бібліографія Підкарпаття” І. Гарайди та М. Лелекача давно вже стала бібліографічною рідкістю і з огляду сучасних потреб відновлення і вивчення народних традицій, історії краю, краєзнавства в найширшому розумінні цих термінів цю книжку найближчим часом варто було б перевидати. Отже, І. Гарайду з повним правом слід вважати основоположником бібліографії на Закарпатті.

Вболіваючи про піднесення культурного рівня рідного краю, І. Гарайда у 1941 році впорядковує і публікує “Великий сільськогосподарський календар Підкарпатського общества наук на рік 1942”. Такі ж календарі він уклав і надрукував і на 1943 та 1944 роки. Є відомості, що в 1944 р. І. Гарайда уже майже завершив був підготовку аналогічного календаря і на 1945 рік.

І. Гарайда написав теплу післямову і великою мірою сприяв виданню хрестоматії писаних закарпатських пам'яток М. Григи та М. Лелекача “Виборъ изъ старого руського письменства Подкарпаття (от найдавнѣйшихъ початковъ до середини XIX в.” (Ужгород, 1943).

Як свідчать його добре знайомі, сам І. Гарайда усвідомлював себе русином-українцем, саме такою він уважав і свою граматику (див. нижче). Крім української та угорської, І. Гарайда володів польською, німецькою та французькою мовами. Він не мав власної сім'ї і жив у скромній однокімнатній квартирі на площі Театральній. Увесь свій час віддавав роботі в ПОН, де знаходилася й його приватна бібліотека. Час від часу він їздив до своєї матері в Секешфегервар.

Угорська офіційна влада у протигагу до місцевого русофільства взагалі підтримувала ПОН з метою з часом витворити окрему “руську” культуру й мову, проте це товариство, як слушно зауважує відомий дослідник Закарпаття В. Маркусь [11], поступово і змістом своїх видань, і мовою цих видань переходило на народовецьку мовно-культурну платформу.

Зрозуміло, що І. Гарайда не міг не бачити і не розуміти цього. Очевидно, навпаки, той поступовий перехід він якоюсь мірою цілком свідомо скеровував.

Поряд із великою редакторською, організаційною та адміністративною роботою І. Гарайда значну увагу приділяв і науково-дослідній праці. Коло його власних наукових зацікавлень складала дві галузі. По-перше, історія, головним чином Угорщини XII—XIII ст., по-друге, мовознавство, зокрема лексикографія.

У галузі історичної проблематики, то до найважливіших його досліджень слід би віднести велику статтю “Галицька політика угорських королів Бейли III і Андрія II”, що появилася друком у 1943 р. (Зоря—Најnal, III, s. 119—176).

У статті йдеться про численні, взагалі неуспішні агресивні військові походи згаданих угорських королів на Галичину. У 1941—1944 рр. І. Гарайда, крім того, опублікував цілий ряд рецензій та оглядів на історичні праці головним чином угорських та польських авторів [12].

Що стосується мовознавства, то тут І. Гарайда найбільше потрудився в царині лексикографії, хоч про І. Гарайду як лексикографа досі ніде й не згадувалося.

За свідченням Н. Тамаша [13] та В. Бачковської [14], І. Гарайда під час перебування в Кракові інтенсивно працював і в основному завершував укладання польсько-угорського словника. Підготовка такого словника була вельми актуальною, бо хоч лексикографія і в Польщі, і в Угорщині має досить давні і розвинені традиції, проте з певних обставин перші польсько-угорський і угорсько-польський словники з'явилися лише аж у 1936 р. Були це опрацьовані на підставі словника Rezső Altai невеличкі двомовні перекладні словники, що вийшли однією книжкою, але з окремими пагінаціями у Варшаві в друкарні П. Шведе: Kogompay Manó, Pierwszy słownik węgiersko-polski [i] Polsko-węgierski (ss. 121, 92) [15]. Після першої світової війни і Польща, і Угорщина стали самостійними незалежними державами і налагоджували у різних галузях свої міждержавні стосунки. Зрозуміло, що в контексті польсько-угорських взаємин, крім іншої довідкової літератури, необхідні були хоча б середнього розміру польсько-угорський та угорсько-польський словники.

Невідомо, коли саме розпочав І. Гарайда працю над своїм польсько-угорським словником, невідома й доля картотеки цього словника. Можливо, що після арешту І. Гарайди разом з іншими професорами Краківського Ягеллонського університету на початку листопада 1939 р. ця картотека десь затратилася чи навіть була знищена, в усякому разі, за свідченням близьких І. Гарайди, цієї картотеки в Ужгороді ні в приватній квартирі, ні в приміщенні ПОН він уже не мав і про його роботу в Кракові над польсько-угорським словником тут навіть найближчі його приятелі, очевидно, не знали.

Проте якусь частину книжок із своєї краківської бібліотеки І. Гарайда все ж привіз до Ужгорода. Серед них був зокрема й другий том третього видання “Słownika ilustrowanego języka polskiego” М. Аркти (Варшава, 1929), що його після арешту І. Гарайди в листопаді 1944 р. зберегла Ю.М. Янчик і ласкаво передала авторові цих рядків. І на щастя, в цій книзі виявилось 11 карток польсько-угорського словника, писаних, як стверджує Ю.М. Янчик, рукою І. Гарайди. Частина цих карток з білого, частина з сіро-палевого паперу, розмір картки 15,5x10,5 см, тобто четвертина стандартного аркуша. Заголовні реєстрові слова підкреслені двома прямими лініями, а інші польські слова в межах словникової статті — хвилястою лінією. Можливо, що це якісь зайві (дублетні) картки, а можливо, автор мав намір їх у чомусь доопрацювати чи й просто забув чи не встиг покласти до картотеки. Але як би там не було, це, безперечно, фрагменти карто- теки польсько-угорського словника І. Гарайди, на підставі яких можна одержати хоч якусь уяву про задуманий словник. І хай лексикографові не судилося завершити свій проект, хай навіть у майбутньому не пощастить одержати про нього якісь докладніші відомості, все ж, гадаю, це цікава сторінка в історії української, польської та угорської лексикографії. З огляду на сказане вважаю за необхідне ці картки опублікувати дослівно як пам’ятку.

Bieg (pęd) [16] futás, szaladás: ~ iem futólépésben, futában [17], (ręczy) (le)folyás, folyam menet [18]; ~ myśli gondolatmenet; ~ choroby betegség lefolyása [19]; w biegu rozmowy a beszéd folyamán; ~ czasu [20] idő folyása; z -iem czasu idő folytával; ~ interesów üzletmenet; ~ Wisły a Visztula folyása [21]; ~ planet az járás [22] forgás, csillagok járása, égitestek forgása [23].

Biegacz futó.

Biegać (zawodowo) futni (versenyt) futkosni, szaladgálni: biegać za pieniędzmi, odznaczeniami pénzthajhászni, kitüntetésekthajhászni; - nina futkosás, szaladgálás.

Biegun [24].

Burgenland Nyugat-Magyarország.

Ogradzać, = grodzić.

Ogrodzić bekeríteni [25].

Szpilek v. iglasty.

Zginać elveszni: — neła mi książka elveszett a könyvem; ~ w tłumie elveszni a tömegben; (umierać) elpusztulni: ~ na wojnie elpusztulni a háborúban; (zniknąć,) eltűnni.

Zgłoszenie megbotránkozás: wywołać, ogólne ~ általános megbotránkozást kelteni; -szyc megbotránkoztatni; ~ się megbotránkozni: -szylem się twoim zachowaniem megbotránkoztam viselkedésem.

Zgorzknąć, zgorzknieć megkeseredni; (stetryczeć) megsavanyodni: na starość -kniął óregségére megsavanyodott [26].

Zgubić = pf. gubić.

Zgwałcić (zmuszać) erőszakol, kényszeríteni, erőszakolni, eröltetni; ~ kobietę nõn erőszakol elkövetni; (bezcześnieć) megbecsteleníteni, meggyalázni; (złamać) megszegni, megsérteni: ~ prawo megszegni a törvényt.

Як видно з поданого, І. Гарайда обрав частково гніздовий спосіб подачі реєстрових слів, як і в згаданому польському двотомному тлумачному словнику М. Аркти. Проте приведені фрагменти не лише побудовою словникових статей, а й їх змістом з-поміж усіх тогочасних польських словників найближче стоять саме до цього словника. Для ілюстрації цього твердження обмежусь лише однією словниковою статтю:

Zgwałcać dok. Zgwałcić; zadawać gwałt komuś; zmuszać kogoś do czegoś gwałtem: z. niewiastę = hańbić ją przemocą, zniewalać gwałtem; naruszać, przekraczać: z. prawo, ustawę,

przymierze; przestępywać coś, nie stosować ś. do czegoś; z. post, święto; wydierać ś. dokąd gwałtem; hańbić, profanować: z. miejsce święte, kościół [27].

Поряд з тим є певні сліди, що І. Гарайда використував і найбільше на той час досягнення польської лексикографії — Варшавський словник [28]. “Słownik ilustrowany języka polskiego” як основне джерело при підготовці польсько-угорського словника І. Гарайда обрав не випадково. По-перше, це нормативний словник, у той час як Варшавський словник є, власне, тезаурусом, що, крім літературної, обіймає й діалектну та історичну лексику. По-друге, третє доопрацьоване видання “Słownika ilustrowanego...” 1929 р. охоплювало 75000 слів, тобто на 5000 більше супроти першого (1916) та другого (бл. 1925) видань, отже, фіксувало зміни в лексичному складі польської літературної мови майже аж до кінця 20-их років.

Приведені фрагменти картотеки з польсько-угорського словника наочно свідчать, яку увагу І. Гарайда приділяв фразеології.

Про те, з якою серйозністю, старанністю і ретельністю І. Гарайда ставився до своєї роботи, могли б свідчити хоча б його поправки до словникової статті *bieg*.

Є підстави припускати, що І. Гарайда, очевидно, мав намір укласти перекладний польсько-угорський словник середнього розміру.

З середини червня 1944 р. І. Гарайда в журналі “Літературна недѣля” (на його обкладинках, с. 2, 3, 4) розпочав друкувати “Причинки до словаря чужихъ словъ” і в дев’яти номерах до середини жовтня встиг опублікувати частину *Абазурь-Басейнь*. Це взагалі перша спроба створення словника іншомовних слів на Закарпатті. Матеріал в словнику розміщено за гніздовою системою, в його 467 словникових статтях, з них 401 на літеру А і 66 на літеру Б, зафіксовано 736 реєстрових слів чи слів, що пояснюються, у тому числі 635 на літеру А і 101 на літеру Б. З огляду на опубліковану частину словник І. Гарайди мав би бути словником середнього обсягу.

У порівнянні з іншими словниками іншомовних слів, зокрема українськими і польськими, у “Причинках...” у реєстрі надто мало власних міфологічних та інших назв. Власно помічено лише *Ахиль* та *Аргусь*, це останнє чомусь написане не з великої літери.

Пояснення реєстрових слів переважно докладні, тлумачного типу:

антена лт., частина радіової стаціѣ приймальної або высылальной въ формѣ дротовъ, повѣшеннихъ на высокихъ стовпахъ або въ хатѣ, отповѣдно прикрѣпленныхъ [29].

Проте є й однослівні типу **алуминій** ‘глинець’ (ЛН, IV, № 13—14. I. VII, с. 3), **амбона** ‘казальниця’ [29, 4].

У закарпатських говорах взагалі чимало гунгаризмів, о томо числі й таких, що виявляються на всій чи майже всій території Закарпаття, проте характерно, що упорядник “Причинків...” на це не звернув уваги. Мова може йти, наприклад, про такі слова, як *а́дъо́в* ‘гармата’, *алдама́ш* ‘могорич’, *анталáк* ‘бочонок, бочка’, *áрань* ‘золото’, *áршóв* (*аршів* та ін.) ‘лопата’, *ба́го́в* ‘зчорнілий недокурений тютюн у люльці’, ‘жувальний тютюн’, ‘слабий, маловартий’, *банова́ти* ‘тужити, нидіти’, *ба́рна* ‘темно-сірий віл’, *ба́дог* ч.р., *ба́дога* ж.р. ‘бляха’, ‘бляха для покриття даху’, ‘вид бляшаного посуду’, ‘кухоль для пиття води’ та ін. Германізм *áнцуг* ‘костюм’, румунізм *ба́лэга* ‘кізак рогатої худоби’, ‘свіжий кінський гній’, ‘гній інших тварин’ тощо. Всі названі гунгаризми фіксуються Л. Чопесем [30], деякі О. Митраком [31] та ін., отже, мають лексикографічну традицію, послужили базою для утворення значної кількості дериватів, частина з них добре закріпилася у місцевому фольклорі, зокрема у прислів’ях та приказках тощо [32]. Очевидно, що І. Гарайда не міг

про це не знати. Але оскільки названих чи подібних лексем він не увів у реєстр свого словника, то, мабуть, логічно припустити, що упорядник у даному випадку, можливо, орієнтувався не лише на говори Закарпаття, а на руську мову взагалі, тобто і на говори Галичини, Буковини тощо, де ці слова невідомі чи подекуди відзначаються на пограниччі із Закарпаттям. Слід зауважити при цьому, що гунгаризми *báta* 'тютюн для жуття, сок з тютюну', *balíta*, *beléta* 'лайняк, кізяк', *barná* уже відзначалися З. Кузелею та М. Чайківським у їх іншомовному словнику ще 1910 р. [33].

Важко взагалі допустити, щоб такий все ж освічений філолог, яким був І. Гарайда, угорські переймання в українських (руських) закарпатських говорах не вважав іншомовними словами.

Про загальну орієнтацію І. Гарайди на руську (тобто українську) мову, очевидно, могло свідчити й те, що серед заголовних реєстрових слів діалектизми трапляються лише зрідка.

Серед похідних заголовних слів словникових статей чимало й утворень на власному ґрунті: *абсолютно*, *авторка*, *авторский*, *авторство*, *агентство*, *адресовати*, *адресовый*, *алабастровый*(!), *алгебричний*, *алкоголикъ*, *алкогольный*, *аматорский*, *аматорство*, *амортизовати*, *амортизаційный*, *асекураційный*, *асекуровати*, *асфалтовати*, *асфальтовый*, *барвити*, *барвистый*, *барвникъ*, *барвный* та ін. Звичайно, що до іншомовних такі структури не належать і їм не місце в словнику іншомовних слів.

Мають місце випадки, коли така утворена уже на власному ґрунті структура подається як заголовне слово словникової статті, а те іншомовне слово, що послужило базою для її утворення, у словнику взагалі не фіксується: *арктичний* "гр., лежачий около повночного бѣгуна; властивый околицямъ повночного бѣгуна" (а *арктика* відсутнє), *банкротство* "ит., упадок торговця, неможливість плачення довговъ, донесена урядови изъ переказаньемъ маетки на его вѣрителевъ; жубожения, утрата вартости" (а *банкрот* не фіксується) та ін.

Реєстрові слова, у тому числі й похідні, подаються без наголосів.

Чужі звороти лексикограф передає не латиникою, а своїм алфавітом: *a propro* "фр., коли про се рѣчь, при той нагодѣ, что до того".

Слідів використання І. Гарайдою опублікованих українських словників іншомовних слів, наприклад, В. Доманицького [34], З. Кузелі і М. Чайковського, П. Кіяниці та ін. [35], І. Бойківа та ін. [36], О. Скалозуба [37] та ін. у аналізованих "Причинках..." не виявлено, проте явно простежується добре знайомство автора з польськими словниками.

І. Гарайда:

академія гр., высший науковый заклад; товариство ученыхъ, яко наукова інституція (ЛН, IV, № 12, 15. VI, с. 4).

амазонка гр., посля грецькихъ поданъ жѣнки воевничого духа жиучѣ нѣбы то подъ Кавказомъ; теперъ жѣнка, ѣздяча вверху, а такожъ жѣночий одягъ до конноѣ ѣзды (ЛН, IV, № 13—14. IVІІ, с. 3).

балеть фр., сценичный утварь, выраженный мимикою и танцями (ЛН, IV, № 20. 15. X, с. 3).

балзамъ гр., пахучий, живичный растинный сокъ изъ сильно ароматичнымъ запахомъ, маючий застосованя въ лѣчництвѣ; успокоючое средство (там же).

Arcta M. Słownikzek wyrazów obcych [37]
Akademia g. szkoła główna, wszechnica, towarzystwo uczonych mężów (s. 11—12).

Amazonka g. kobieta rycerskiego ducha; kobieta jeżdżąca konno; ubiór kobiety do jazdy konnej (s. 16).

Balet f. utwór sceniczny wyrażony tańcem i mimiką (s. 29).

Balsam g. wonny żywiczny sok roślinny, przen. ulga, pociecha (s. 29—30).

Польську традицію, вірогідно, слід убачати і в самій назві “Причинки...” (пор. пол. przyczynek ‘додаток’, у заголовках “матеріали до..., до питання про ...”), бо слово *причинки*, мн. *причинки* у закарпатських говорах не вживається; та й у галицькому варіанті української літературної мови воно було книжним словом.

Про використання польських джерел при укладанні “Причинків...”, очевидно може свідчити й те, що значна кількість реєстрових слів фіксується в польському граматичному оформленні; пор. подані як іменники ж.р.: *авреола*, *амбона*, *анализа*, *анекдота*, *анода*, *апотеоза*, *апробата*, *артеріосклероза*, *аспирина*, *атропина* та ін. Теж як іменник чол.р. *барокъ*; пор. пол. *barok*.

Вірогідно, що при друкуванні словника окремою книжкою автор міг змінити й саму назву, опустивши слово *причинки* і, як це звичайно буває у таких випадках, розширити реєстр іншомовних слів, внести інші авторські корективи.

Якихось слідів картотеки словника іншомовних слів І. Гарайди не виявлено; про цей словник взагалі нічого не чула співробітниця автора його секретарка-машиністка ПОН Ю.М. Янчик, яка багато в чому допомагала І.Гарайді і якій добре відома підготовка саме в цей час інших праць автора (див. нижче).

За свідченням секретарки-друкарки ПОН Ю.М. Янчик, І. Гарайда в 1943—1944 рр. активно працював над загальномовним перекладним словником середнього обсягу, що мав бути у двох частинах: І. Українсько-угорський словник і II. Угорсько-український словник. Робота розпочалася з першої частини, яку сам автор називав “Русько-мадярський словник”. У реєстрі цього словника, крім загальноновживаної лексики, досить широко подавалися й власні назви — назви країн, міст, гір, річок, чоловічі та жіночі імена тощо. Словникові статті будувалися за гніздовою системою. Після реєстрового слова в дужках відзначалися його діалектні відповідники. На українських словах послідовно проставлялися наголоси; при назвах рослин і тварин відзначалися їх латинські наукові відповідники. Переписана переважно Ю.М. Янчик картотека українсько-угорського словника І. Гарайди охоплювала слова на літери від А до К включно. Слідів цієї картотеки ніде не виявлено, очевидно, у вирі військових подій у 1944 р. вона була знищена.

У І. Гарайди у приміщенні ПОН була досить велика колекція словників. При укладанні свого українсько-угорського словника І. Гарайда широко використовував українсько-німецькі та українсько-польські словники, часто вдавався до “Мадьярско-русского словаря” О. Митрака (Ужгород, 1922).

Як розповідає Ю.М. Янчик, до укладання угорсько-українського словника І. Гарайда не приступав.

Подані тут скромні відомості про словники І. Гарайди, безперечно, певною мірою збагачують загальну історію і української, і польської лексикографії.

Десь всередині першої половини 1941 р. вийшла друком книга І. Гарайди “Грамматика руського языка” [38]. На обкладинці і титульній сторінці кожного примірника було проставлено штамп з паралельними написами угорською і руською (українською) мовами: “Одобривъ и позволилъ Регентский Комиссаръ Подкарпатской Территоріѣ розпорядженьемъ чис[ло] 27.300/1941”. Отже, це був офіційний шкільний підручник з рідної мови на окупованому Закарпатті. “Грамматика...” була написана і пропонувала штучний етимологічний правопис. Як відзначалося вище, ця “Грамматика...” принесла її авторові не зовсім добру славу, що далеким відгомонам невизначно відбивається й досі. І справді, з погляду історії граматичних та правописних питань на Закарпатті це, безперечно, був крок назад. Проте слід враховувати реальні обставини часу.

Небезінтересно відзначити, що опублікована книга має не зовсім той вигляд, як її впорядкував сам автор. За свідченням доцента УжДУ К.Й. Галаса, найближчий до І. Гарайди, пізніше доцент УжДУ М.М. Лелекач розповідав, що коли граматики І. Гарайди в друкарні уже була набрана, то регентський комісар Підкарпаття Миклош Козма поцікавився, в якому стані граматики і що з нею. Йому відповіли, що готується до випуску. Тоді регент запитав, чи не буде вона схожа або на українську, або на російську, чи є в ній твердий знак (ъ). Йому сказали, що немає [39]. Він тоді поставив запитання, а чи є той твердий знак у сучасних російських граматах. Його поінформували, що в російських граматах твердий знак уже давно не вживається, як колись. Регент тоді поставив запитання, чи є твердий знак в українській граматиці, і коли одержав негативну відповідь, то наказав увести ъ у граматику І. Гарайди. Після цього набір було розписано і набрано вдруге уже з ъ у кінці слів на твердий приголосний. Отже, у І. Гарайди у даному разі був спеціальний нерівноправний “співавтор”.

“Грамматика...” відкривається двома передмовами. Автор першої “Привѣтъ” (с. 3—4) професор-історик Будапештського університету, голова ПОН А. Годинка (1864—1946). Він пише: “літературно-языковий фаховый отдѣлъ Подкарпатского Общества Наукъ... на засѣданіи... подержаного 28-го фебруара 1941 года, одногласно такъ рѣшивъ, что на території Подкарпатя говорений народный языкъ жєлає развити въ литературный языкъ. Основою были принятѣ ведучѣ принципы, признанѣ для руського языка в 1900-ыхъ годахъ Мадярскою Академією Наукъ” [40]. Звертаючись до молоді А. Годинка закликає її відмовитися від зовнішніх впливів і вивчати та любити свій “материнский языкъ”: “Особенно най буде мнѣ... дозволено выразити то мое желаніє, чтобы молодежь отступила отъ языковыхъ впливовъ, занесеныхъ сюда изъ внѣ и изъ сей книжочки научилася любити свой материнский языкъ и къ нему при всѣхъ обставинахъ вѣрно прилѣплялася. Се есть языкъ, говорений еѣ властнымъ народомъ и отъ сего языка отступить за хоть котрый родственный, але въ сущности всеже для неѣ чужий варіантъ (очевидно, йдеться про українську та російську мови. — Й.Д.), есть грѣхъ противъ тверезого розума. Знову и знову прошу — держѣмся своего. Въ семъ случаи я увѣренный, что руський народъ, твердо прилѣпляющийся къ своему милому материнскому языку и къ своимъ народнымъ преданіямъ, и теперь, якъ столько разъ въ минувшинѣ, душевно зольєся зъ мадарскимъ братскимъ народомъ, представляючи западну цивилизацію, але одночасно и языки своихъ славянскихъ братьєвъ буде мочи цѣнити и почитати” (с. 4).

Друга передмова “Вступное слово” (с. 5—8) належить самому авторові. Він перераховує вживані на Закарпатті граматики, починаючи від Арсенія Коцака і кінчаючи І. Панькевича, однак видані тут українські граматики з фонетично-морфологічним принципом правопису А. Штефана — І. Васька [41] та Я. Неверлі [42] чомусь і не згадує.

Автор визначає мету своєї праці: “Наше стремленя не было инное, якъ установити сталѣ и всѣми однако уживанѣ грамматичнѣ формы нар[одного] языка, чтобы такимъ способомъ могли выдаватися книжки и новинки для народа найлегше понятнымъ языкомъ” (с. 6). Автор стверджує, що видані для широкого загалу книжки на підставі попередніх грамастик, “были для народа меньше-больше тяжко зрозумѣлтѣ и не были въ силѣ приспѣти до культурного поднесеня народа” (там же). На всякий випадок автор застерігає: “И такъ ся грамматика служить чисто практичнымъ цѣлямъ, выключивши всякого рода политику” (с. 6—7).

Свої вихідні правописні принципи І. Гарайда вважає компромісними: “... де только можливо было, старалися мы придержоватися етимологіи, головно въ корняхъ, а только въ оконченіяхъ перейти на фонетику” (с. 7). І ще раз наголошує: “Нашимъ стараньемъ

было подати граматику того живого языка, на котромъ у насъ въ практицѣ каждый говорить и котрый языкъ може быти связующимъ звеномъ межи всѣми членами нашего народа безъ выимковъ” (с. 7) [43].

Важливо проаналізувати, як же практично І. Гарайда реалізував поставлене завдання стандартизувати новостворювану ним літературну мову на основі закарпатських говорів.

Ряду місцевих діалектних явищ граматист надав статус норми.

1. Давній *ы*, що по говорах зберігся як задньорядний звук в процесі своєї еволюції, перемістився у зону середнього ряду *і*, як і в лемківських, південнобойківських та надсянських говорах (АУМ II, 16—18), не збігся з передньорядним *і*: *мы, вы, ты, сынъ, сыны, языкъ, крыти, стрый, жоны, добрый*.

2. Як і в інших говорах південно-західного українського наріччя (АУМ II 94), стягнення подовжених м'яких приголосних до звуків звичайної довготи в іменниках сер.р. -*ю*-основ: *насѣня, знаня, читаня, дѣланя*.

3. Флексія -*ови* (факультативно з -*у*) у дав.од. іменників чол.р. -*й*- та -*о*-основ, як і в діалектах південно-західного українського наріччя та західнополіських говорах (АУМ II, 172): *сынови, селянинови* (с. 32—35).

4. Закінчення -*ове* у наз. мн. деяких іменників чол.р., що означають осіб: *панове, попове, сусѣдове* (с. 34) — як і в ряді інших говорах південно-західного наріччя (ВГБ, 45—46; ВГЛ, 7, 118; ШГХ, 79—80; СГБ, 125 та ін.

5. Флексія -*и* у род., дав. та місц. од., наз., знах. мн. іменників жін. р. -*і*-основ, дав. та місц. жін.р. -*ја*-основ: *кости, мыши, чаши, княгини* (с. 37—38) — риса, що широко знанана й у інших говорах південно-західного наріччя, Західному Поліссі тощо (АУМ II, 172, 174, 175; див. також АУМ I, 189—191).

6. Вплив іменників твердої групи на іменники м'якої і мішаної груп: дав. од. *учителѣви, стрыѣви, мужови, Корятовичови*; род. і знах. мн. *учителѣвъ, стрыѣвъ, мужовъ*; ор. од. *учителѣмъ, стрыѣмъ, мужомъ, княгинѣю, дынѣю, чашою, збожомъ, полѣмъ, плечомъ* (с. 32, 33, 37, 38, 41) — явище, що широко виявляється не лише у говорах південно-західного, а й у значних масивах поліського та південно-східного українського наріччя (АУМ II, 170, 171, 176, 178—180, 185, 188; I, 183—186, 192, 196—202, 205).

7. Закінчення -*ый* у наз. од. прикметників, порядкових числівників та дієприкметників, а після задньозыкоких *г, к, х* та шиплячих *ж, ч, ш* -*ий*: *добрый, бѣлый, черный, великий, высший, сотый, тысячий, мытый* (с. 48—49, 57, 77). Власне, це явище фонетичне, поширене воно там, де зберігся давній *ы*; див. вище 1.

8. Членні нестягнені форми наз. і знах. од. прикметників сер. р.: *доброе, синѣе* (49—50), що вживаються у центральних говорах Закарпаття (ДЛАЗ. II, 179), ізголоса цього явища продовжується в надсянських (ВГД, 5, 73), холмських (ШГХ, 90, XII, XIX), підляських, у західній частині західнополіських, ряді середньо- та східнополіських говорів (АУМ II, 217; I, 238).

9. Давні форми займенників *сей, ся, се, сѣ* (с. 61), що мають значне поширення у ряді говорів південно-західного та поліського наріччя.

10. Енклітичні форми займенників *ми* (мені), *ти* (тобі), *тя* (тебе), *го* (його), *си* (собі), *ся* (себе) (с. 60—61), ізголоси яких продовжуються у більшості говорів південно-західного наріччя (АУМ II, 207; див. також ВЗ II, 6, 80; СГБ, 124; ВГЛ, 126; ВГД, 72; ВГБ, 49; ШГХ, 93; КГТ, 54 тощо).

11. Редуковані займенникові форми: наз. од. *сесь, сеся, сесе; тотъ, тотя, тото*; наз. мн. *сесѣ; тоты*; знах. од. *сесь, сеся; тото, тоту*, знах. мн. *сесѣ; тоты* (с. 61—62, відзначені, правда, у примітках) — явище досить широко відоме і в інших говорах південно-західного українського наріччя, див. ВЗ II, 80; ВГЛ, 127; ВГД, 72; БГП, 66; КГТ, 55 та ін.

12. Префікс *да-* відповідно до українського літературного *де-* у неозначених займенниках *дакто, дачто, дакотрый, даякий, дачий* (с. 64) і у відповідних їм прислівниках *даколи, дасколько* (с. 98). Структури широко вживаються на всій території Закарпаття, за винятком Рахівщини. У говірках Тячівщини, Хустщини та деяких інших поряд з *да-* використовується й *де-*. Ізогласа структур з *да-* продовжується у лемківських (ВЗ II, 235; ВГЛ, 408, 409) та південнобойківських говорах [44], а далі на захід у діалектах східнославацького і середньословацького наріччя та в літературній словацькій мові. Вважаю, що це спільне українсько-словацьке утворення, можливо, не пізніше XVI ст. [45].

13. Давня слов'янська числівникова структура *девятьдесять* (с. 54), хоч у викладі відмінювання числівників автор відповідно приводить східнослов'янський неологізм *девносто* (с. 56), а в списку порядкових *девностый* (с. 57). *Девйадес'ам*⁽¹⁾ на Закарпатті відоме скрізь, за винятком ряду говірок південної Тячівщини, Хустщини, Виноградівщини та Берегівщини [46]. Ізогласа *девйадес'ам*⁽¹⁾ продовжується у інших говорах південно-західного наріччя та ряді підляських говорів (АУМ II, 229).

14. Дробові числівники *повдруга, повтретя, повчетверта* (с. 59) [47]. Такі утворення широко вживаються у діалектах південно-західного наріччя, у підляських на західній частині західнополіських говорів (АУМ II, 228).

15. Інфінітиви на *-чи* від дієслів з основами на *г, к*: *печи, течи, б'ґчи, мочи* (с. 65), що, крім закарпатських, широко вживаються у лемківських, бойківських, надсянських, наддністрянських, гуцульських, покутськобуковинських, західній частині подільських, підляських та північно-західній частині західнополіських говорів (АУМ II, 234).

16. Флексія *-ме* у I ос. мн. тепер., простого майб. часу та наказового способу: *пишеме, копнеме, читаеме, кричимо, говоримо, доцме, даме, ђме* (с. 67), *читайме, р'ѣжьме, сядьме* (с. 70), що поширена також у сусідніх лемківських та південнобойківських (АУМ II, 241).

17. Форми II ос. од. тепер. та простого майб. ч. атематичних дієслів типу *дашь* (с. 69), що широко фіксується у більшості діалектів південно-західного наріччя, а також у південно-західній частині західнополіських говорів, на Холмщині тощо (АУМ II, 243; ПУГ, 319; ШТХ, 96).

18. Структури минулого часу, в яких форми допоміжного дієслова у I та II ос. однини і множини колишнього перфекта трансформувалися в афікси, що в однині вказують на особу, рід та число, а в множині — на особу і число: *читав е'мъ, читала'м, читав есь, читалась, читалисьме, читалисьте* (с. 68).

З погляду поставленого завдання виробити місцеву граматичну норму відбір вище згаданих фонетичних і граматичних ознак теоретично та й практично взагалі не може викликати заперечень, бо в даному разі автор опирався на тверду основу народно-розмовної практики всієї чи переважної частини території Закарпаття. Принагідно у цьому зв'язку важливо звернути увагу на два характерні моменти. По-перше, всі ці вище відзначені явища, яким надається статус закарпатського літературного стандарту, у переважній своїй більшості досить далеко сягають за межі Закарпаття. По-друге, І. Гарайда у своїй граматиці не надає стану норми жодній такій місцевій фонетичній чи граматичній діалектній рисі, яка б охоплювала лише увесь чи переважну частину ареалу закарпатських говорів, тобто не виходила за ареал Закарпаття. Можливо, що винятком тут якоюсь мірою можна було б уважати лише лексикалізований сербохорватизм (ПУГ, 289, 401; ДЛАЗ II, 264) *ко*, про який І. Гарайда згадує лише в примітці (с. 63). Жодному із вузьколокальних закарпатських діалектизмів автор граматики не надав значення норми. Навпаки, такі явища він не рекомендує для літературного вжитку. Наприклад, на с. 35 щодо дав. мн. іменників чол. р. на м'який

приголосний зауважує: “Иминники на -ь, означаючѣ животное, въ 3-омъ падежи множины часто принимаютъ вмѣсто -ямъ, оконченіе -юмъ, пр. конюмъ, медведюмъ, але се не литературна форма”.

Всі чи майже всі названі вище риси, за винятком 6, мають традиції у закарпатських граматистів української орієнтації, зокрема А. Волошина, І. Панькевича.

Проте у відборі граматичних норм І. Гарайда не був послідовним. Очевидно, під впливом церковнослов'янщини, російської мови та закарпатських граматистів русофільського спрямування він стандартизує чимало моментів, які взагалі відсутні у говорах Закарпаття і взагалі в українській мові.

1. Усуває з азбуки літеру *г*, хоч добре знає, що в закарпатських говорах звук *г* досить поширений, причому із-за численних угорських, румунських, німецьких та ін. переймань значно ширше, ніж у решті українських говорів. Тому у таблиці під літерою *г* автор зауважує “*з* або лат *g*.” (с. 9), а у поясненнях до окремих літер пише: “*Г* означає два рознѣ звуки: 1. гортанный лат. *h*; 2. заднеподнебѣнный лат. *g*. Вообще *Г* въ нашомъ языкѣ выговарюется якъ лат. *h*; якъ лат. *g* выговоруется только въ немногихъ руськихъ або обрусѣвшихъ словахъ, дале въ чужихъ словахъ, кромѣ того въ даякихъ руськихъ фамилійныхъ именахъ.” (с. 11). Не думаю, щоб тут для І. Гарайди мало якесь значення вилучення з українського алфавіту урядовим указом літери *г* у 1933 р.

2. Усуває з азбуки літеру *є*, а букви *е* надає значення лат. *e* та *йе* (с. 9, 11). Вилучення *г* та *є* з алфавіту суперечить не лише українській правописній традиції, а й духу закарпатських говорів. Тому І. Панькевич у своїй рецензії на аналізований підручник І. Гарайди писав, що при його перевиданні *г* та *є* треба конче відновити⁴⁸.

3. На відміну від А. Волошина, І. Панькевича та ін. слідом за російськими та закарпатськими русофільськими посібниками відповідно до *йо*, *ьо* уводить до азбуки запроваджену 1797 р. М.М. Карамзіним російську літеру *ё*: *ёго* (його), *учителёмъ* (учительомъ) (с. 12).

4. Уводить в азбуку *ь* і відновлює його вживання в кінці слів на твердий приголосний. Власне, це мимо волі автора було введено за наказом регентського комісара М. Козми (див. вище).

5. “У насъ губнѣ и шиплячѣ сповзвукы уже не змягчаются, але изза уживаня *ь*-а принушенѣ есме повсюду тамъ, де колись стоявъ *ь* для показаня змягченя послѣ сихъ буквъ, писати *ь* изза научныхъ причинъ. Зато пишемъ: *идешь, любовь, мышь, церковь, ночь*” (с. 13), *рѣжь, рѣжьте, ѣшь, ѣйте* (с. 70).

6. Займенникова структура *кто* (с. 59, 63), що взагалі невідома ні закарпатським, ні іншим українським говорам (ДЛАЗ II, 264; АУМ II, 214).

7. Запроваджує також ніде в українських говорах не вживану форму *что* (с. 59, 63); див. ДЛАЗ II, 265; АУМ II, 215.

8. Як факультативні до *знаня*, *засѣданя* приводить форми *знаніе*, *засѣданіе*, *условіе*, *миѣніе* (с. 42). У примітці помилково стверджує, що “Многѣ изъ сихъ уживаются и въ письмѣ, и въ живомъ говорѣ въ обохъ... формахъ” і що тому “мы въ сей граматицѣ уживаеме тоже обѣ формы для одного и того же слова для показаня того, что они можуть уживатися хоть въ котрой формѣ” (там же).

9. У говорах Закарпаття приголосний *с* у суфіксі -*с'к*- (<-*ьск*-) послідовно м'який. Теж саме м'які *з*, *ц* у його фонетичних варіантах -*з'к*-, -*ц'к*-. Однак І. Гарайда під впливом церковнослов'янської і російської мов та, можливо, також граматики А. Волошина скрізь подає його з твердим *с*: (с. 17), *женского* (с. 19), *английский* (с. 23), *Невицкий*, *Бачинский*, *Грибовский* (с. 45). Виняток становить лише *руський*, де *с'* є графічним розрізненням *руський* ‘український’ і *русский* ‘російський’.

Проте І. Гарайда в даному випадку не виявляє послідовності. Варіанти цього суфікса -з'к-, -ц'к- передає з м'якими свистячими: *Ильницький* (с. 45), *грецький*, *нѣмецький* (с. 23), *турецького* (с. 18), *низько* (с. 99), *близький* (с. 51), але тут же *низкий* (там же) тощо.

10. Числівникова структура *двѣста* (с. 54) в закарпатських говорах вживається лише на просторі межиріччя Боржави і Тересви (часто факультативно з *двісто*, *двасто*) [49]. Ізогласа *двіста* продовжується у більшості діалектів південно-західного наріччя та в західній частині західнополіських говорів (АУМ II, 231). Перевагу *двіста* І. Гарайда, очевидно, надав під впливом граматик І. Панькевича, О. Огоновського, С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера і ін. та у зв'язку із широким її вживанням у галицьких виданнях.

11. М'який т' у III ос.од. і мн. тепер. та простого майбутнього часу *кричить*, *говорить*, *доить*, *дасть*, *ѣсть*, *пишуть*, *читають*, *кричать*, *доять*, *дадутъ*, *ѣдять* (с. 67, 69). На Закарпатті це явище відзначається лише у південно-західних районах; див. ПУГ, 301—313, та ізогласу на карті У. Наданню цьому явищу стану місцевої літературної норми сприяла традиція попередніх граматик, зокрема І. Панькевича та А. Волошина, а також галицькі граматики О. Огоновського, С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера та, очевидно, власна мовна практика автора.

12. У закарпатських, як і в бойківських, надсянських, східнолемківських, гуцульських, надністрянських, західнополіських та західній частині покутсько-буковинських говорів ор.од. іменників жін.р. -а-, -ја- основ, жін.р. -і- основ тощо оформляється флексією -ов-, -ев- (АУМ II, 170, 171), однак І. Гарайда і в парадигмах, і в авторському тексті такі форми подає лише з -ою: *жоною*, *чашою*, *княгинію* (с. 37, 38) теж само *доброю*, *синію* (с. 49, 50), *сею*, *нашою*, *моєю* (с. 61, 62). І як не дивно, аж у двох місцях автор стверджує, що це -ою, -ею “выговоряюся якъ -оу (*бѣлоу*, *Ивановоу*)” (с. 36, 50). Відхід від діалектного узусу, безперечно, зумовлений впливом граматик А. Волошина, І. Панькевича, О. Огоновського, С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера.

Розглянутий вище матеріал переконливо свідчить, що поставленої мети впорядкувати граматику рідної мови на основі місцевих закарпатських говорів І. Гарайда не досяг. Його підручник є компелятивною працею, у якій виразно розпізнаються три джерела: 1. місцеві живомовні традиції; 2. українська літературна мова та 3. церковнослов'янська і російська мови.

Аналогічне спостерігається і в галузі вживаної І. Гарайдою граматичної термінології. Значну кількість термінів з певними видозмінами взято з граматики І. Панькевича: *звукъ*, *самозвукъ*, *повзвукъ*, *складъ*, *наголосъ*. Приголосні поділяє на *губнѣ*, *гортаннѣ*, *заднеподнебѣннѣ*, *зубнѣ*, *плавнѣ*, *шипячѣ*. Назви розрядів займенників перейнято від А. Волошина: *особовѣ*, *зворотнѣ*, *присвоинѣ*, *указовѣ*, *вопроснѣ*; від І. Панькевича: *относнѣ*, *означенѣ*, *неозначенѣ*. Назви частин мови переважно ті ж, що у А. Волошина: *именникъ*, *приложникъ*, *числовникъ*, *дѣслово*, *присловникъ*, *злучникъ*. Очевидно, від О. Огоновського взято *чувственникъ* “вигук”. Від А. Волошина перейнято і термін С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера *приказовый способъ*. Назви відмінків, як у А. Волошина, російські: *именительный*, *родительный*, *дательный*, *винительный*, *звательный*, *творительный*, *предложный*. І. Гарайда вводить і деякі власні терміни: *умовѣ* *именники* ‘абстрактні’ *проявний способъ* ‘дійсний спосіб’ тощо [50].

Рецензент А.Ч. як у заслугу І. Гарайди ставить уведення термінів *мѣстоименникъ*, *предложникъ* та *чувственникъ*, що, на його думку, “суть дуже удачно утворенѣ въ дусѣ народного языка” і що їх “не находиме ни въ одномъ славянскомъ языкѣ” [51]. Це помилка, бо термін *мѣстоименникъ* запропонував П. Дячан ще в 1865 р., а два інші — невідомий автор “Практичної граматики нѣмецкого языка”, що вийшла у Відні 1862—1863 рр. [52].

У “Граматиці...” до багатьох фонетичних та граматичних явищ переважно у набраних петитом примітках автор подає історичні коментарі. Але ці пояснення для учнів часто надто складні. Так, при з’ясуванні окремих відмінкових форм іменників автор оперує такими поняттями, як “о пень” (-о- основа) (с. 35), “с пень” (-s- основа) (с. 43) тощо. Інколи коментарі штучно ускладнені. Наприклад, для розрізнення оглушеного кінцевого *z* в *x* та етимологічного *x* граматист радить: “Г на конци словъ вообще выговоряеся якъ *x*. Прим. *Богъ = Бохъ, бѣзь = бѣхъ, снѣзь = снѣхъ* и пр. То, что де треба писати на конци словъ *z*, де *x*, узнаеиъ изъ того, что *z* може перемѣнитися только въ *ж* або *з*, *x* только въ *ш* або *с*. Слѣдовательно треба творити новѣ слова, въ которыхъ бы сяка перемѣна настала. Прим. *снѣзь — снѣжный, бѣзь = бѣжу*, але *порохъ, бо порошити*” (с. 11). Оглушення дзвінків приголосних у кінці слів та перед глухими — явище широко знане у закарпатських говорах, і в школах правильне написання подібних слів, видно, завжди складало певні проблеми. Але замість таких громіздких і для учнів не завжди легких прийомів чи не краще було б запропонувати просто утворити від таких іменників форму якогось із непрямих відмінків або форму множини: *сніх* — род.од. *снігу*?

У коментарях автор нерідко допускає неточності чи й помилки. Так, характеризуючи кирилицю (чи то взагалі в шкільному підручнику потрібно?), І. Гарайда у примітці пише: “Окремъ сихъ буквъ (*ъ, ъ*. — Й.Д.) въ старославянской або староболгарской азбуцѣ находиме еще слѣдующѣ буквы: *ѣ = онъ* носовой звукъ: великий *юсь*; *ѣж = омъ* носовой звукъ: малый *юсь*. Кромѣ сихъ были еще и йотованѣ юсы: *йемъ, йомъ*. Юсы находиме еще и нынѣ въ польскомъ языкѣ. Въ другихъ славянскихъ языкахъ перемѣнились въ другѣ звуки, и то въ руськихъ языкахъ великий *юсь* въ *я* або *а*, малый *юсь* же въ *ю* або *у*. Прим. *пяток = пентокъ, мука = монка, субота = сомбота*” (с. 10). Тут взагалі якось все переплутано.

У примітці на с. 19 читаємо: “... наслѣдкомъ аналогіѣ уважаеся буква *ѣ* (тобто *і*. — Й.Д.) и въ зборныхъ именникахъ сер. рода на *я*. Прим.: *корѣня, камѣня, папѣря, зѣля, весѣля* и пр. вмѣсто: *каменіе* и т.д. Тоже у именниковъ сер. рода, вытворенныхъ изъ дѣсловъ зъ окончаньемъ на *-еніе* уживаеся форма *-ѣня*, прим. *значѣня* и т.д. вмѣсто *значеніе*”. Звичайно, що тут не може йти мова про якусь аналогію. Тут має місце звичайне регулярне явище переходу давнього *e* і у новозакритих складах: *зелије > зелје > зел’л’е >> зіл’л’е*, а після стягнення подовженого *m*’якого приголосного до звука звичайної довготи (*л’ : л’*) та заміни флексії *-е* на *-а* постало *з’іл’а*, що характерно не лише для закарпатських, а й усіх інших говорів південно-західного українського наріччя.

Структура *папѣря* сюди взагалі зараховувати не слід, вона має свою історію, це дериват іншомовного *paper*, де і етимологічне; пор. ст. пол. і пол. діал. *paper*, лат. *papyrus*, гр. *π’απύρος*, що перейнято з Єгипту.

А це вже не в примітці, а в основному і для учнів обов’язковому тексті значиться: “...межи губнѣ и межи мягкѣ самозвукію, *я* кладесе *л*. Прим.: *любити = люб-л-ю, ...зем-л-я* и пр. Се *л* повстало изъ давного змягченія губныхъ (котрѣ нынѣ у насъ уже не змягчаються), зато лишь тамъ появляются, де за губными даколи слѣдовало *ь*. Прим. *зем-ь-я = земля*” (с. 17).

Автор не розрізняє поняття звук і буква: “бѣгла буква” (с. 42, 43 та ін.), “... пень слова кончаеся на гортанну букву” (с. 34), “тематична буква” (с. 80). Анахронізмом є поділ голосних на тверді (*а, і, о, у, ы*), м’які (*я, ю, е*) та мішані (*е, и, ѣ*) (с. 14). Неправильні праслов’янські реконструкції *к-ар-ль, с-ал-ма* (с. 20) і т.ін.

Підручник взагалі переобтяжений подібними поясненнями, що великою мірою утруднює користування ним не лише учнів, а й учителів.

З другого боку, у граматиці майже відсутні чисто практичні орфографічні пояснення. Наприклад, чому слід писати *е у день, пень, теперь* тощо, коли у говорах Закарпаття, за

винятком Рахівщини, цей звук у таких випадках (перед м'якою приголосною) вимовляється як *и*? $\text{ѣ}=i$, але зауваження на с. 14 зовсім недостатнє, щоб учень зрозумів, коли слід писати ѣ , а коли *i*. Немає звідки учням довідатися, чому дав. та місц. од. *дыни*, *чаши*, а в род.од. та наз. і знах. мн. *дынѣ*, *чашѣ* (с. 37, 38); у закарпатських, як і в інших говорах південно-західного наріччя, ці форми вимовляються однаково, а історичної граматики учні не вивчали і т.ін. і т.п.

Із-за викладених обставин граMATика І. Гарайди не була популярною ні серед учнів, ні серед учителів. Та ще після свіжої пам'яті граMATик І. Панькевича та А. Волошина вона й не могла користуватися успіхом, бо, крім згаданих обставин, й з методичного боку вона не могла йти в порівняння з своїми попередницями. Очевидно, що це останнє певною мірою пов'язується й з тим, що, по-перше, І. Гарайда не мав досвіду викладання цієї дисципліни в школі, а по-друге, практично все ж недостатньо орієнтувався в розмаїтті живої народної мови Закарпаття, бо проживав тут лише в дитячі та юнацькі роки до 1919 р. (див. вище). Мабуть, могло мати значення й те, що над підручником автор працював лише десь біля півроку.

При укладанні свого підручника І. Гарайда широко використав граматики своїх попередників, зокрема І. Панькевича та А. Волошина, а також, очевидно, якоюсь мірою галицькі граматики.

З мовознавчих праць І. Гарайди слід згадати "Причинки до пояснення назв наших сель", що в "Зорі — Найна!" (1941, с. 72—85) опублікована паралельно українською та угорською мовою; є і окремі відбитки і однією, і другою мовою. Стаття складається із двох частин. У першій, теоретичній частині автор всі назви сіл поділяє на три категорії: 1. "Назви, якѣ мають географичный характер"; 2. "Назви, якѣ походять отъ osobowychъ именъ" і 3. "Назви, якѣ не походять до жодныхъ изъ двохъ категорій". Ця спроба генетичної класифікації ойконімів узагалі не базується на якихось чітких критеріях і продуктивність її невисока. У другій частині автор етимологізує ряд ойконімів Закарпаття: *Брустуры*, *Имстичово*, *Гайдошь*, *Прислопъ*, *Негрово*, *Негровецъ*, *Лохово*, *Орябина* тощо. У цій другій частині автор оперує значною літературою.

* * *

Підсумовуючи, слід сказати, що І. Гарайда зіграв значну роль у культурному житті українського Закарпаття 1941—1944 рр. Відомості про його працю над словниками певною мірою поповнюють історію як української, так і польської лексикографії.

Додаток

Листування І. Гарайди з І. Панькевичем

Іван Артемович Панькевич (6.10. 1887 — 25.11. 1958) — відомий дослідник говорів, писаних пам'яток та етнографії Закарпаття — професор філолог-україніст Українського вільного університету і Празького Карлового університету.

У 1921—1938 рр. І. Панькевич працював в Ужгороді, взяв активну участь в організації товариства "Просвіта", а після і бібліотеки цього товариства. Під час окупації Закарпаття гортистами у приміщенні товариства "Просвіта" в 1941—1944 рр. розміщалося ПОН.

Обидва листи І. Гарайди до І. Панькевича автентичні, друковані на машинці на бланці ПОН. Зберігаються листи у приватному архіві проф. М. Мушинки у Пряшеві. Принагідно щиро дякую М. Мушинці за надіслані ксерокопії та згоду їх опублікувати.

№ 1

Унгварь 15-го юнія 1941.

Высокопочтенный Пανε Профессоре!

Дякуеме Вамъ за Ваше интересованя супротивъ нашего Общества. Мы теперь перебрали будову быв(шой) “Просвѣты”. Стараюся за тимъ, чтобы перебрати и библиотеку. Дуже бывъ бымъ вдячный Пану Профессорови, если бы Вы могли намъ подати деякѣ информациѣ относительно библиотекъ Филій “Просвѣты”.

Ровночасно посылаю Вамъ свою Грамматику руського языка и двѣ книжочки оповѣданъ [53], виданѣ нашимъ Обществомъ. Познѣйше зашлеме Вамъ и нашъ журналъ [54]. Дуже бы насъ тѣшило, если бы Вы, Пανε Профессоре, могли прислати намъ або подати информациѣ про такѣ виданя, якѣ относятся до руського народа.

Желаючи Вамъ много успѣховъ въ дальшой науковой працѣ

остаюся зъ глубокимъ почтениемъ:

Др. Иванъ Гарайда

дѣл[оведучий] директоръ.

№ 2

Унгварь 8.XI. 1942.

Высокопочтенный Пανε Профессоре!

Днесъ подали мы на пошту всѣ числа Народной Школи [55], всѣ русскѣ виданя, якъ такожъ всѣ тотѣ нашѣ виданя, якѣ Вы просили въ карточкѣ зъ дня 31-го юлія. Нашѣ виданя заразъ по появленю мы Вамъ посылаеме. Недавно дали мы на почту 1–2 число II. рочнику “Зоря”. Въ 1941-омъ роцѣ Зоря появилась только въ одномъ томѣ (подвойное 1–2. число). Библиотеку ще не маеме (не диспонуеме нею), тому жаданѣ Вами рочники Наукового Зборнику [56] не можеме выслати. Постараемеся достати деякѣ виданя Годинки [57] и перешлеме ихъ Вамъ. Праця про подкарпатскѣ замки [58] еще не появилась. Теперь приготавлиеме еѣ до друку и якъ только появиться, заразъ Вамъ еѣ перешлеме. Гаджеговѣ працѣ “Додатки до исторіѣ Земплинской жупы (закончена)”, “Калвинизмъ на Подкарпатю”, якъ такожъ “Визитаціѣ Олшавского въ Бережской жупѣ” [59] дуже радо бы мы опубликовали, тому дуже просиме Васъ, Пανε Профессоре, коли можно, то перешлѣть ихъ на нашу адресу. Изъ заграничныхъ выданъ насъ интересуютъ передовскѣмъ карпаторутеники. Якчто можете, то просиме намъ дачто зъ нихъ выслати. Дуже будеме Вамъ за се вдячными. Сегодня заказали мы на Вашу адресу тыждневикъ “Недѣля” [60], якъ такожъ “Русское Слово” [61]. “Карпатска Недѣля” [62] вже больше якъ рокъ не выходитъ. Адресса Годинки: Budapest, Benczur u. 5, а адресса Бонкала: [63] Budapest, XI, Vak Bollyán u. 3.

А на конецъ дуже дякуеме Вамъ за Вашѣ цѣннѣ порады и вказовки, якъ такожъ за информациѣ относительно культурныхъ дѣлъ на Подкарпатю. Въ нашихъ скромныхъ можливостяхъ все се выкористаеме.

Остаюся зъ почтениемъ:

Др. Иванъ Гарайда

дѣл[оведучий] директоръ.

Література і примітки

1. Дослідник Закарпаття П.Р. Магочі помилково пише, що І. Гарайда народився в с. Нижні Ремети на Берегівщині; див. його: Magocsi P.R. *The Shaping of a National Identity Subcarpathian Rus' 1848–1948*. London, 1979, p. 305.

2. Див. В[aczkowska] W. Jan Janos Harajda (1905–1944). – *Wyrok na Uniwersatet Jagielloński 6 listopada 1939*. Nakładem UJ, Kraków, 1989, s. 164.

3. Див. там же.

4. При наближенні фронту до Ужгорода рідні та друзі І. Гарайди радили йому виїхати до Угорщини (як, до речі, це зробив його рідний брат, змінивши при цьому своє прізвище з Гарайда на Тамаш), проте порадами він не скористався, мотивуючи це тим, що, мовляв, він нічого поганого чи злочинного ні проти свого народу, ні комусь особисто не зробив, що для всіх він старався робити лише добро. Момент цей уже сам по собі багато говорить. І. Гарайда був керівником солідної для Закарпаття культурно-освітньої установи. Видно, він і як юрист, і просто як людина сам відповідно оцінив не лише свою персональну діяльність, а й діяльність ПОН, щоб прийняти таке сміливе рішення залишитися разом з своїм русинсько-українським народом і в ситуації, коли на територію цього народу вступає армія воюючої з Угорщиною країни. Очевидно, він був глибоко переконаний, що совість його перед своїм народом, який в основній своїй масі прагнув воз'єднатися з єдинокровними братами на північ від Карпат, абсолютно чиста і йому немає чим ризикувати. Принагідно у цьому зв'язку не зайвим буде зауважити, що в жодному із численних редактованих І. Гарайдою видань ПОН 1941–1944 рр. немає ані слова, висловленого хоч якось проти Радянського Союзу. Як стверджується у довідці Управління КДБ по Закарпатській області під № С-1825 16.10.1991 р. за підписом виконуючого обов'язки підрозділу УСНБ України В.І. Іваненка, арештовано І. Гарайду “по підозренню в совершении преступления предусмотренного ст. 58–6 УК РСФСР”. А далі в цьому документі значиться: “Находясь под следствием, Гарайда И.А. умер 13 декабря 1944 года от обострения заболевания сердца в форме “грудной жабы”. Официально обвинение Гарайде И.А. не предъявлялось и к уголовной ответственности он не привлекался”. Отже, впевненість І. Гарайди у його невинності, власне, красномовно підтверджена КДБ. Заплямованим, навіть без громадянської реабілітації І. Гарайда, який стільки зробив корисного для Закарпаття, все ще залишається й досі. Після смерті І. Гарайди його двоюрідний брат по матері Ф.Ф. Петкі звернувся в КДБ з проханням видати тіло покійного для християнського похорону, але йому було відмовлено. Є відомості (свідчення співробітниця ПОН Г.І. Гохли-Шпішак, тепер уже покійної), що І. Гарайда похований в Ужгороді на тепер уже закритому цвинтарі в кінці вулиці (тоді Берчинської), що десь у 1947 р. була переіменована в Богдана Хмельницького, а в часи Л.І. Брежнєва в Новоросійську, і початку вулиці Тімірязєва напроти циганського поселення.

5. Див. Vaczkowska W. цитована праця, с. 164.

6. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Головний редактор проф. д-р Володимир Кубійович, т. I, Париж – Нью-Йорк, 1955, с. 355.

7. Magocsi P.R., цитована праця, с. 305.

8. Українські закарпатські твори красного письменства періоду 1941–1944 рр. (як, до речі, й інші видання цих часів) тепер є бібліографічними раритетами, вони мало відомі навіть фахівцям, що працюють на Закарпатті, а за межами краю про них й зовсім не знають. З огляду на це, а також щоб показати обсяг редакторської роботи І. Гарайди, вважаю, доцільним подати про них відомості. Всі вони вийшли в Ужгороді. Серія “Народна

бібліотека”: № 1 Маркуш А. Ирину засватали и інші оповідання, 1941. – 64 с., № 2 Мураній І. Оповідання и байки, 1941. – 72 с., № 3 Пасічник Ф. На білих скалах, 1941. – 82 с., № 4 Подкарпатські народні казки. Часть І, 1941. – 64 с., № 5 Кондратович І. Граф Стефан Сейчений, 1941. – 48 с., № 6 Гарайда А. Что має знати кожний господарь о здоровельном ділі домашних звірят, 1941. – 44 с., № 7 Соломонович П. Малі люде. Оповідання, 1941. – 63 с., № 8 Лукович А. Витязь Николай Горти з Надьбані, 1941. – 92 с., № 9 Станчук Ю. Подарунок. Оповідання, 1942. – 92 с., № 10 Пасічник Ф. Оповідання, 1942. – 64 с., № 11 Шиллер М., Грабарь В. Коваль Вакула. Комедія в 4 діях, 1942. – 32 с., № 12 Йокай М. Дві отданиці. Оповідання, 1942. – 84 с. (переклад з угорської Крук), № 13 Подкарпатські народні казки. Часть ІІ, 1942. – 87 с., № 14 Маркуш А. Юлина. Повість, 1942. – 78 с., № 15 Миксат К. Роман двох майорень та інші оповідання, 1943. – 83 с., № 16 Архій Й., Барвінок Ю., Вершан К. Перед сходом, 1943. – 48 с., № 17 Демян Л. Из села. Оповідання, 1943. – 64 с., № 18 Герцег Ф. Житя, смерть, любов та інші оповідання, 1943. – 102 с., № 19 Слимак А. Под соломяною стріхою. Оповідання, 1943. – 64 с., № 20 Подкарпатські народні казки. Часть ІІІ, 1943. – 86 с., № 21 Маркуш А. Коровку гнали. Оповідання, 1943. – 80 с., № 22 Попович Д. Из житя. Оповідання, 1943. – 63 с., № 23 Мураній І. Давні дяки та інші оповідання, 1943. – 63 с., № 24 Коперльос Й. Наше здоровля, 1943. – 147 с., № 25 Гардоній Г. Павлик Добрий. Оповідання, 1943. – 96 с., № 26 Станинець Ю. Юра Чорний. Повість, 1943. – 168 с., № 27 Задор Д., Костьо Ю., Милославський П. Народні пісні подкарпатских русинов, 1944. – 112 с., № 28 Лозинський В. Бусовицка Мадонна, 1944. – 90 с., № 29 Шиллер М., Грабарь В. Сон на полонині. Пьеска-казка для молодежи в 3-ех образах из співом и танцями, 1944. – 62 с., № 30 Пасічник Ф. Гріх та інші оповідання, 1944. – 96 с., № 31 Ворон А. Гуцульска помста, 1944. – 87 с.

Серія “Дитяча бібліотека”: № 1 Шиллер М. В ноч св. Николая, 1942. – 48 с., № 2 Дід Марко Пригоди Вовчка Товчка, 1942. – 72 с., № 3 Хустський А. Старинні замки Подкарпатя, 1943. – 104 с., № 4 Соломонович П. Смішний лицарь. Після роману Сервантеса Дон Кихот, 1943. – 104 с., № 5 Пасічник Ф. Казка-драма для дітей, 1943. – 35 с., № 6 Попович Д. Адам и інші оповідання, 1943. – 59 с., № 7 Соломонович П. Вірний приятель та інші оповідання, 1943. – 90 с., № 8 Сливка А. Пташинний суд. Пьеска, 1944. – 53 с., № 9 Дід Марко Пригоди Вовчка Товчка. Часть ІІ, 1944. – 64 с., № 10 Попович Д. Будователі храмів, 1944. – 127 с., № 11 Дід Марко Пригоди Вовчка Товчка. Часть ІІІ, 1944. – 68 с., № 12 Миксат К. Маленький митрополит, 1944. – 78 с.

9. Див. Ihnát A. Báthory István orosz háborúi, Ungvár, 1942. – 32 с.

10. Докладну уяву про І. Гарайду як людину, його ширість, милосердя подає магнітофонний запис І. Ребрика 1989 р. спогадів дружини Федора Михайловича Потушняка Ганни Дмитрівни. З ласкавого його дозволу наведу уривок із записаного: “Гарайда Федора [Потушняка. – Й.Д.] розумів і дуже поважав. Друкувалося все, що він хотів. Близько він був із Недзельським, часто заходив до нього. Найближче із Лелекачем. У нас часто бував Лука Дем’ян... Яюсь так вийшло, що то була неділя, а директор Гарайда зайшов до нас подивитися, як ми живемо... Він пообідав з нами. Кажє: “Анночко, я такий обід лише у мами їв”.

– Ну, якщо мама так готувала, як я, – кажу, – то дуже бідно було.

– Як? Та чому? Та все смачно було...

І я йому розказала, як ми живемо, троє на 120 пенге... А другого дня ми з ним зустрілися тут, біля гімназії [тепер хімічний корпус Ужгородського університету, через дорогу напроти ПОН. – Й.Д.]. Кажу: “Я Вам учора розказала, як ми живемо... Я збираюся їхати додому. Я вже казала Федорові, що пакуюся йти додому”. “Не їдьте нікуди, – каже, – почекайте ще день”. Другого дня приходить мій Федір на обід, приносить 240 пенге. Вже

дістав 120 добавки. Тут же кажу Федорові, що я тоже працюю. Хоч не так – то язиком. Це мої 120 пенге. І так ми вже трошки зажили. Правда, перше, що він зробив – зібрав гроші і видав казку, бо дуже хотів її видати. Потім костюм собі купив, сорочку... Одівся вже трошки... Вийшла в нього збірка оповідань. А як прочитало начальство, каноник Льницький (див. виноску 62), то той запротестував, що книжка не сміла бачити світу. Казав спалити книжки. А Гарайда віддав Федорові ті всі книжки. Каже: “Забери собі. Може, колись пригодяться, роздаш людям”. Він забрав ті всі книжки. Їх не можна було продавати.

Брали його [Потушняка. – Й.Д.] в армію десь сім разів. Шість раз освободив його Гарайда. Та на сьомий раз мусів іти на фронт...”

І ще один штрих. Закарпатський письменник і драматург О. Сливка згадує, як І. Гарайда у товаристві з Ф. Потушняком та О. Маркушем завітали до нього на квартиру в Дубовому, де він учителював, щоб у дружній доброзичливій бесіді зняти з нього важку депресію і моральну зневіру, що повстала у зв’язку з окупацією гортистами Закарпаття та ліквідацією демократичних свобод, і переконати його в необхідності продовжувати письменницьку діяльність навіть і в цих дуже важких умовах, що від цього для народу буде більше користі, ніж від пасивної мовчанки.

11. Див. Маркус В. Подкарпатське Общество Наук. – Енциклопедія українознавства. Словникова частина, т. 6, Париж–Нью-Йорк, 1970, с. 2146.

12. Див. його рецензії на праці: *A magyarság és szlávok*, Budapest, 1942. – 278 с. (Зоря, II, 476–488); *Divéky Adorján Historia Węgier*, Budapest, 1942. – 100 с. (Зоря, III, 580–582); *Böör György A Magyarországi időszaki sajtó a XIX században*, Kolozsvár, 1943. – 53 с. (Зоря, III, 585–588); *Nyáry Pál A krakói egyetem és magyar diákjai a XIV–XVI századok*, Budapest? 1942. – 30 с. та ін.

13. Лист Н. Тамаша до Ю.М. Янчик від березня 1991 р.

14. Див. *Baczowska W.*, цитована праця, с. 164.

15. Див. *Grzegorzczak P. Index lexicorum poloniae. Bibliografia słowników polskich*, Warszawa, 1967, s. 117.

16. Слово дописане над перекресленим *ruch*.

17. Слово дописане над перекресленим *futva*.

18. Наступні слова *mysli gondolatmenet* дописані між рядками.

19. Наступні слова *w biegu rozmowy a beszéd folyamán* дописані олівцем між рядками.

20. Наступні слова *idő folyása* дописані над перекресленим *dővel*.

21. Далі перекреслені слова (*ruch*) *mozgás*.

22. Над словом дописано олівцем і перекреслено якесь слово.

23. Слово дописане олівцем над перекресленим якимось нечітко написаним угорським словом, друга частина якого *rgása*. Дві наступні словникові статті **Biegacz** і **Biegać** подані на звороті цієї картки.

24. Реєстрове слово залишено без угорського відповідника.

25. На звороті перекреслено, очевидно, початок словникової статті **Gro-dzić** *keríteni: murem~*.

26. На звороті картки перекреслено початок словникової статті **Gorzkowy, -ko** *keserű(en), keserve(se)n*.

27. *Arcta M. Słownik ilustrowany języka polskiego. Wydanie trzecie, t. II, Warszawa, 1929, s. 1167–1168.*

28. *Karłowicz J., Kryński A. i Niedźwiedzki W. Słownik języka polskiego, I–VIII, Warszawa, 1900–1927.*

Германізм *áncug, áncuk, áncux*, ‘костюм’, ‘уніформа’, ‘одяг взагалі’ (<нім. *Anzug* id.): *Áncug áncугом, а ты буд’ чдлбвіком* (Воловець), *Ужé лігін’*, бо в *áncугови* хóдит (с. Довге Иршавського району) тощо.

33. Див. Кузеля З. і Чайковский М. Словар чужих слів, Чернівці, 1910, с. 31, 34, 38, 41.

34. Доманицький В. Словарик пояснення чужих та не дуже зрозумілих слів, Київ, 1906. – 128 с.

35. Кіяниця П., Лебединський В., Могилянський М., Паночінні С., Пивовар М., Плужник Є., Савченко Л. Словник чужомовних слів, що увійшли в українську мову, Київ, 1924. – 210 с.

36. Бойків І., Ізюмов О., Калишевський Г., Трохименко М. Словник чужомовних слів. За редакцією О. Бадана-Яворенка, Харків–Київ, 1932. – 532 с.

37. Arcta M. *Słownikzek wyrazów obcych zawierający wyrazy i wyrażenia a także zwroty i przysłowia cudzoziemskie, używane w mowie potocznej i w prasie peryodycznej polskiej*, Warszawa, 1885. – 338 s.

38. Гарайда И. Грамматика руського языка, Унгвар [Ужгород], 1941. – 143 с. Далі посилання на цю працю подається в тексті.

39. Можливо, що в цьому відношенні І. Гарайда у початковій редакції свого підручника ішов за граматиками І. Панькевича та посібниками 20-их років А. Волошина, в яких *ъ* у кінці слів на твердий приголосний уже не було; див. Панькевич І. Граматика руського языка для молодших клас шкіл середних і горожанських, Мукачево, 1922. – 110 с.; II вид. перероблене і доповнене, Прага, 1927. – 136 с.; III вид. Прага, 1936. – 198 с.; Волошин А. О письменном языкѣ подкарпаских русинов, Ужгород, 1921. – 42 с.; його ж Методична граматика карпато-руського языка для низших клас народних шкіл, вид. III, Ужгород, 1923. – 111 с., VI вид. Ужгород, 1930. – 111 с.; його ж Практична граматика руського языка, Ужгород, 1926. – 148 с.; II вид. 1928. – 148 с.; його ж Практична граматика руського языка для народных, горожанских и середних школ. Часть II. Складня (синтаксис), Ужгород, 1927. – 111 с.; його ж *Gyakorlati kisorosz (ruszin) nyelvtan*, Užhorod, 1926. – 209 с. У давніших посібниках, коли А. Волошин стояв на позиціях угрорусинізму, у кінці слів на твердий приголосний він ставив *ъ*; див. Волошин А.И. Методическая грамматика угро-русского литературного языка для народныхъ школь, Унгварь, 1901. – 32 с., його ж *Gyakorlati kisorosz (ruszin) nyelvtan*, Ungvár, 1907. – 209 с.; Методическая грамматика карпато-русского языка для народныхъ школь, Ужгородь, 1919. – 96 с.

Рецензент граматики І. Гарайди “професоръ руського языка”, що прикрився криптонімом А.Ч., гадає, що “не требало увести до граматики знакъ твердости *ъ-а*” (Зоря – *Najnal*, I, 1941, с. 167).

40. У 1900-их роках політика уряду Угорщини щодо національних меншин для останніх була надто несприятливою. Це був курс на загальну мадяризацію.

41. Штефан А.–Васько І. Граматика української мови, Мукачево, 1931. – 64 с.

42. Неверлі Я. Граматика й правопис української мови. Частина перша. (Фонетика й морфологія). Підручник для середніх шкіл і самонавчання, Ужгород, 1937. – 74 с.

43. Зразу ж після виходу “Граматики...” друком (березень–квітень 1941) у травневому номері “Літературної неділі” з’явилася цілком позитивна рецензія, підписана псевдонімом Филологъ (ЛН, I, № 1, с. 7–8). Невдовзі (десь у червні?), очевидно, у якійсь русофільській газеті (?) була опублікована анонімна різко негативна критика, причому не самої граматики, а лише обох передмов до неї. (При всьому бажанні я, на жаль, так і не зміг з нею познайомитися). Як можна судити на підставі аж трьох відповідей І. Гарайди на цю критику, написав її якийсь русофіл-політикан, що переслідував цілком певну мету. Свої відповіді

І. Гарайда підписував псевдонімами; див. Оденъ изъ безграмотныхъ и глупцевъ. Отповѣдь на першу часть “Критики грамматики руського языка (ЛН I, 1941, № 5, с. 38–40), Janus Grammaticus. Отповѣдь на другу часть “Критики грамматики руського языка (там же, с. 44–47), Janus Subcarpaticus. Еще одно письмо до критики грамматики руського языка (там же, с. 53–54). Критик І. Гарайди був явним фальсифікатором: І. Гарайда звинувачувався у намаганні чехізувати та українізувати Закарпаття шляхом використання великої кількості чехізмів, українізмів та полонізмів замість “справжніх” руських (читай русских) слів. Серед “грубих чехізмів” критик називав: *верства, порозумѣня, знову, вытворити, здаеся, выдаватися, забороняе, показати, докладный* тощо. І. Гарайда слушно викрив “критика”: “На чомъ основана ся ваша надія? Просто на томъ, що мадярска общественность зъ великою антипатією относиться къ украинцямъ и чехамъ, и такъ вы думаете, что на сей основѣ легко можете выгнати нашего народного языка изъ школь и зъ общественного живота, такъ якъ онъ по вашимъ твердженнямъ не что иное, якъ хитрое подполное стремления продолжити украинизацію и чехизацію на Подкарпатю. “Украинско-чешско-польска и т.д. мѣшанина” (при чомъ наголось находится на словахъ: “украинско-чешска”) [розкидаете] вы на всѣ боки, а потомъ беретеся за роботу доказованя сего вашего тверженя примѣрами, котрыхъ мадярска общественность – самособою – контроловати не всилѣ, вѣдь она о томъ не знае, что тотъ украинский языкъ и нашъ народный языкъ принадлежитъ до одного и того же самостояного діалекта русского языка, именно до малорусского самостояного діалекта” (тут і далі підкреслення І. Гарайди. – Й. Д.) (См. Шахматовъ). Не знае, бо нашѣ “настоящіе” уже 3 годы закрываютъ передъ нею пужаломъ (!) политичного украинизма сей цѣлымъ научнымъ свѣтомъ признанный несомнѣнный фактъ”; див. Літературна неділя, річник I, 1941, с. 44.

44. Див. Кміт Ю. Словник бойківського говору. Додаток до Літопис Бойківщини, IV–XI, Самбір, 1934–1939, с. 56, 57; Rabiej S. Dialekt Bojków. – Sprzadania z czynności i posiadzeń PAU, t. XXXVII, № 6, s. 28. Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок, т. I, Київ, 1984, с. 203, 205; Atlas gwar bojkowskich. Pod kierunkiem J. Riegera, t. VI, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1986, mapy №№ 320–322.

45. Докладно див. Й. О. Дзензелівський. Про займенникові та прислівникові утворення з префіксом да в українських карпатських говорах. – Доповіді та повідомлення [Ужгородського університету], Серія філологічна, 1961, № 7, с. 69–72; його ж Українсько-західнослов'янські паралелі, Київ, 1969, с. 151–154.

46. Див. Дзензелівський Й. О. Спостереження над системою числівників говірок Закарпатської області. – Наукові записки [Ужгородського університету], т. XIV, 1955, с. 23–24; карту на с. 67.

47. Докладніше про вживання цих структур у закарпатських говорах див. там же, с. 39–40.

48. Див. Краківські вісті, річник III, 1942 від 22. III, № 60 (506) с. 5.

49. Див. Дзензелівський Й. О. Спостереження над системою числівників говірок Закарпатської області. – Наукові записки [Ужгородського університету], т. XIV, 1955, с. 26–27; карту на с. 69.

50. Див. також Краківські вісті, річник III, 1942 від 22. III, № 60 (506) с. 5.

51. Див. Зоря – Najnal, I, 1941, с. 166.

52. Див. Москаленко Н. А. Нарис історії української граматичної термінології, Київ, 1959, с. 84, 85.

53. Йдеться про: Маркуш А. Ирину засватали и иншѣ оповіданя. Ужгород, 1941. – 64 с.; Мураній И. Оповѣданя и байки. – Ужгород, 1941. – 62 с.

54. Очевидно, йдеться про “Зоря – Najnal”, перший річник якого (випуски I та II) вийшов у першій половині 1941 р.

55. “Народная школа” – педагогічний місячник русофільської орієнтації, орган учительського товариства Підкарпатської Русі. Виходив у Мукачеві 1921–1938 рр., неперіодично з’являвся і під час окупації Закарпаття гортистами.

56. Йде мова про “Науковий збірник товариства “Просвіта” в Ужгороді, що з 1922 по 1938 р. вийшло 14 томів.

57. Годинка Антоній (Hodinka Antal) (13.I. 1864, Ладомирова Свидницький округ, Словаччина – 15–VII 1946, Будапешт) – угорський історик, професор Будапештського університету, з 1933 член Угорської АН, з 1941 голова ПОН. Автор ряду праць з історії Закарпаття.

58. Йдеться про: Хустський А. Старинні замки Подкарпатя. Ужгород, 1943. – 104 с.

59. Гаджега Василь (28.VII. 1864 – 15.III. 1938) – закарпатський історик і церковний діяч; дійсний член НТШ з 1928 р.

Очевидно, йде мова про праці В. Гаджеги, які він передав І. Панькевичеві для публікації. В. Гаджега у березні 1938 р. помер, а І. Панькевич у квітні цього ж року змушений був з окупованого гортистами Закарпаття емігрувати в Братиславу, а потім у Прагу, куди й вивіз рукописи В. Гаджеги.

Переважна частина першої праці була вже опублікована, див. Гаджега В. Додатки, до історії русинів и руських церковей в був. жупі Земплинської. – Науковий збірник т-ва “Просвіта”, т. VII–VIII, Ужгород, 1931, с. 1–167; т. IX, 1932, с. 1–67; т. X, 1934, с. 17–120.

60. “Недѣля” – тижневик, виходив в Ужгороді 1935–1938 р.

61. “Русское слово” – церк. – нар. тижневик, виходив у Пряшеві 1924–1938 р., друкувався язичієм.

62. “Карпатська неділя” (замість “Неділя”, див. виноску 60) – тижневик проугорського спрямування, орган мадярсько-руського братства, редактор Олександр Ільницький – підкарпатський головний радник, протоієрей, голова мовної секції ПОН. “Карпатська неділя” виходила в Ужгороді з 1939 до початку 1941 р.

63. Бонкало Олександр (Bónkáló Sándor) (22.I. 1880, м. Рахів Закарпатської обл. – 3.XI. 1959, Будапешт) – професор української та російської мови Будапештського університету, автор праць про закарпатські говори та літературу.

Список скорочень

АУМ – Атлас української мови. Т. I. – Київ, 1984; Т. II. – Київ, 1988.

БГП – Бандрівський Д.Г. Говірки Підбузького району Львівської області, Київ, 1960.

ВГБ – Верхратський І. Говір батюків, Львів, 1912.

ВГД – Верхратський І. Про говір долівський. – ЗНТШ. Т. XXXV–XXXVI, Львів, 1900.

ВГЛ – Верхратський І. Про говір галицьких лемків, Львів, 1902.

ВЗ – Верхратський І. Знадоба для пізнання угорськоруських говорів. Ч. I. Говори з наголосом сталим. – ЗНТШ. Т. XL, XLIV, XLV, Львів, 1901–1902.

ДЛАЗ – Дзєндзелівський Й.О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області. I–II, Ужгород, 1958–1960.

КГГ – Кобилянський Б. Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття. – Український діалектологічний збірник, кн I, Київ, 1928.

ПУГ – Панькевич І. Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей, Прага, 1938.

СГБ – Свенцицький І. Бойківський говір села Бітля. – ЗНТШ Т. СХІV, Львів, 1913.
ШГХ – Шимановський В. Звуковые и формальные особенности народных говоров
Холмской Руси. Варшава, 1827.

Dzendzelivszkij I.O.

I.A. HARAJDA A FILOLÓGUS

R e z ü m é

Az itt ajánlott cikk főként levéltári anyagok és Harajda I.A. kortársainak, valamint hozzátartozóinak adatai alapján készült. A szerző Harajda I.A. életének és munkásságának legfontosabb mozzanatait mutatja be, értékelve tudományos tevékenységét: grammatikai (1941), lexikográfiai munkáit, az 1944-ben elkezdett idegen szavak szótárát, ukrán-magyar és lengyel-magyar szótárainak kézíratait.

A szerző véleménye szerint Harajda I.A. jelentős szerepet töltött be Kárpátalja kulturális életében az 1941–1944-es időszakban. Ismereteink a szótárakon való munkásságáról bővítik az ukrán és lengyel lexikográfia történetét.

SZÉCSI VIKTÓRIA

(Ungvár)

TÉGLÁS SZEMÉLYNEVEINEK SZINKRON ÉS DIAKRON VIZSGÁLATA

A személynevek tanulmányozása bepillantást enged egyes korok és népek névadási szokásaiba. Diplomamunkám témája e szokások tanulmányozása Tégláson az 1800-as évek második felében és az 1900-as években.

Téglás az Ungvár–Csap útvonal mentén sík területen fekszik. A falu nevének magyarázata: a magyar *tégla* főnév képzős melléknévi származékából keletkezett. A település valamelyik jelentős épülete téglából készült. A környék településre nem volt alkalmas. Egyrészt földrajzi fekvésétől fogva, másrészt a Latorca folyó és az ingoványos talaj miatt. Ezért az új keletkezésű községek közé soroljuk. Területét a XVIII. sz. végén készített térképek erdős és mocsaras helyként jelölik, később mint gyéren lakott pusztaterület. Első lakosai a Latorcán létesített révnél dolgozó családok voltak. 1870-ig Szürte tartozéka. Neve ebben az időben kezd feltűnni, mint kisközség. Népeségi adatai még Szürte adataival együtt szerepelnek. A területén felállított vámszedőhely idővel megszűnt, de a vendégfogadója megmaradt.

1880-ban magyar község 67 lakóházzal, 374 lakossal, akik közül 360 magyar anyanyelvű. 1879-ig a daróci, majd a kaposi, illetve a nagykaposi járáshoz tartozott. 1890-ben 85 lakóháza állt. Jelenlegi nevét 1905-ben kapta. A csehszlovák megszállás alatt a falu nevét Tíglás-nak írták. Lakosai őstermelésből éltek. Lakóházainak száma ekkor 103. 1940-ben lakossága közül 278 római, 252 görög katolikus, 200 református. 1944 október végéig közoktatásügyét egy római katolikus és egy görög katolikus népiskola szolgálja. 1946-tól a magyar többségű település ukrán neve Cehlivka. A II. világháborúban hatan elpusztultak. Jelenleg a falu közoktatásilag Szürtéhez tartozik. A helyiek jelentős része Ungvárra jár be dolgozni. Módos, hagyományörző község, sorsa teljesen összefonódott Szürtével: közősek anyanyelvi intézményeik és szolgáltató egységeik. A falu lakosságának száma jelenleg 585, ebből 512 magyar, 71 ukrán, 1 cseh és egy csuvas. Hitéletét nézve a római katolikus egyháznak 1995-ben 500 lelkes a gyülekezete. A római katolikus egyház újraalapításának ideje a XX. század. Lelkipásztoruk a Magyarországról érkezett Molnár Miklós. A templomot a hívek 1990-ben kapták vissza, s ebben az évben fel is újították. A reformátusok száma csekély a községben, s így református temploma sincs a falunak.

A község képe egyenes utcáival, befásított portáival, csinos magyaros házaival, virágos kiskertjeivel jó benyomást gyakorol a szemlélőre. Népe tipikusan magyar gondolkodású, fontoskodó, komoly, munkás, istenfélő és engedékeny.

Ebben a környezetben kezdtem el a gyűjtést 5 évvel ezelőtt, ugyanis a témával már régóta foglalkozom. (Tudományos vezető – Lizanec professzor).

Az első évem a családnevekre összpontosítottam a figyelmet. Feldolgoztam a témával kapcsolatos szakirodalmat: Bura László, Kálmán Béla, Kovács Jenő stb. munkáit. Adattárat készítettem és osztályozást is végeztem.

Ezt követte az utónevek vagyis a keresztnévek tanulmányozása. Meghatároztam a községben használatos utónevek jelentését és gyakoriság szerint is osztályoztam őket.

E munka harmadik stádiuma a ragadványnevek vagy ahogyan Tégláson nevezik, a csúfnevek felgyűjtése. Megpróbáltam fényt deríteni a csúfnevek kialakulásának, létrejöttének okaira és öröklődési szabályaira.

A gyűjtést tehát öt évvel ezelőtt kezdtem adatközlők és a helyi anyakönyvi kivonatok segítségével. Ez lehetővé tette Téglás személyneveinek szinkron vizsgálatát. Rájöttem azonban, hogy teljes képet csak akkor nyerhetek a község személynévanyagáról, ha korábbi adatokat is gyűjtök és diakron vizsgálatot végzek. Így jutottam el 1997 őszén az Ungvári Állami Levéltár beregszászi kirendeltségébe. Sajnos, csak a XIX. század második felében készült birtoklapokba nyerhettem betekintést. Mivel ezek a dokumentumok csak család- és keresztnéveket tartalmaznak, a ragadványnevekről nem találtam feljegyzéseket.

A felgyűjtött anyag alapján megpróbáltam összehasonlítást végezni a mai, s a XIX. század második felének adatai között, és elkészíteni Téglás személynév – monográfiáját.

Gazdag szakirodalom állt rendelkezésemre, amelyet fel is használtam. Nagy segítség volt Király Lajos útmutató a személynév-monográfiák készítéséhez, és számos monográfia, amely egy konkrét terület vagy vidék személynévanyagát dolgozza fel. Ilyen például: Bura László Bogdánfalva személynevei, Rácz Sándor Bökény ragadványnevei, Kliment Zsuzsanna Alap község mai család- és ragadványnevei stb.

A személynevek történetéről, éltéről hasznos információkat közöl Kálmán Béla A nevek világa és Ladó János Magyar utónévkönyve. Mindez azt bizonyítja, hogy a névtudomány iránti érdeklődés igen jelentős, s ennek köszönhetően a kutatások már több helyen az összefoglaló rendszerezés szakaszába léptek. Az összefoglalás és a rendszerezés a célja az én munkámnak is.

Némi ízelítőt szeretnék adni az eredményekből.

Az 1800-as évek második felében Téglás lakosságának száma 300 és 400 fő között ingadozott, a családok száma kb. 110–120. A többség magyar nemzetiségű, de élnek itt (bár csekély számban) németek és csehek is. A lakosság megosztottsága jól tükröződik a családneveken. Találunk itt német (*Eib, Fried*) és cseh (*Krcs*) eredetű vezetékneveket is. Mára, amikor a lakosság száma 600 körül van, a családoké pedig 180, a német és cseh nevek teljesen eltűntek. Helyüket orosz majd később ukrán nevek foglalták el (*Pilnyik, Hakovoj, Kacs Már*).

A vezetéknevek tipológiája alapján elmondható, hogy míg a múlt században a foglalkozással, mesterséggel kapcsolatos nevek (*Béres, Molnár, Varga*) voltak túlsúlyban, mára szinte teljesen eltűntek. Állatnevekből alakult családnevek (*Medve, Bárány*), testi tulajdonsággal kapcsolatos nevek (*Éles, Nagy, Szőke*) váltották fel őket.

Gyakoriság szempontjából az 1800-as években az *Ádám, Balogh, Bodák, Bodnár, Buday* és a *Földházi* a leggyakoribb családnevek. Napjainkban ezek közül csupán a *Földházi* tartozik a leggyakrabban előfordulók közé. Nagy szerepet játszott ebben valószínűleg a férfi lakosság nagyszámú halálózása, s így egyes nevek teljesen kihaltak. 1998-as adatok szerint a leggyakoribb családnevek a *Necze, Szécsi, Román, Szidor*.

Nézzük mi a helyzet a keresztnéveknél. Jelenleg Tégláson 126 féle keresztnév használatos, ebből 78 női és 48 férfinév. Az adatok jól mutatják, hogy a lakosság nagyobbik fele nő. Ezzel ellentétben az 1800-as években a kb. száz féle keresztnév nagyobbik fele férfinév, vagyis abban az időben a férfi lakosság volt nagyobb számban a faluban.

A nevek változatosságát tekintve a jelenlegi anyag színesebb képet mutat. Míg a múlt század végén a leggyakoribb női nevek az *Erzsébet, Júlia, Katalin, Mária*, voltak, addig napjainkban egyre inkább előtérbe kerülnek az ún. modern nevek: *Amália, Adrienn, Edina, Evelin*. A férfiaknál is hasonló a helyzet. A *Béla*, a *Ferenc*, az *István*, a *János*, a *László* és a *Sándor* kiszorítja a *Márk, Tamás, Zolt*.

A vallás nem befolyásolja a községben a névadást. Mivel a lakosság lényegében katolikus, a reformátusok száma mindössze 30–40 körül van, ezért ezen a téren nem beszélhetünk névadási különöségekről.

Mint azt már a legelején elmondtam, a ragadványnevekről csak a mai adatokat közlöm, mivel a levéltárban ezzel kapcsolatos dokumentumokra nem akadtam. Csak utalásokból és adatközlőim elmondásaiból következtettem arra, hogy a múlt század végén a ragadványneveket főleg családok viselték. Így például a *Földháziakat Brungóknak* nevezték.

A mai állapotok szerint Tégláson 130 ragadványnév van. Ebből 35 női név, míg 95 nevet férfi visel.

A névadás okainak vizsgálata alapján 11 típust különítettem el. A leggyakoribbak a foglalkozás alapján kialakult ragadványnevek (*Suszter; Pájinkás Pisti*), a testi tulajdonságot kifejező nevek (*Féllábú, Kulimáz, Cérna, Rizsi*) és a szavajárásra, szokásra utaló ragadványnevek (*Trappos, Sitty, Sugi*). Sokan öröklik apjuk ragadványnevét, de az is előfordul, hogy az apa keresztnéve válik ragadványnévvé. Természetesen elég nagy számban vannak az ismeretlen eredetű nevek is (*Bungi, Peska*).

A ragadványnevek alaktani sajátosságát tekintve Tégláson az egyelemű nevek a gyakoribbak, de előfordulnak két–sőt háromelemű ragadványnevek is (*Szálkás Józsi, Jegyzőné Rozi Mari*).

FELHASZNÁLT IRODALOM

1. Kálmán Béla: A nevek világa. – Csokonai Kiadóvállalat. – Debrecen, 1985.
2. Király Lajos: Útmutató a személynév-monográfiák készítéséhez. – Kaposvár, 1968.
3. Ladó János: Magyar utónévkönyv. – Akadémiai Kiadó. —Budapest, 1990.

Сийчи Викторія

СИНХРОННЕ Й ДІАХРОННЕ ДОСЛІДЖЕННЯ АНТРОПОНІМІВ У с. ТИЙГЛАШ УЖГОРОДСЬКОГО РАЙОНУ

Резюме

У статті подається коротко історія села, склад населення за національністю й релігією у XIX та XX столітті. Дається частотність прізвищ та імен, які побутували в селі в 1800-их роках і в XX ст. Розглядаються й прізвиська. Автор приходить до висновку, що широко вживані в XIX ст. прізвища Ádám, Balogh, Bodák, Bodnár, Buday у XX ст. їх витіснили Necze, Szécsi, Román, Szidor. Широко вживані в XIX ст. імена Béla, Ferenc, István, János, László витіснили нові імена Márk, Tamás, Zsolt. Такі ж зміни відбулися і в жіночих іменах.

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

RECENZIÓK ÉS SZEMLÉK

**LAVÉR VI., FEKETA I.I.: LIZANEC P.N. A KÁRPÁTALJAI MAGYAR NYELVJÁRÁSOK
ATLASZA.**

– II. kötet. – Ungvár, “Patent” Nyomdaipari Vállalat, 1996. – 952 s.

**ЛАВЕР В.І. ФЕКЕТА І.І.: П.Н. ЛИЗАНЕЦ, “АТЛАС ВЕНГЕРСКИХ ГОВОРОВ ЗАКАР-
ПАТЬЯ”**

т. II. – Ужгород, Производственно-издательский комбинат “Патент”,
1996. – 952 с.

Чотири роки тому ми написали розгорнуту рецензію на перший том Атласу, що побачив світ у видавництві Академії наук Угорщини в 1992 році. І ось перед нами, в такому ж естетичному оформленні і другий том Атласу, який вийшов з друку в Ужгороді у видавництві “Патент” в 1996 році.

У другому томі вміщено 460 лінгвістичних карт, серед яких 425 лексичних і 35 семантичних. У коментарях подано 148 рисунків різних реалій та 247 фразеологізмів. Цей величезний фактичний матеріал систематизовано, науково обгрунтовано й опрацьовано на найновіших методичних засадах.

“Атлас угорських говорів Закарпаття” становить собою неабияку цінність і для етнографів, бо ж, картографуючи ту чи іншу назву реалії чи поняття, автор по можливості намагається дати і їх етнографічний опис. Так, наприклад, картографуючи назви для різних хвороб, Лизанец П.М. подає зібрані ним в населених пунктах й народні способи лікування цих хвороб (див. карти № 815, 840 та інші).

Велике значення має рецензована праця і для науковців, що займаються соціолінгвістикою, адже ж на картах 706, 713, 738, 739, 745, 747, 753 тощо автор картографує назви порівняно нових реалій чи понять, де протиставленнями до традиційних угорських назв є українські та російські запозичення після 1945 року. Цей матеріал дає змогу дослідникам з’ясувати, яке місце в системі угорської лексики відіграють чи відігравали ці слова, а також дослідити угорсько-українську мовну інтерференцію на відповідному етапі контактування двох сусідніх, але типологічно різних мов (діалектів).

З глибоким науковим аналізом у рецензованому другому томі “Атласу” розглянуто 14 лексико-семантичних груп за такими темами: 1) Фізичні й психічні особливості людини, а також назви дій, які є невід’ємною приналежністю людини; 2) Сільське господарство; 3) Ткацтво; 4) Знаряддя праці; 5) Народна метрологія; 6) Транспорт та засоби зв’язку; 7) Торгівля й фінанси; 8) Школа, навчання та шкільне приладдя; 9) Спорт, різні ігри та музика; 10) Релігія, звичаї та обряди; 11) Явища природи, рельєф, гідрорельєф; 12) Юриспруденція та військова справа; 13) Суспільно-політична лексика; 14) Народна медицина та гігієна.

Уже сам перелік розділів, підрозділів, лексичних та семантичних карт з легендами, коментарями, індексом слів та ілюстративним матеріалом свідчить про великий і цінний фактичний матеріал рецензованої монографії. В усякому разі слід підкреслити, що другий том, як і перший, стане у значній пригоді не тільки для діалектологів, але й спеціалістів інших наук. Ця праця є незаперечним науковим здобутком як для унгаристів, так і для славистів та мовознавчої науки в цілому, а титанічна праця автора гідна наслідування.

Виходячи з вищесказаного, ми не можемо мовчазно пройти, не помічаючи негативної рецензії доцента кафедри угорської мови Сегедського університету Бюкі Ласло (Bükky

László), що з'явилася на I-ий том "Атласа" професора Лизанця П.М. в ж. "Magyar Nyelv" в № 1 за 1994 рік. Як відомо, на I-ий том з'явилося в різних країнах з-під пера відомих вчених 14 рецензій. Ці рецензії цілком позитивно оцінюють працю Лизанця П.М. Рецензія Бюкі Ласло є дисонансом серед них і нам повністю не зрозуміло, яку мету переслідував рецензент. Ми кілька разів перечитали її і прийшли до висновку, що рецензент добре не вичитав цю працю, бо звинувачує автора у таких "гріхах", яких у роботі немає. Так, наприклад, рецензент пише, що автор не обгрунтував вибір населених пунктів до мережі, але ж він його детально обгрунтовує у вступній частині на стор. 18–19. Звинувачується автор і в тому, що на карті 12-ій він ніби подає протиставлення (опозиції) за наголосами. Звідки ці висновки? Адже ж в коментарі до карти 12-ої автор чітко говорить, що на карті протиставляються лексеми на позначення димохода: *kémény* і *kürtő*, а крім цього, на карті подаються і фонетичні варіанти лексеми *kémény*. Таких "відкриттів" у рецензії чимало. Хоч рецензія від початку й до кінця негативна (таке буває дуже рідко в науці), проте в кінці її автор приходить до висновку: "отже не можна твердити, що рецензований Атлас є "неоцінимої ваги першоджерелом" (с. 106).

Безперечно, що в I Томі Атласу на 884 сторінках і з таким величезним фактичним матеріалом недогляди, опущення й помилки не виключені, але не знайти в рецензії на семи сторінках жодного хорошого слова – це вже занадто не об'єктивно і дуже позитивно характеризує професора Лизанця, який просто не реагував на цю рецензію, не займався спростуванням неправдивих звинувачень, а зосередився на написанні і виданні другого тому.

В кінці рецензії ще раз хочеться наголосити на незаперечній вагомості і науковості обидвох томів "Атласа" професора Лизанця П.М.

д.ф.н., професор ЛАВЕР В.І.
к.ф.н., доцент ФЕКЕТА І.І.

**РЕЦЕНЗІЇ НА КНИЖКУ В. ФЕДИНИШИНЦЯ “ФЕНОМЕН ПРОФЕСОРА
ЛИЗАНЦЯ”. – Ужгород: “Патент”, 1996. – 200 с.**

*Публікаціями рецензій на книжку Володимира Фединишинця
відзначаємо 55-річний ювілей письменника*

SZÉPIRODALMI DOKUMENTUM-ESSZÉ LIZANEC PROFESSZORRÓL

Az ungvári Patent Kiadónál a napokban szokatlan műfajú és című könyv jelent meg ukrán nyelven ezer példányban Volodimir Fedinisinec tollából: “Lizanec professzor rendkívülisége” (“Феномен професора Лизанця”).

Volodimir Fedinisinec neve jól ismert Kárpátalján és határainkon túl is: tősgyökeres kárpátaljai ruszin költő, író, kritikus, irodalomtörténész, publicista, műfordító... Több mint 40 könyve jelent meg eddig ukrán, ruszin, orosz, szlovák, cseh, magyar, angol, belarusz, udmurt, komi stb. nyelven. Ebből az adatból is kitűnhet, hogy Volodimir Fedinisinec igazi kárpátaljai, aki európai műveltségű és gondolkodású ember, aki számára a ruszin – magyar kapcsolat evidens és meghatározó jellegű. Nem véletlen tehát az író és a professzor egymásratalálása: mindketten meghatározó szerepet játszanak régióinkban, régióink kultúrtörténetében. A Lizanec professzorról szóló szépirodalmi dokumentum-esszé annak a sorozatnak egyik könyve, amelyet Volodimir Fedinisinec – mint kárpátaljai patrióta – területünk kiemelkedő ruszin/ukrán személyiségeiről ír (eddig Mikola Hricák ungvári szótáríróról és Robert Magocsij kárpátaljai származású torontói történészprofesszorról jelentetett meg könyvet; tervei között szerepel Joszip Dzendzilevszkij nyelvészről és Iván Hrancsákról írni).

Már az ukrán nyelvű címben szereplő fenomén értelmezése is elgondolkodtat: a görög eredetű idegen szó “ritka, tüneményes jelenség, tehetség jelentésben használatos, s ha ez a jelentés vonatkozik is Lizanec professzorra, mégsem hangzik magyarul olyan egyértelműen, mint ukránul. A rendkívüli szó viszont teljesen fedi Lizanec Péter karakterének lényegét: rendkívül munkabíró, rendkívül célratörő, rendkívül becsületes, segítőkész; a mi környezetünkben megszokott vezetőktől/emberektől eltérő módon viselkedik; nem alázkodik meg a főnökök előtt, s nem fölényeskedik a beosztottakkal szemben; nem áll bosszút azokon, akik őt okkal-oktalanul bántják, sértik. Mindenben kikéri tanítványai, beosztottai, barátai, családtagjai (sőt ellenségei) véleményét – és dönt a saját feje szerint. Nem végez fél munkát: amibe belekezd, azt tűzön-vízen át be is fejezi. Vannak hibái – mint mindannyiunknak –, ezeket általában elismeri. Nem tökéletes ember – ilyen nincs is –, de valóban rendkívüli egyéniség.

Az olvasó kezébe véve ezt a kiadványt arra kíváncsi, sikerülhet-e Volodimir Fedinisinecnek bemutatni az igazi Lizanec Pétert, a sok adat között nem vesznek-e el a karaktert meghatározó vonások. Már az első oldalak elolvasása után meggyőződünk arról, hogy az író mestere a szónak és az emberismeretnek: az életrajzi adatok közül jó érzékkel választja ki azokat a momentumokat, amelyek tényekkel és nem szavakkal illusztrálják a professzor úr jellemének rendkívüliségét. Engem különösen az fogott meg, ahogy Lizanec Pétert beállítja a kárpátaljai ruszin kultúrtörténetbe, amilyen magabiztosan kezeli a ruszinság történetének adatait, amilyen szeretettel és elkötelezettséggel ír népéről. Megfogalmazódott bennem az a keserű kérdés is: miért nem írnak a kárpátaljai magyar írók ilyen értelemben vett lokálpatriotizmustól fűtött könyveket a kárpátaljai magyar kultúrtörténetéről; miért keressük egymásban azt, ami elvált, s nem azt, ami összeköt?

A dokumentum-esszé bevezetésből, hét fejezetből és mellékletből áll.

A bevezetésben a szerző indoklást ad arról, mi indította útjára e sorozatot. Mint ukrán szakos filológus az Ungvári Állami Egyetem meghatározó egyéniségű tanáira emlékezik jó szóval, akik iskolát teremtettek a nyelvészetben.

Az első fejezet Lizanec Péter tevékenységét öleli fel a kárpátaljai kultúra kontextusában; a második fejezet életrajzi adatokat tartalmaz; a harmadik fejezet tanszékvezetői minőségében mutatja be a professzort; a negyedik fejezet a nemzetközi nyelvföldrajzi kutatásokban elfoglalt helyét vizsgálja; az ötödik fejezet a Hungarológiai Központ létrehozásáról szól; a hatodik fejezetben a Lizanec Péter tevékenységéről szóló nemzetközi visszhangról olvashatunk; a hetedik fejezet nem hallgatja el azokat a negatív hangvétellű írásokat, amelyeket a rendszerváltás idején jelentek meg a professzorról. Volodimir Fedinisinec állásfoglalása ezek kapcsán egyértelmű, de véleményét nem erőszakolja rá az olvasóra, mindössze elgondolkodtat.

A mellékletben bibliográfiát, recenzió-jegyzéket, rövid életrajzi tájékoztatót közöl a könyv szerzője.

A dokumentum-esszé sok fotót tartalmaz; stílusa olvasmányos, kulturált. A szerző nem vagdalkozik, nem sért senkit még akkor sem, amikor a sorok között a beavatott olvasó konkrét, de meg nem nevezett személyekre ismer.

A könyvet azok figyelmébe ajánljuk, akik szeretik Kárpátalját, akik keresik a rendet napjaink zűrzavarában, akik megbomlott időnkben értékrendet keresnek; s nem utolsósorban azoknak, akik meg akarják ismerni az igazi Lizanec Pétert.

Horváth Katalin

docens

1996. jun. 25.

ХУДОЖНИЙ ЖИТТЕПИС ВЧЕНОГО

Він автор 290 наукових праць, 16 монографій, 7 з яких з'явилося за кордоном, 14 підручників, 11 брошур науково-популярного та методичного змісту. Його праці дістали високу оцінку в Англії, Болгарії, Естонії, Канаді, Молдові, Німеччині, Польщі, Росії, Румунії, Словаччині, США, Угорщині, Україні, Фінляндії, Франції, Хорватії, Чехії, Югославії... Таким вченим пишався б будь-який найпрестижніший навчальний заклад світу. Безумовно, гордиться ним і Ужгородський університет. Мова йде про відомого українського вченого, директора центру гунгарології, доктора філологічних наук, професора Петра Миколайовича Лизанця.

Про П.М. Лизанця написано чимало. Його ім'я згадується у фундаментальних працях Е. Балецького, С. Бевзенка, С. Бернштейна, М. Булахова, В. Гомонная, Й. Дзендзелівського, Я. Закревської та багатьох інших. Однак, благородну справу написати життєпис відомого науковця взяв на себе відомий закарпатський письменник Володимир Фединишинець у книзі "Феномен професора Лизанця" (Ужгород, 1996. – 200 с.). У семи главах книги ("Діапазон і контекст", "Біографічне, навчання, науковий шлях", "Кафедра", "Міжмовні контакти, діалектологія, лінгвогеографія", "Центр гунгарології", "Науковий резонанс", "Дещо з довкола") робиться спроба проаналізувати основні віхи в житті і багатогранній науковій діяльності ужгородського професора.

Професорів сьогодні багато, але не всі з них можуть сказати, що внесли вклад у досліджувану ними сферу науки. Для деяких, і це не таємниця, наука завершилася відразу після захисту докторської дисертації. Такі вчені є не справжніми науковцями, а людьми, які стояли в черзі за дипломом доктора наук. Не такий професор Петро Лизанець. Безумовно, правий В. Фединишинець, коли відносить Петра Миколайовича

до когорти “науковців високого польоту”. “Професор Лизанець, – пише письменник, – лінгвіст, який однаково впевнено почуває себе, як у славістиці, так і гунгарології, будучи корінним жителем Карпат, якому й ті мови на білінгвістичній нашій території не треба вивчати за розмовниками...”. Володимир Фединишинцю вдалося відповісти на питання, які ж фактори вплинули на формування особистості П. Лизанця в науці, ввели його в коло відомих вчених сучасності. “Пунктуальність, обов’язковість, уважність, такт, зібраність, – пише письменник, – і є, очевидно, вирішальними в характері професора Лизанця, у стилі його роботи, власне, її організаційного моменту. Інакше науковий доробок не вражав би таким розмахом, масштабністю і скрупульозністю”.

Організаторські здібності Петра Лизанця найкраще проявилися під час тридцятирічного керування кафедрою угорської філології і восьми років очолювання Центру гунгарології. Очоливши в 1966 році кафедру, “вчений цілеспрямовано організовує навчально-методичну і науково-дослідну роботу студентів та викладачів, відповідально і перспективно скеровує, націлює і надихає колектив на систематичний збір діалектологічного і фольклорного та етнографічного матеріалу серед місцевого угорського населення, Карпатського регіону, який ляже в наукові проекти вченого...” Таким був П.М. Лизанець в 1966-му, таким він залишився по цей день. В цьому, мабуть, і полягає феномен професора Петра Лизанця.

Відомі вчені світу високо оцінили відкриття в Ужгороді Центру гунгарології, який очолив (і в цьому нема нічого дивного) П.М. Лизанець. Наведемо тільки деякі з висловлювань. “Було приємно познайомитися з роботою Центру гунгарології при Ужгородському університеті. Дуже радий, що такий Центр успішно функціонує. Бажаю йому успішного розвитку в новій незалежній Україні” (академік І. Юхновський). “Вірю в розум, вірю в інтелігенцію. Дякую за Вашу велику і корисну роботу” (депутат Верховної Ради України О. Ємець).

Незважаючи на складні економічні та фінансові умови, в яких опинилася українська наука (дай боже, щоб чимскоріше це закінчилося), Ужгородський університет продовжує налагоджувати зв’язки з навчальними та науковими закладами передових країн світу. Але, коли ми говоримо про УжДУ, то завжди маємо на увазі якихось конкретних людей. До них слід віднести професора П. Лизанця. Його багаточисленні виступи на міжнародних конференціях в Талліні, Будапешті, Турку, Дебрецені, Ювіскуле, Братіславі, Брюсселі, Охріді, Парижі, Сегеді та інших містах, не тільки підняли авторитет вченого в науковому світі, але й зріс престиж єдиного в області університету. Завдяки таким науковцям, як П. Лизанець, Ужгородський університет високо котується за кордоном. Провідні вчені світу мають за честь брати участь у міжнародних конференціях, які проводить Центр гунгарології, очолюваний професором П. Лизанцем.

“Професору Лизанцю за шістьдесят. Для науковця – се чудесні творчі роки, коли набутий досвід, знання, авторитет можна переплавити у ще значніші наукові відкриття. У даному випадку – це й зеніт слави, і нові стартові можливості на новому витку безкінечної життєвої спіралі”. Професор П. Лизанець має над чим працювати. Він турбується виходом наступних томів Атласу, новими числами журналу “Акта гунгаріка”. А коли у співавторстві з колегами і без них готує той чи інший посібник для угорців, що захочуть вивчати українську мову, а для українців, що бажають знати угорську, – це нова, неорана нивка на немалому і без цього лінгвохліборобському полі професора Лизанця.

На завершення хотілося б побажати Петру Миколайовичу нових творчих успіхів, а письменнику Володимир Фединишинцю подякувати за цікаву і змістовну книгу,

яка, безумовно, припадає до душі не тільки науковцям, але всім, кого цікавлять життєписи видатних наших земляків. Шануючи їх, ми зберігаємо і шануємо нашу історію.

м. Ужгород, вересень, 1996 р.

Микола Вегеш
кандидат історичних наук,
доцент

ПОВІСТЬ ПРО НЕПЕРЕСІЧНОГО ВЧЕНОГО, НЕОРДИНАРНУ ОСОБИСТІТЬ

Вийшла друком доволі оригінальна, захоплююча й чудова книжка-портрет-есеї (я сказав би – повість) про неординарного закарпатця, вченого-дослідника й педагога-інтелігента з красномовною назвою “Феномен професора Лизанця”. Автор книжки – добре знааний у нашій країні і за її межами талановитий письменник, літературознавець, журналіст і публіцист пан Володимир Фединишинець.

Відразу зазначимо, що все написане, про що мовиться, що подається й ілюструється на сторінках книжки, є чіткою реальністю, так наполегливо, копітко, з високою компетентністю й пунктуальністю, добросовісністю й вимогливістю знайденого, вивченого й літературно, у гарній і доступній мові викладеного автором.

До слова, про це вельми яскраво й об’єктивно відгукнулись у пресі мудрий педагог-патріарх і вчений, кандидат філологічних наук пан Василь Орос та ще окремі читачі названого твору.

Мені особисто імponує все, що складає зміст книжки про професора Петра Лизанця і про його, мовити б, непересічну, славу, хоча й типову закарпатську родину. Гадаю, що про неї можна б написати не одну поему, повість, роман. А з-поміж неї – і про феномена-професора пана Петра, котрий є центральним персонажем цього твору. А в ньому правдива розповідь про формування, життя і діяльність ученого, його здобутки, і все це яскраво і суттєво проілюстровано всіма можливими (і багатьма ще не традиційними) засобами. Останнє є значним новаторським здобутком автора книжки.

Надто чіткою і спрямовуючою є композиція книжки, котра охоплює і умови-сходинки народження та становлення людини науки, професора, педагога і керівника, подвижника широкомасштабної і науково-дослідницької діяльності (і між цим – найважливіші – популярні методи наукових досліджень), і громадсько-суспільну діяльність, що сягає міжнародного значення, і розгорнутий та нормативно чітко систематизований бібліографічний покажчик праць ученого (з рецензіями та посиланнями світил нашого та американського континентів на них), і багатьох ілюстрацій – фактичної наочності про титанічну діяльність дослідника.

Сприймаю весь зміст книжки з особливим враженням і близькістю, позаяк викладені в ній життєві та інші факти в основному мені відомі...

У перші дні навчання в УжДУ я проживав в гуртожитській кімнаті серед студентів II-го курсу медичного факультету. Це були Ф. Теличко, М. Фатула (нині – професори, академіки ВШ), М. Ковач, І. Роман, покійний мій односелець П. Попович та молодший брат Петра Лизанця – Михайло. Я дивувався з оптимізму, наполегливості, сміливості, працьовитості і рішучості цього юнака (котрого, як відмінника навчання, невдовзі запросили на студії до військово-медичного інституту, про що зазначає й автор книжки).

Починаючи з II-го курсу, я щороку брав участь (незабаром я вже знав і третьокурсника нашого філфаку Петра Лизанця) у проведенні наукових діалектологічних експедицій, що організовувались і працювали під керівництвом тоді доцентів, а нині відомих професорів С. Бевзенка та Й. Дзєндзелівського. А ось після закінчення IV-го курсу я був членом такої експедиції у селах Квасово, Верхні та Нижні Ремети Березівського району. Старшим у нашій групі був тоді вже аспірант першого року навчання Петро Лизанець. Таку ж наполегливість, працьовитість і пунктуальність, як і брат Михайло, колишній другокурсник, “продемонстрував” і пан Петро: він тримав суворий контроль за здійсненням програми експедиції, а більшість робіт він виконав особисто.

Звідки такий трудовий досвід і завзятість у хлопців-Лизанців?

На це не риторичне запитання дуже ясно відповів автор на сторінках книжки...

У ті дні (експедиції) мені і поталанило познайомитись із прекрасними і мудрими батьками, зі всією родиною Лизанців, яка пройшла не простий, а майже героїчний життєвий шлях (побував і в тій гарній хаті, яку бачимо на фото)... Важко уявити, як батьки, покинувши злидарське гірське село, з п'ятьма дітьми, заселяють пустинну цілину у Шом-Косіно (так тоді називалось), освоївши її, звели добротне житло, на обійсті посадили сад-виноград, вирощували хліб та овочі, і діти успішно вчилися (усі стали високоосвіченими, а Петро і Михайло – докторами наук, професорами, про що читач і довідується з книжки). І всього цього досягнуто, перш за все, дякуючи премудрим батькам (хоч і самі вони були малоосвіченими), батькові Миколі (1899–1979) та матері Марії (1903–1978), але багаті життєвим досвідом предків, випробуваною віками батьківською, родинною педагогікою, невідривною від християнської мудрості і духовності. Все це вони щедро і кінцево віддали дітям. І одержали прекрасні наслідки-плоди.

Таким було раннє загартування постаті майбутнього професора. А далі були старанне навчання, перші наукові спроби-розвідки і невдовзі – широкомасштабна наукова, педагогічна та суспільна праця, яка виявила феномен ученого, і без якої він не мислить життя.

Однак сутність феномена не тільки у працьовитості, самовідданості і подвижництві заради досягнення мети, але й у вмінні долати будь-які труднощі та перешкоди, яких, ой, як було немало.

Доля звела мене працювати в УжДУ майже поруч з паном Петром Лизанцем понад два десятиріччя (навіть на початку 1971 р. я, вперше в житті, був присутній на захисті докторської дисертації саме Петром Лизанцем у Львівському ДУ і почув вельми схвальні та одноголосні відгуки про неї).

І я повністю поділяю з автором книжки паном Володимиром Фединишинцем твердження про те, що герой його книжки – високоінтелектуальна, добропорядна і доброзичлива, тактовна, толерантна і коректна людина, кредом у житті і праці котрої є глибока віра і переконаність у здійсненні будь-яких завдань і досягнення мети.

Успіхам і зростанню феномена професора завжди сприяла і сприяє його дружина пані Надія, висококваліфікований лікар і викладач, у всьому допомагаючи й підтримуючи його у нелегкій праці (разом виростили й виховали двох гарних і високоосвічених дітей).

Відомо, на жаль, що з-поміж тоталітарно-більшовицьких керівників і так званих стовпів науки з університетської “еліти” були й недоброзичливіці і заздрісники, котрі заважали йому у праці, а інколи просто перегороджували шлях до росту, завдаючи чимало нервових напружень і прикрощів.

І зараз є незрозумілим той факт, що відомий у Європі вчений, засновник власної наукової школи, творець і постійний завідувач ось уже понад три десятиріччя вузівської

кафедри, засновник і керівник єдиного в Україні (і поміж країн т.зв. СНД) Центру гунгарології, автор сотень визнаних у Європі цінних наукових праць, десятків монографій, досі не удостоєний звання академіка Вищої школи. Зі всією серйозністю вважаємо, між іншим, що і Угорська національна академія наук, вочевидь, у боргу перед ужгородським професором.

Не можна не відзначити, поруч зі всім, і великого та самовідданого працелюба, котрим є автор книжки пан Володимир Фединишинець, компетентний і прекрасний майстер портретів учених (про що переконуємось і з відомого нині гарного нарису про славнозвісного Кароя Мейсароша, першого історика Ужгорода, відомого лексикографа Миколу Грицака, а теж нарисів-портретів, що видрукувані у двотомнику автора промовистою назвою “Срібні силуети”). А це все, як і вищеназвана книжка, засвідчує і про феномен письменника, який володіє рідкісним даром – умінням чітко все запримітити, охопити, дослідити і в доступній, яскравій формі викласти для кожного читача. Авторські оповіді, твердження і переконання вміло доповнюють і підсилюють враження послідовно (в хронологічному порядку) розташовані фотографії.

Читач чітко і глибоко збагнув, що людина, учений, митець, виходець із селян, успішно розкриває свій феномен (і стає ним), перенісши хліборобську працьовитість на терени науки (що у свій час оспівав поет-академік М. Рильський), літератури, мистецтва. До таких митців належить і письменник Володимир Фединишинець, у працьовитості і завзятості з котрим важко порівняти кого-небудь із літераторів.

І насамкінець замість невеличкого резюме.

Як людина, якоюсь мірою причетна до педагогічної праці, вважаю, що головний персонаж вищеназваної повісті може служити, як колись казали, ідеалом чи еталоном-взірцем для наслідування. Тож книжка може сприяти підростаючому поколінню, так би мовити, спрофорієнтуватись, виявити свою обдарованість, здібності і талант та знаходити своє місце в житті. І просто працювати, керувати собою, вміти доводити розпочату справу до кінця. А це, гадаю, у наші дні вельми актуальна проблема. З цією метою, вочевидь, варто усім, у тому числі і облуправлінню освіти, райміськвно і спонсорам знайти можливість перевидати книжку значно масовішим накладом, щоб вона стала більш доступною для учнівської і студентської молоді та масового читача.

Велике спасибі члену Спілки письменників України пану Володимирі Фединишинцю за наступний такий прекрасний подарунок до скарбниці української педагогіки, яка нині розвивається у самостійній державі.

Ужгород, вересень 1996 р.

Юрій Піпаш
педагог

БОРОЗНИ В ГУНГАРОЛОГІЇ ТА У СЛАВІСТИЦІ, або: ВЧЕНИЙ—“НАШОГО ПОЛЯ ЯГОДА”

Ім'я завідувача кафедри угорської філології Ужгородського університету, а з 1988 року і директора Центру гунгарології професора Лизанця добре відоме у науковому світі. А у світі простих людей-лаїків? Ми, безперечно, теж дещо знаємо про цю видатну людину із періодичної преси. Але вчений зі світовим іменем, яким і є мій земляк професор Лизанець — уродженець маленького села в горах Ізвор, у назві якого вловлюється звичне для

горянина слово “зворина”, “звір”, — він заслуговує на більше, на те, аби його портрет на повний зріст був вималюваний для широкої громадськості, а не лише для вузького наукового світу. Такий всебічний, різногранний портрет вченого і намалював для нас талановитий письменник Володимир Фединишинець у своїй книзі “Феномен професора Лизанця” — видавництва “Патент” 1996 року. У привабливій обкладинці з усміхненим обличчям вченого — двісті сторінок відмінного тексту на добротному папері виразним шрифтом. Книга жанрово означена як портрет-есеї. Мова автора барвиста, збагачена лексично, стилістично. Відтак мова жвава, емоційна, бо такий стиль, такий виклад полюбляє письменник для кращого контакту з читачем. І він цього контакту досягає.

Зі сторінок книги на сім розділів, обрамованих передсловом — “Заспівом” і післясловом — “Виспівом” (друге є, очевидно, новоутвором — його зустрічаю лише у Фединишинця), та щедро ілюстрованих фотографіями із особистого архіву вченого (їх всього вісімдесят плюс репродукції обкладинок і титулів праць у тексті), — перед читачем виринає яскрава постать невтомного “дволикого” жреця науки. Дволикого — бо прокладає глибокі борозни не тільки в гунгарології, а й у славистиці. Крок за кроком автор простежує науковий доробок професора, скорше досліджує, ніж описує. І в ході розповіді, як це прийнято в жанрі есею, раз у раз майстерно ділиться з читачем особистими враженнями і міркуваннями, пов’язаними з темою, є тут коротенькі і цікаві відступи. Таким чином біля головного героя наче присутній і сам письменник, і це дуже правильно, бо ще більше заінтриговує читача, а письмо робить щирим. Дуже часто в інших авторів герой на віддалі, оповідь суха, безпристрасна, інформативна. А тут — сторінка за сторінкою письменник розкриває феномен професора Лизанця.

Так у чому ж полягає той феномен? В долі? В доробку?

Верховинський хлопчик Петро в силу обставин назавжди опиняється в угорськомовному оточенні на Берегівщині, куди переїхала його родина. Досконало оволодіває мадярською мовою, цікавиться угорською культурою. І хоч вищу освіту здобув в Ужгородському університеті з української філології, подальша його стежина в науку пролягла угорською мовною цариною. Він ґрунтовно досліджує різні аспекти говорів угорського населення нашого краю, а також так звані мадяризми у мові корінного населення краю. Сотні друкованих праць, десятки монографій, атласи, — все це набуток вченого. Успішно захищено кандидатську дисертацію.

1966 року доцент Лизанець як перспективний вчений обирається завідувачем кафедри угорської філології, а дальша сходинка — й директор Центру гунгарології, головний редактор журналу “Акта Гунгаріка”. З того часу і до сьогодні невтомний вчений-педагог (університету віддано понад сорок років праці, водночас захищено й докторську дисертацію) з невичерпним ентузіазмом вишукує і досліджує нові й нові взаємні сліди в духовній спадщині двох етнічних груп Карпатського краю — мадяр і русинів, що живуть поруч тисячу років. Нині професор Лизанець — визнаний авторитет у мовознавстві і зокрема в лінгвогеографії. Про це говорить і той факт, що близько півтисячі відсилянь на основні праці вченого зробили інші вчені — гунгарологи і славісти.

Освітлені в книзі й приховані аспекти (це також цікаво для читача). Письменник із жалем констатує недоброчливість окремих людей, як правило, заздрісників. Одних особа професора Лизанця не влаштовує тим, що працює на культуру угорців, коли він українець-русин. Інших “скандалізує” тим, що будучи неугорцем, очолює угорську кафедру, угорський науковий центр. Але професор — до честі йому! — не реагує ні на випадки в пресі, ні на плітки, а точніше — реагує працею, відповідає на них працею. І не тільки на

полі гунгарології, а й на славістичній ниві. Бо він однаково упевнено, як констатує автор портретної книги, — почуває себе в обох наукових стихіях. До всього — не слід забувати — читає лекції студентам, виступає на міжнародних конференціях, конгресах, симпозиумах, тобто дуже часто в роз'їздах. Активний у громадській роботі (наприклад, у товаристві “Знання”. І весь час у науковій роботі — пише статті, монографії, брошури, укладає словники, атласи тощо.

Професор Лизанець є автором понад 300 статей з лінгвістики, 16 монографій, 14 підручників, 11 брошур науково-популярного та методичного змісту. Його Атласи угорських говорів Закарпаття та угорських запозичень у мові корінних жителів краю є не лише першими в історії мовознавства, але й новаторськими, — такий правдивий висновок робить письменник Фединишинець. Професор — активіст усіх найважливіших університетських заходів. Закономірно, що така обсяжна робота помічена давно, але тільки недавно Указом Президента України 1995 року Петру Миколайовичу Лизанцю присвоєно почесне звання Заслуженого діяча науки і техніки України. Це справді заслужена відзнака.

Книга Володимира Фединишинця “Феномен професора Лизанця” споряджена ґрунтовною бібліографією окремих видань вченого та його найважливіших наукових статей. Окремим списком додаються численні наукові посилання гунгарологів і славістів інших країн на праці професора. Тут і список літератури про нього, де серед інших — і стаття письменника, а тепер додається і цей портрет-есеї.

Добре створена книга-портрет письменником Фединишинцем! І не тому, що треба будь-що зробити зауваження чи побажання наприкінці рецензії, а просто замислився: що може зауважити все ж таки простий читач, яким є автор цих рядків? Хіба те, що годилося би письменнику ширше і глибше висвітлити героя своєї документально-художньої повісті як сім'янина, а також — може, всебічніше — і як наставника студентської молоді, педагога з багаторічним стажем. А втім, письменник і сам кається, що не зумів до глибини пізнати свого героя — як чоловіка, батька, дідуся, що — більше зосередив увагу на його науковій діяльності. Що ж, нанести на той образ додаткові помітні штрихи ніколи не пізно. Це лише увиразнить феномен. Я так розумію, що письменник спілкується зі своїм героєм і після виходу книги.

До слова, книга Володимира Фединишинця читається легко, захоплено. На Свалявщині її прочитають з особливим інтересом, оскільки професор Лизанець за метрикою “нашого поля ягода” і, як такий, своїм іменем, — так поширеним, типовим у нас, — доповнює славу плеяди діячів культури — уродженців Свалявщини в ряду Івана Сільвая, Олександра Митрака, Євгенія Фенцика, Юрія Гуци-Венеліна, Григорія Жатковича, Андрія Карабелеша та ін. Серед плеяди славних сучасників — він, професор Лизанець, надто помітна особистість. І вибір письменника Володимира Фединишинця його — як свого героя — цілковито закономірний, виправданий, мудрий.

*с. Голубине
Свалявського району
30.XII.97 — 20.IV.98.*

Василь Молнар
краєзнавець

ЯКА ЧУДОВА КНИЖКА!

Так я подумав, прочитавши за три дні портрет-есеї письменника Володимира Фединишинця “Феномен професора Лизанця” (Ужгород: “Патент”, 1996). Все тут відповідає

дійсності. Осмислено величезний науковий матеріал, підібрано ogromний фактаж, втиснуто значний обсяг інформації. І все це автор дуже вдало композиційно організував, розповідаючи біографію вченого і висвітлюючи його шлях у науку. А оскільки проф. Лизанець понад тридцять років очолює кафедру угорської філології УЖДУ, про це — окремий розділ. Як окремо пишеться і про роботу Центру гунгарології, яким керує проф. Лизанець з дня його заснування, його громадську діяльність. І все — з посиланням на архівні джерела, документи.

У такому обсязі матеріалу можна втонути, як у глибокій річці, але письменник-майстер знайшов такі прийоми оповіді, коли читаєш і не можеш відірватися від книжки. Є тут мовби ліричні, поетичні відступи від теми, але вони дуже доречні при такому насиченні інформацією, без якої також не можна випускати книжку про вченого, коли треба конкретно висвітлювати його шлях у науку, а основне — його наукові ідеї, що містяться в працях.

Проф. Лизанець автор шістнадцяти монографій, кількох томів лінгвістичного атласу. І письменник сумлінно погортав їх, вивчив, щоб зробити належні узагальнення. Зі сторінок портретного есея видно не лише гунгаролога і славіста проф. Лизанця, а й ерудицію автора, письменника, який володіє стилем захоплювати читача. Я пригадую інші його красноріччі статті, книги з теми карпато-русинства чи документальну оповідь про лексикографа Миколу Грицака, як взагалі добре пам'ятаю енергійного студента Фединишинця з філологічного факультету, який цікавився літературою, багато писав до газет.

Я щиро радий за колегу проф. Лизанця, що в особі талановитого письменника Фединишинця, його вчорашнього студента, він знайшов нині свого цікавого біографа, який віртуозно володіє пером — не боюся такого визначення. Погодьтеся, що писати про “суху” науку нелегко, щоб легко було читати, що цікаво було читати. І не просто описово розповідати, а й докидати слівце гумору, гострий дотеп на адресу професорових чи своїх недругів (а є такі, є).

Окремо треба відзначити фотоілюстрації до розділів. Це дуже потрібна справа. Фото — вже історія науки, університету, Центру гунгарології, коли поглянути на датування знімків та знати людей, які там схоплені фотооб'єктивом.

Дуже добре, що до розповіді додано бібліографію окремих видань проф. Лизанця, найважливіших його статей, наукових посилань на праці, літератури про нього. Це доповнює і документує розповідь.

Саме поняття “феномен”, що наявне у назві портрета, письменник зробив наче рефреном своїх розділів, всюди дошукуючись суті, конкретизуючи тези. Це і зшиває розповідь.

Книгу Володимира Фединишинця “Феномен професора Лизанця” я назвав би одою в прозі, але одою в цілком позитивному значенні терміна, що широко вживався в російській класичній літературі, зокрема поезії.

Це короткий відгук на видання, яке мені дуже сподобалося. А в короткому відгуку всього не скажеш. Але і будь-яка ґрунтовна рецензія, — яка — не виключаю — появиться, і не одна, — буде завжди поверховіша від самої книжки, що майстерно написана і несе, повторюю, огромный обсяг інформації, засвідчуючи ерудицію письменника-біографа, поглиблюючи і його лінгвістичні погляди, бо знаю, що Фединишинець в угорськомовній періодиці (і не лише в угорськомовній, та все-таки частіше) дуже активно виступає з проблем материнської мови, укладає регіональний словник. І все це є дуже цікаво, актуально. Тому зрозумілі й звернення письменника до постаті проф. Лизанця, який фіксує величез-

не мовне багатство Карпатської долини у своїх атласах. Тут інтереси письменника і вченого мовби перехрещуються.

Повторюю: чудесна книжка! Я широ радий і за проф. Лизанця, і за письменника Фединишинця, що вони “знайшли” один одного. І обом їм спасибі від читачів, які з виходом портрета-есея мають можливість розміркувати про сенс життя і роботи, ще раз і ще раз звіривши свої мрії з реальністю.

14.VII.96 р.

Василь Орос
доцент, кандидат
філологічних наук

ФЕДИНИШИНЕЦЬ ВОЛОДИМИР

ЗА П'ЯТЬ РОКІВ ДО КІНЦЯ СТОРІЧЧЯ...*

Це – проблемний погляд на майже тисячосторінковий біографічно-бібліографічний покажчик Івана Хланти “Літературне Закарпаття у XX столітті” (Ужгород, 1995), що вийшов під маркою державної обласної універсальної наукової бібліотеки (відповідальна за випуск директор Людмила Григаш) зі системи управління культури нашої держадміністрації. Праця ґрунтовна, капітальна, масштабна. Якщо одним словом, праця огромна. Її можна було спрогнозувати взагалі і в доробку автора зокрема. Закінчується сторіччя – народи, нації підсумовують зроблене. Очевидно, вийдуть підсумкові Енциклопедії з різних галузей знань, так і універсальна. Вже мадяри завершують Енциклопедію Світової літератури, куди мав щастя потрапити й автор цих рядків, як і ряд провідних крайових письменників. Іван Хланта (це зокрема) ішов до своєї капітальної праці більше десятих років. Я був першим, хто з ужгородських письменників відкрив йому свій друкований архів для бібліографування, й не шкодую, ясна річ.

Це чотирнадцята за порядком Хлантова бібліографія. Не сумніваюся, що він і надалі розроблятиме конкретні пласти. Роботи тут вистачить кожному бажаючому. Я вже встиг почути й деякі голоси сумніву: а навіщо така бібліографія?.. Ну, це так ставити питання може тільки невіглас або людина зла, заздрісна. Іван Хланта – практичний лідер крайової бібліографії. І... майже одиночка. А таки умовно очолив – хочеш чи не хочеш – той гурт ужгородських бібліографів, що зосереджений фактично у двох бібліотеках (крайовій та університетській), в якому загалом трудяться належне Валерій Падык, Марія Рушак, Олена Закривидорога, Микола Вегеш та інші, чи трудилися раніше – Тамара Аكوпова, Володимир Неточаев, Павло Распопін, Іван Холопенков, а ще раніше – Євменій Сабов, Володимир Бірчак, Іван Гарайда, Микола Лелекач та інші.

Щоправда, – най вибачать мені заздрісники! – уже рівного до постаті Івана Хланти в крайовому бібліографуванні немає. Я вирівнюю крен своєї попередньої оцінки за рум'яна однієї другорядної постаті (а може, й не однієї), не боюся бути непослідовним, бо лише конкретний момент і конкретна робота мені диктує бал.

“Літературне Закарпаття у XX столітті” – праця Івана Хланти узагальнююча, можна сказати, й остаточна, бо за п'ять років до кінця сторіччя навряд чи щось зблисне нового на обрії крайового письменства. А якщо й зблисне, немає тут нічого дивного. Час безперервний, цілісний. Він лише умовно ділиться на дрібні чи більші відтинки для зручності буття гомо-сапієнс. Це розуміє упорядник, коли бере контекст літературного процесу, залучаючи до опису й кінець XIX ст. Так поступить, очевидно, й інший невідомий нині бібліограф, коли через сто років підсумовуватиме перше сторіччя третього тисячоріччя від народження Ісуса Христа.

Іван Хланта бібліографує все, що наявне фактично, не дивлячись на факт членства або не-членства того чи іншого літератора у Спілці письменників України. Тим паче, що в Ужгороді настільки девальвовані вимоги до професійності майбутнього письменника, що “очленитися” можна за наявності однієї нещасної книжечки, але... хоча б трьох пля-

* Рецензія написана 22–24. ІІ. 1996 р. Збережено стиль автора (ред.).

шок “Кайзера”, “Раги”, “Русской” чи й “Української” (з перцем)... Членство зараз, на жаль, не означає професійності... А до того гідка сталінська структура, можливо, доживає свої останні дні. У травні буде Другий (чи Одинадцятий, – як рахувати) з’їзд Спілки письменників України, він може висловитися за саморозпуск централізованої структури, яку логічно замінять творчі об’єднання, стильові крила, що потому, напевно, витворять асоціацію... Спілка й статутно мусить бути переорганізована, реформована. Досі вона служила засобом подавлення свободи слова, як не парадоксально, обмеження свободи вибору, окреслення свободи поведінки. Завдяки сталінській задумці Спілка буде зорієнтована контролювати, проробляти, наставляти, перевиговувати, ламати, знищувати, служити, прислужувати точніше. Верхівка довірених і забезпечених, смачно підкормлюваних гонорарами, здійснювала денне і нічне керівництво темною пишучою масою чи братією, уриваючи собі найщедріше з усього і найпрестижніший куш. По “тяжких” трудах без творів підходила до своїх ювілеїв, зате щороку з усім домашнім потчтом і любовницями відпочивала в найреспектабельніших санаторіях.

Якби не новий час, бібліографія Івана Хланти “Літературне Закарпаття у ХХ сторіччі” стала б худошавою старою дівою з комсомольськими примхами, її, рецензуючи ще в рукописі, скоротили б, уточнили, погодили... І це “кессерове сеченіє” лише спотворило б не так процес народження, як продукт.

Об’єктивна теоретична установка Івана Хланти – забібліографувати якомога глибше, ширше, ґрунтовніше й підвела його до відрядного результату. На мою думку, науковець охопив матеріал – згідно з можливостями одностомника на тисячу сторінок – десь на 90 процентів. Це близько до ідеального варіанту. Довідник охоплює найважливіші імена, віхи: Федір Арістов, Омелян Балецький, Марко Бараболя, Володимир Бірчак, Антоній Бобульський, Юлій Боршош-Кум’ятський, Августин Волошин, Андрій Ворон, Михайло Враль, Антон Годинка, Володимир Гошовський, Василь Гренджа-Донський, Лука Дем’ян, Юрій Жаткович, Йосип Жупан, Корнило Заклинський, Зореслав, Іван Ірлявський, Андрій Карабелеш, Петро Лінтур, Олександр Маркуш, Іван Мураній, Ірина Невицька, Євгеній Недзельський, Іван Панькевич, Андрій Патрус-Карпатський, Василь Пачовський, Олексій Петров, Марійка Підгірянка, Федір Потушняк, Микола Рішко, Петро Сова, Гіядор Стрипський, Михайло Томчаний, Іван Чендей, Олекса Янчик... Я назвав зірок першої величини. Всього ж довідник містить 235 персоналій (більше 5,5 тисяч позицій). Отже, обраний упорядником принцип включати всіх, бібліографувати все, – є правильним. Це – реальна картина літературного процесу без фільтру, масок, суб’єктивізму, амбіцій тощо.

Але моя думка сягає далі. Працюючи над двотомною “Спіраллю літературного руху Підкарпатської Русі” від найдавніших часів до сьогодні (історія крайового письменства), я прийшов до теоретичного висновку: все наше, що творене нашими людьми, де б вони не знаходилися на земній кулі, якою б мовою не писали. Це перша теза, і друга: все наше, ким би, де і якою мовою не творилося, коли воно про нас. Це принципіві тези. Отже, все вважаю набутком карпато-русинської літератури, що написане насамперед рідною мовою, а також українською, російською, словацькою, чеською, мадярською, єврейською, англійською, німецькою, французькою і т.д., якщо це творене нашими людьми вдома чи на чужині. Або – творене – чужими людьми про нас. У такому разі (якщо була б дотримана друга теза) Хлантив покажчик ще більше об’єднував би Карпатський регіон до купи, хоч він його не роз’єднує і так. Я тішуся з об’ємності роботи уже, і тішився б ще більше з абсолютної повноти.

Дуже легко в цей спосіб вирішувалося б питання включення чи не включення (як є частково зараз) до покажчика чужих і чужомовних письменників з їхніми об’ємними творами – романами, повістями, циклами, поемами – про нашу Підкарпатську Русь. Бо, скажімо, Іван Ольбрехт в покажчику є, а вже Бейли Іллеша, Мігая Томаша, Пала Ілку,

Золтана Фабрі, Пала Раца, Ласло Шафарі, Яноша Маці, Ольги Яцко, Менгерта Шімона, Андора Шаша, ряду інших (не маю можливості назвати тут їхні твори з теми історичної Карпатської Русі – Карпатолой), а також Семена Склярєнка чи Агати Турчинської (і сотні інших) немає. Для роздумів на тему задану див. хоча б антологічні збірники “Легенда про голод” чи “Забута земля” (упорядник Богдан Бендзар) і “Я тобі дарую пісню” (упорядник Дмитро Федака). Щоб не повертатися до проблеми, тут і дотичне: включення до бібліографії перекладачів крайової літератури на російську, чеську, словацьку, мадярську, польську, англійську і т.д. мови. І проблема знята б.

Принцип побудови персонального фрагменту узвичасний: розширена біографічна довідка зі значною бібліографічною начинкою. Фотопортрет. Розділ окремих видань, розділ пісень (?), перекладні розділи та список рецензій на кожную назву. Так побудована основна частина, головний корпус книги. Щоправда, повнота бібліографічної статті не в усіх випадках скрупульозно витримана (зазначення, скажімо, вступної статті чи післямови, тиражу тощо – при можливості це зробити). Чимало пропусків у фіксуванні рецензій. Про все конкретне далі, а тут ще кілька загальних міркувань, що мають принципове значення.

Праці історико-літературознавчого характеру, яким і є біографічно-бібліографічний показник “Літературне Закарпаття у ХХ столітті” Івана Хланті, будуються, все ж, не за алфавітним принципом та ще й наскрізно, бо це створює часове зміщення осіб-персоналій, певну мішанину конкретного матеріалу, якусь какофонію, коли класик початку ХХ ст. сусідує з початківцем кінця ХХ ст. Порушується історична панорама уявного зображення розвою і поступу письменства. Імовірно, подібні праці для пушої хронологічної чіткості і мають будуватися за віковим принципом (днем – місяцем – роком народження), а це водночас і точність входження в літературний процес, конкретно – часовий його відгинок. І практичне життя творів письменника зринає у певному історичному контексті. Буквально алфавітний показник персоналій міг би бути для зручності користування вміщений в кінці чи на початку книги – все одно, як і інші допоміжні показники (іменний чи використаних джерел тощо, як тут). Крім того, рік народження письменника промовляв би і про роботу цілого покоління, групи осіб, не знеособлюючи при цьому кожного. І все стає на своє логічно-природне місце. Алфавітний же формалізм (тим паче кирилиця відрізняється від латиніки) лише погіршує уявлення цілісності необізнаної людини – читача або спеціаліста все одно, на яких також розрахований показник.

(Я так само писав про подібну хаотичність побудови експозиції виставки книг письменників в ужгородському Клубі письменників, коли зігнорована хронологія й створюється викривлене уявлення про літературний процес).

Ще кілька загальнотеоретичних положень довідкового бібліографування. Відчуваю, що книга Іваном Хлантою готувалася кілька літ безпосередньо при іншій паралельній роботі, тому помічаю нерівномірність чи нерівноцінність розписування джерел, опрацювання персоналій, що доцільно було б вирівняти при редагуванні, рецензуванні (проф. Василь Марко), перегляді друзями чи довіреними особами, якщо вони були б в упорядника. Інакше мені зрозуміла поспішність у виданні книги. Адже не перевелися недоброзичливці, які могли би зірвати видання, нашептати, застерегти, “підказати”, побажати (на своєму горбі відчув подібне). Я сам щиро зробив би сотню уточнень і виповнень рукопису книги, якби мав таку спромогу.

Очевидно, потрібен Івану Хланті консультант з угорської літератури краю. Вона тут бідненько представлена. Це вразливе місце бібліографії. Найважливіші імена є, – це Вілмош Ковач, Ласло Балла, Борбала Салаї, Деже Ченгері, Дердь Дупко, Карой Балла, Магда Фізеші... Однак поза довідником залишилося ще більше двадцяти мадярськомовних пись-

менників, які мають по кілька книг: Золтан Дерке, Єва Фінта, Ондраш Бенедек-Штумпф, Ержебет Ошват, Йозеф Желіцкі, Шандор Горват, Калман Шюте, Гейзо Фодор, Андор Тарці, Чобо Маркуш, Балог Балаж, Ласло Сенеш (Кроо), Бейло Кечкеш та інші. І навіть відомий перекладач, член Спілки письменників Іштван Ковтюк випущений. А когорта наших угорських літераторів 20–40-х років? Наприклад, берегівська група (Шандор Як та ін.). Пропуск прикрий. Тим паче, що й забібліографовані імена дуже поверхово – без рецензій на книги й ваговитих публікацій. На жаль, в упорядникове поле зору не попали дві крупні антології угорської літератури Закарпаття: це – “Дорогою щастя” (1985) упорядкування професора Петра Лизанця, тут же вміщена й обсяжна бібліографія (!) та “Вітер з Верховини” (1990) упорядкування Лайоша Токача. Тут є багато з того, що шукав Іван Хланта.

Зовсім не представлена румунська література краю, словацька, дуже слабо німецька (лише Ольга Рішаві), циганська (бодай би народно-пісенником). Я не виню знову ж таки одного упорядника. Йому потрібен тут мадярськомовний помічник, бібліограф, робота якого не могла претендувати на співавторство, вона могла бути відзначена в передньому слові, як звично. Відомо, що в нашому краї є такі угорські письменники, що є членами Спілки угорських письменників і не є членами Спілки письменників України, як і навпаки, і як подвійно. Я загострю проблему національних літератур краю, що відбиті насамперед ніяк, в тому числі і жидівська гілка карпато-русинської літератури ХХ ст. (вона мовби розчинена та й то принагідно), коли у 20–40 роках в різних містах краю виходили п’ять єврейськомовних часописів. Виявлення, бібліографування літератури національних меншин – добрий куш роботи в майбутньому.

Проблематичне запитання: чи варто було включати до покажчика авторів однієї книжки? Очевидно, варто. Я пам’ятаю Франкову установку, що треба фіксувати все, і найменше, для відтінення головного. Іван Франко висловився конкретно так: “Дуже пожадане, щоб біографічний лексикон давав нам звістки про всіх людей, що чим-небудь визначилися..., нехай це буде і найдрібніша заслуга”. Бо “маючи відомості про найбільше число дрібних і зовсім дрібних діячів, – на думку Івана Франка, – ми зможемо досягнути оком у глибини народного організму, в ті найдрібніші пружини й мотори народного відродження”.

Але в покажчику Івана Хланти, трапляється, що дехто вискочив тут з тою першою “тріскою”, коли плодилася у видавництві “Карпати” безліка кількість на розчинення значного, ваговитого, щоб утопити талановите. І є такі особи-персоналії, на які можна сказати по-українському: вискочив, як голий з конопель... Дуже часто такі губляться в літературному процесі, не видавши ніколи другої книжки. Тяжкі літературні шляхи. Але Івану Франку видніше. Це авторитет, і його резонно послухався упорядник.

Та коли відрекомендувати й авторів першої книжки, то де персоналії таких, як Оксана Продан (книжка мініатюр), Михайло Белень (“Смерековий хрест”, 1995), Анна Рекіта-Пазуханич (“Освідчення”, 1995), Тетяна Кобаль (“Оксамитова ніч”, 1995), Валентина Зінченко (“Калина дитинства”, 1993), Іван Бедек (“Шафрани небес”, 1994), Михайло Єрмаков, Оксана Синьоока, Петро Попадинець та багато інш. Особливо прикрий пропуск Оксани Продан, що пішла стопами батька, пише російською мовою блискучі метафорично-філософські мініатюри. Якщо є Кость Дрок та подібні, чого відсутній з двома чи трьома збірочками Анатолій Драгомирецький. Він же й автор широко відомої пісні “Очі Волошкові” (муз. Степана Сабадоша). Або документаліст Вулкан Козлов – Качан (кілька тиражних видань), Борис Яранцев та ін. Повернуся до думки пропущених персоналії. А тут два слова про пристрасне бібліографування Іваном Хлантаю пісенних текстів, часто таких, які ніхто не співає... Повернуся до думки

опущених персоналій. А тут – два слова принаймні, народ не заспіває. А ось пісенний розділ у Михайла Машкіна (!) якраз не виділений. Як не парадоксально. Вважаю взагалі в цьому довіднику, де по ідеї мали фіксуватися книги і тільки книги, “пісенні розділи” зайвими.

Є взагалі випадкові імена. Наприклад, Володимира Пішка, що живе у Волівці (родом забугрянця). Як відрекомендує його кілька газетних добірок (книжки немає) упорядник, він поза всяким сумнівом є великим поборником самостійної України, вчився і виключався з трьох університетів і т.д. Страждалець. Гаразд. Але до чого тут літературний процес Підкарпатської Русі? Володимир Пішко має своє, очевидно, законне право на Довідник Руху... Бо інакше, чому не прописаний в Бібліографії наш хлопець з Тячівщини Василь Бухало, що не зумів видати книжечку, але має дуже багато солідних публікацій (на таких правах уведено Василя Кузана, й резонно). В такий спосіб, як попередник, кільканадцять наших поетів і поеток не попали до бібліографії. Принцип же добору імен має бути єдиним.

Інша річ, коли людина має особливі заслуги перед літературним процесом краю, як Іван Васько (але він має дитячу книжку, видану “Веселкою”), коли йдеться про давніших письменників. Або правозахисник Павло Кампов зі своєю повістю з життя-буття комунобрежневського Гулагу (друкована “Карпатським краєм”) плюс його ж публіцистика, як і наукова публіцистика професора Івана Попа (він представлений лише як перекладач) та інш. Або літературознавець і фольклорист Василь Туряниця (кілька видань).

Мені імponує, що в покажчику знайшли своє місце земляки, які долею випадку закинуті до чужокраїв, чи відділені штучним кордоном на історично єдиних, спільних землях, – це Федір Іванчов, Михайло Сабадош, Дмитро Кремінь, Ярослав Орос, Федір Зубанич, Іван Гарастей, Іван Мотринець та інш. Вони тут, вони з нами, вони для нас. Однак, як бути з тими, котрі мають наше коріння, а живуть і працюють у США, Канаді (в довіднику є лише Йосип Тереля), Австралії, Латинській Америці, Німеччині?.. Або і в Златій Празі, де живе онука славетного Ключурака і є дуже популярною чеською прозаїчкою? Або сучасна чеська публіцистка Агата Пілатова (уродженка Ужгорода) чи Яромір Горжець. І зовсім не повезло давнішим чеським письменникам, що багато писали про нас у 20–40-х роках (ціла когорта). Мабуть, і такі мають мати своє місце вдома. Чи не так? Тим паче повинна була повноцінно жити на сторінках бібліографії дочка Василя Гренджі-Донського, яка впорядкувала поки що 12-томне Зібрання Творів Батька (готуються й наступні два томи) Зірка-Аліса Данилюк або Гренджа-Донська, як вона себе поймає. Крім того, що вона написала й видала у США книгу про похорон батька, в Ужгороді 1993 р. вийшов її ж літературний нарис з життя і творчості поета “Ми є лишень короткі епізоди...” Це давало абсолютну підставу Івану Хланті для бібліографічної персоналії.

Коли є Іван Верхратський, то чого не представлено Михайла Драгоманова з його нотатками про Карпатську Русь чи Дмитра Дорошенка про Угорську Русь (Україну)? Поскільки обрії ширшали би!

Звичайно, Іван Хланта відрекомендував і крайовий народно-поетичний примітив (уживаю як літературознавчий термін), це коломийкарів Ілька Гурдзана, Олексу Улинця, Миколаю Божук, Марусю Тисянську, та інші. Але є ще Іван Мельник з Грушова (представлений Іван Мельник із Великого Раківця), Ілько Боднар з Лютої, Василь Юртин з Репинного, що їх доля повела й оселила на Пряшівській Русі. Твори названих коломийкарів надруковані в антології, що впорядкувала Олена Рудловчак, – “Зелений віночок, червоні квіточки” (Пряшів, 1965). Останніми роками поруч представленого Юрія Бойчука появилася і Петро Куртанич (“Плаче дівча за шугаєм...”, Ужгород, 1993).

Загалом це вже, лише поки що, добрий десяток-два імен, що виповнюють духовне поле своїм чесним врожаєм душі, як правило, словом поетичним.

Може, особняком стоїть опущений Василь Петровай зі своїм романом “Русини”, що виданий в Москві й перевиданий трьома частинами в Ужгороді і русинською мовою в Пряшеві. Він уродженець Габури, зараз живе в Маріуполі.

Два десятки років намагаюся довести, що на сучасному Закарпатті працюють не два критики, як вічно наголошував офіціоз, називаючи їх у парі, як “рудавських братів” (є такий русинський фразеологізм). А я тут їх не назову. У нас є значно сильніші критики, як засвідчує і бібліографія. Цих назову: Олекса Мишанич, Василь Марко, Павло Лісовий, Василь Микитась, Василь Чумак, Марія Бочко, Сергій Панько, Іван Сенько... Ну, й Іван Хланта ж! А коли зважити, що нас обслуговують і кияни Кость Волинський, Григорій Сивокінь, Григорій Штонь, Микола Жулинський, і львів’яни Микола Ільницький, Тарас Салига, і пряшівчанка з Мукачева Олена Рудловчак-Микита, і пряшівчани Андрій Шлепецький, Іван Мацинський, Юрій Бача, Микола Мушинка, Михайло Роман... Є чому радуватися. А “два рудавські братя” – це мов заляпаний фасад... Але думаю, що до бібліографії повинна була увійти й Любича Бабота зі своєю монографією про прозу Закарпаття, і Йолана Голенда зі своєю монографією про Анатолія Кралицького й, рядом підручників для українських шкіл Пряшівщини та низкою педагогічних праць...

Пропусків чимало й різнопланових. Чому немає Августина Штефана зі своїми двотомовими споминами, Василя Маркуся (недавно видав Дід Марко й книжку віршів своєї юності, про публікації зналося ж плюс літературознавчі студії)? Чому немає драматурга Василя Руснака, коли окремою книгою вийшов і його сценарій трисерійного фільму за мотивами роману Михайла Томчання “Жменяки”. Його п’єси також мають окремі відбитки й публікації в збірниках за типом репертуарних? Це, крім іншого, й виповнення драматургічного обличчя краю, що в повоєнний час і не таке яскраве... (Але слабо представлено й довоєнну драматургію).

Це про пропуски персоналій, недогляд ваговитий. А пропуски в книжкових позиціях персоналій?! Йдеться про нерівноцінне опрацювання наявного матеріалу, розподіл корисної площі упорядником. Одних осіб він приблизшує, аж вип’ячує, (наприклад, Івана Сенька, бібліографуючи його і газетні і журнальні статті останнього часу), інших применшує, не виділяючи в них ані тематичних розділів публікацій, ані літератури про них, і це дуже частотне. Бібліограф виграв би корисну площу, якби у біодовідках письменників називав лише головні, визначальні книги й напрямки роботи. Таким чином біографічні довідки могли би бути опрацьовані за енциклопедично єдиним принципом для всіх без винятку. А так біодовідки розмаїті, якщо не сказати довірливі, розхристані, аж розкидані. До того перераховуються майже всі видані книжки, які потому ж знову значаться в розділі “окремі видання” (перше зайве). Примітивна дублетність. Правда, трапляється і так, що в біодовідці книга зазначена, а в списку вже її немає (наприклад, “Українська мати” Любові Дмитришині і т.д.).

Пропусків же в книжково-бібліографічних розділах – море. В Петра Часта не зазначені красназавчі видання (путівники по краю, Чопу видавалися на кількох мовах, якщо не на кільканадцяти, – для туристів), коли в інших подібна література значиться. Так і в Івана Попа – опущено всі красназавчі видання, презентовані Московськими видавництвами на різних мовах (а це ж які обшири, тираж тощо!), як і його ж мистецтвознавчий путівник “По горам и долинам Закарпатья”. Відсутні його статті на тему красназавства бодай друквані в “Советском славяноведении” та “Карпатському краї”, “Русині” і т.д.

Іноді стаття-персоналія є, а не зазначено жодного видання – за наявності таких (наприклад, у Михайла Сабадоша), що можна було зачерпнути бодай з аналогічного довідничка, що вийшов у Пряшеві 1989 року: Михайло Роман, Літературні портрети українських письменників Чехословаччини, стор. 136. Звідси дещо черпав Іван Хланта, можна було почерпнути й більше. Наприклад, переклади творів наших письменників на словацьку і чеську мови.

Далі. Юрій Чорі видав ще великодну обрядово-звичаєву сценку “На полянці” (муз. Вікторії Габрон): Ужгород, 1995, авторська СШ № 2, тираж 300 прим. з передмовою Золтана Жофчака, заслуженого вчителя України. Не зафіксовано недавнього видання фольклористичних праць Філарета Колесси. В Марійки Підгірянки пропущено видання п’ески. Юрій Туряниця в “Карпатах” перевідав словацькою і мадярською збірничок казок “Майстер Іванко” (1995). Не зазначено переклад на російську мову роману Івана Долгоша “Колочава”, недавнього вуковарського перевидання “Руського солов’я” Михайла Врабеля – як додатку до журналу “Нова думка”, не бачу навіть “Карпато-руського букваря” Павла Федора.

Нерівномірно опрацьований матеріал персоналій. Наприклад, у Юрія Качія, Степана Білака, Йосипа Архія, Петра Продана, Петра Сови... В останнього, наприклад, не зазначено жодної рецензії на його численні видання, не виділено розділу літератури про нього (них). На жаль, випадково опущений переклад Петра Сови “Слова о полку Ігоревім” на угорську мову (Ужгород, 1958), високо оцінений Будапештом, про що писалося у “Всесвіті”. У Кирила Галаса, як і Василя Ороса (цей відсутній), є ряд виступів суто літературознавчих, тим паче в Михайла Симулика (теж відсутній). Григорій Колотуша в газеті “Єдинство-плюс” надрукував цикл проблемних статей і широкоформатних (не значаться), а в “Новинах Закарпаття” розгорнутий лист до Олеса Гончара... Напрошується виповнення персоналії Івана Комловшія статтями з періодики.

Доцільні уточнення. Вже давно відома дата смерті Антонія Бобульського (ну, хоча б з публікації Юрія Чорі в “Новинах Закарпаття”, це – 1951 рік, осінь). Жаль, що упорядник не звернувся хоча б до мене за портретом Федора Арістова... Я маю добре проілюстроване факсимільне американське видання книги “Карпато-руські писателі”.

Не профільтовані матеріали про літературний процес за сторіччя (наприкінці). Тут багато випадкового, другорядного. Як і в окремих персоналіях. Наприклад, у Василя Попа фіксуються навіть газетні інформації (!) про роботу університетської літстудії. І це при тім, коли не вистачає (?) місця для зазначення книг... І водночас театральні рецензії Івана Стецюри заховані в біодовідці замість фіксування їх окремим розділом. Думаю, про живих Петра Продана та інш. ризиковано писати, що вони відійшли від літературного процесу... Що таке “відійти” чи не відійти? Може, знизили активність? Але й це неправильно. Доки людина живе, доки не підведена риска, не вивчений її архів, невідомо, що там полишено, – так писати грішно. Зрештою, не завжди метушливість є активністю...

Не завважую технічних і друкарських помилок, їх на 967 сторінках достатньо. Але це неминуче в такій праці, на жаль.

Я підійшов до “щепетильного” моменту і прошу не рахувати це за нескромність. Попри все, Іван Хланта мене прикро “обтесав”: зі сорока трьох книг, як на цей момент, він зазначив заледве тридцять... Випущено з бібліографії одну з найтиражніших моїх книг – “Едет кот на торжок” (“Мальш”, М., 1978). Мої дитячі вірші в перекладі Тетяни Глушкової побачили світ 300-тисячним тиражем. Такого не мав жоден дитячий поет краю ні в Москві, ні в Києві. Не зазначена і її посестра: “В Карпатах” (Моравія, Євчно, 1984), переклад Франтішка Товарека. Могла бути зазначено і збірка для малят “Цей Кіт з Рекіт” (Ужгород, 1995).

Щось недолюблює Іван Хланта (це б його особиста справа, але...) моє карпаторусинство. Воно майже не відтворене в біодовідці. Не зазначено й ряд книг: “Бути русином – бути русином” (1991, українською і мадярською мовами) – як книжка в газеті, що в інших забібліографовано. Не зафіксовано видання “Я есмь Вечный Русын” (1995), “Мы Русыны – Неба Сыны” (1995), “Судьба Карпат” (1996). Єдино останнє міг не встигнути, хоч я остаточно верстку мав далеко до підпису у світ бібліографічного довідника.

А деякі мої книги описані похапцем. Наприклад, не зазначені післямови й передмови, що мають принципове значення (у двотомнику “Срібні силуети” чи романах “Отець Духнович”, “Бранці лісу”, збірнику прози “Свято білої музейної ворони” і т.п.), розкривають мою творчу лабораторію, заторкують теоретичні проблеми, освітлюють моменти психології письма.

При багатьох моїх книгах не зафіксовані рецензії. Наприклад, до книжки “Перший історик Ужгорода” – професора Іштвана Удварі, друковані в журналі “Паншіп”, газеті “Карпатська панорама”, збірнику “Україніка і Рутеніка” (т. 2) Ніредьгазького педінституту, Михайла Бората – в “Карпаті ігоз со”. До збірника есеїв “Мирна наша русинська путь” – Патріції Крафцік в англломовному журналі “Словаччина” (США), до книг “Я есмь Вечный Русын” та “Мы Русыны – Неба Сыны” – Михайла Бората в “Карпаті ігоз со”. До роману “Отець Духнович” – Василя Зубача в газеті “Карпаторусский вестник” та Ігоря Керчі в журналі “Русин”. До “Срібних силуетів” – Михайла Бората в “Карпаті ігоз со”, Василя Руснака в “Новинці”, Павла Кампова в “Новинах Закарпаття”. (До речі, на “Новинку” Інтерарту Василя Руснака – жодного посилання, хоч вона виходить звище двох років і має близько двадцяти випусків, як на сьогодні, де надруковано багато культурницько-літературного матеріалу).

Ну, чому мої русинські книги і статті, розкидані в світовій періодиці, такі немилі Івану Хланти?! Коли в той же час в антирусинських бібліограф мовби аж кохається, зливою значачи їх в Олексі Мишанича, Миколи Мушинки, Юрія Балеги та інш., запоем фіксуючи найдрібніші антирусинські порухи. Мене не треба українізувати. Це я і до Івана Хланти як головного “винуватця торжества”, автора й куратора бібліографії. І до літературознавця Миколи Зимомрі, який в статті до мого 50-річчя “Творчості – кожду секунду серця” (в “Новинах Закарпаття”) – вона фіксується в біодовідці лише – про мою русинську роботу й публіцистику не обмовився й словом. А саме вона принесла мені приємні хвилини в житті тоді, коли недруги гадали, що взяли гору наді мною. Русинська публіцистика вивела мене на міжнародні овиди. Це я і до рецензента Павла Кампова, який прихильно пишучи про двотомник “Срібні силуети”, трішки тягне мене до українства, приглушено пишучи про русинські погляди й переконання. Я справді не ворог України. Але я карпато-русин за національністю, європеєць і маю зухвали карпато-русинські політичні і науково-культурні проекти. І фертик! Це однозначно!

На моїх персональних сторінках вилетів не лише розділ перекладів моїх книг іноземними мовами, а й не виділено групу статей, що характеризували б мої погляди як критика й теоретика літератури. Наприклад, “Кібернетична поезія?” в “Літературній Україні”, низанка статей у журналах “Жовтень”, “Дніпро”, “Вітчизна”, “Прапór”, “Радуга” тощо. Це як з питань літературного процесу рідного краю, – поезії, прози, перекладу, – так і дитячого письменства, публіцистики. Опушена навіть центральна моя рецензія на роман Івана Чендея “Птахи полишають гнізда” – “Самобутньо, поетично” – в “Літературній Україні”, з якої і почалося гоніння на мене ужгородських політико-літературних мафіозі. За цю рецензію мені добряче перепало від ужгородських недругів прозаїка. З цією рецензією довгий час вели полеміку академічні літературознавці (наприклад, Григорій Сивокінь),

так і домашні “блюстители” комуністичних порядків. Опущені з бібліографії мої статті про Петра Сову (“Син Бескидів”), Петра Пойду (друкувалися в “Культурі і житті” та торонтській “Життя і слово”), Ілька Гурдзана в “Народній творчості” (під псевдонімом Володимир Степанець). Стаття про Василя Гренджу-Донського в “Літературній Україні” в далекі 70-ті роки була однією з перших на Україні після Другої світової війни (тепер легко писати про Поета).

Ну, й зовсім опущений в моїй персоналії розділ літератури про життя і творчість, як є в інших. А тут було б що значити. Це і статті професорів Іштвана Удварі, Андрія Шлепещького, Ігоря Дзевєріна, Павла Роберта Магочія, Павла Лісового, Миколи Зимомрі, Тараса Салиги, письменників Федора Іванчова, Павла Загребельного, Ласло Балли, Леоніда Горлача, Миколи Рішка, Казимира Гурницького, Василя Пагірі, Петра Трохановського, Кароя Балли, Миколи Славинського, Миколи Матоли, Василя Оверчука, Миколи Дмитренка, науковців Віктора Косяченка, Степана Бобинця, Петра Симоненка, Юрія Бадзя, Ігоря Керчі, Лайоша Токача, Патріції Крафцік, Надії Ференц, Юрія Балеги, Василя Туряниці, журналістів Юрія Ковача, Василя Черепані та інших. Це ж мені тут неможливо зафіксувати бодай дециму. Я аж розгубився, коли задумався, хто писав про мене протягом тридцятьох п'ятьох літ складної літературної роботи. А кілька сотень високих читацьких відгуків про мої карпато-русинські змагання...

При бібліографуванні прикро порушена часова послідовність виходу моїх книг. Скажімо, збірка “Симетрія” вийшла скоріше, ніж “Перспектива”, хоч одного року (треба заглядати в реквізити при бібліографуванні: коли здана до друку й підписана на вихід у світ та чи інша книга). Це дуже важливо, отже, що потому “Перспектива”... Переплутано за порядком все, що вийшло 1993 року. Упорядника знову ж підвів алфавітний принцип (перша буква у назві книги). До речі, не одноразово у своїх книгах подаю істинний порядок (послідовність) виходу моїх книг, друкуючи авторську книжкову бібліографію, але на це не звернув увагу упорядник. А чому так ревниво сприймаю неточності? Бо покажчик вийшов у світ. І це назавжди. Ним користуватимуться й незнайомі люди, повторюватимуть помилки.

Збагатило б довідник, якби Іван Хланта проробив мій двотомник “Срібні силуети”, де є поеми про Августина Волошина, Дмитра Вакарова, епічні поезії, присвячені Василю Гренджі-Донському, Юлію Боршошу-Кум'ятському, Андрію Карабелешу, Юрію Гойді, Михайлу Іваню, Луці Дем'яну, Вілмошу Ковачу, Івану Чендею, Юрію Шкробинцю і т.д., і т.д. Це збагатило б конкретні персоналії, рубрики “літератури про життя і творчість”, бо являють собою поетично-філософські портрети письменників.

Мені особливо шкода, що не зазначена моя повість про Августина Волошина “Сповідь Президента” з книги “Свято білої музейної ворони” (1993). Час виходу зобов'язував усе це зафіксувати.

Неприсмно ж, коли опущено десять книг, сотні статей, що потенційно мали репрезентувати мене в покажчику! І... водночас, водночас у Хлантовій Бібліографії я представлений найоб'ємніше постатейно. Так моя робота, мій матеріал об'єктивно підвів науковця до фіксування наявного, він не мав часу над цим задумовуватися, і коли іменний покажчик постав у всій повноті й красі, Азм Грішний виявився чи не найактивнішим письменником і критиком ХХ сторіччя на Підкарпатській Русі. Мені приємно, що мої матеріали в довіднику можна зустріти на кожному кроці. Так бібліографічна бухгалтерія, хочеш чи не хочеш, а підводить до об'єктивної істини: я був (є) найактивнішим письменником Закарпаття у ХХ сторіччі. Ну, принаймні критиком... Дякую Івану Хланти! Як не обтісував... Та це з почуттям гумору.

Є ще ряд технічних упущень загального порядку. Значна економія площі, про яку не міг не думати Іван Хланта, могла бути досягнута таки певним відсівом дріб'язкового бібліографічного матеріалу. Очевидно, "де візо" підказало б укладачу, що важливо, що другорядне, най і вимушено. Я розумію вагу всякого інформаційного дріб'язку, але площа... Хоч немає жодного посилання на "Інформаційний Бюлетень Спілки письменників України", де я під найрізноманітнішими псевдонімами (Володимир Тарахонич, Володимир Мішканин, Володимир Барвінок, Володимир Горянин і т.д.), які власним прізвиськом, друкував інформації. (Московський же бюлетень фіксується). До речі, забута бібліографом і низка персональних бібліографічних "летючок" обласної бібліотеки 60-х років.

Деталь із алфавітного покажчика. Дотримуючись букви стандарту (а ця "буква" нелогічна), Іван Хланта окремими рядками значить, наприклад, Томчаній М. і... Томчаній М.І., як і по-російському "Томчаній М.И.". Наче це три різні особи, коли бібліограф знає, що це одна й та ж особа. І так у багатьох, де одна чи дві ініціали. Іван Комловшій, здається, п'ять раз окремо значиться. Навіщо така плутаниця? Навіть псевдоніми можна розкривати з дозволу автора. Я не роблю проблеми з того, що В. Корсун, В. Мішканин, В. Горянин у Хлантовій Бібліографії – це я, Фединишинець. Навпаки ж: бібліограф як сучасник цих авторів мав авторитетно засвідчити аутентичність тих "розбіжностей", а не усугублювати їх.

Дійдено кінця в роздумах і конкретиці про огромну працю Івана Хланти "Літературне Закарпаття у ХХ столітті". Інші рецензенти також внесуть свою лепту в уточнення. Але ніхто і ніщо не може закреслити цієї роботи. Вона гідна часу – кінця сторіччя, коли п'ять років відділяє нас від межі... Крім зафіксованих 234 письменників Підкарпатської Русі у ХХ сторіччі, у нас є ще одна крупна величина в означених часових рамках – це сам Іван Хланта, що переконливо закарбований саме цією роботою, поетично-метафоричне визначення якій можна дати словом ОГРОМ, яке дуже полюбили українські поети 90-х років ХХ сторіччя, відроджуючи його дух і букву перших десятиріч ново-старого віку, що для рідного Карпатського краю був плідним, та неласкавим. Якщо фраза, що розкіш вбиває поета, є правильною, то тяжкий час, який пережила наша земля в ХХ сторіччі за п'ятьох газд, не лише не вбив наше духовне ество, а навпаки – різномовно і різнобарвно активізував його. Огромний спротив до всього насадженого в огромному естві карпато-руси-на. А огромне ество – у огромному слові.

Та один недобррозичливець (не повертається язик назвати його паршиве ім'я), побачивши в руках іншого томик цієї солідної бібліографії, мовби недбало, та гостро, зло докинув: "Видали бібліографію, аби вказати, ніби і в них була література...". Я не коментую цей упереджений вислів. Він перекреслений задовго до озвучення – рецензованою ж Бібліографією.

РІШЕННЯ

міжнародної наукової конференції “Інтеретнічні зв’язки та культура народів
Карпатського басейну після здобуття угорцями своєї нової батьківщини”

Ужгород, 9–12 жовтня 1996 р.

Міжнародна наукова конференція з 9 по 12 жовтня 1996 р. проходила під егідою Міністерства освіти України, Ужгородського державного університету, Центру гунгарології і Кафедри угорської філології. У роботі конференції взяли участь 56 чоловік: вчені Угорщини, Ужгородського державного університету та працівники науково-освітніх закладів Закарпаття (8 професорів, 18 кандидатів наук, доцентів, 1 член спілки письменників України).

Учасники наукової конференції вважають, що під час конференції проведена значна науково-дослідна робота. На пленарному і трьох секційних засіданнях було заслухано 35 доповідей.

Учасники конференції переконані в тому, що дослідження з питань інтеретнічних зв’язків та культури народів Карпатського басейну (протягом 1100 років) дозволяють в новому аспекті і в дусі історичної справедливості з’ясувати роль і місце угорців, слов’ян та інших етнічних спільностей в становленні святостефанівської державності та формуванні і розвитку європейської цивілізації.

Виступи учасників конференції є свідченням їх нового підходу до вирішення історичних питань, які склалися після падіння тоталітарних режимів в Східній і Центральній Європі.

Учасники конференції прийшли до одностайної думки і в тому, що всебічне дослідження мови, літератури, археології, етнографії та історії є прикладом співробітництва наукових та громадських організацій у справі кращого вивчення духовної культури угорської національної меншини на Закарпатті.

11 жовтня активно пройшло засідання круглого столу на тему: Проблеми і завдання дослідження етнокультури населення українських Карпат, на якому з цікавими доповідями виступили професори Уйварі Золтан, Удворі Іштван, Петро Лизанець, Едуард Балагурі та ін.

Підводячи підсумки пленарних і секційних засідань, учасники Міжнародної конференції прийшли до таких висновків:

1. Організацію і проведення Міжнародної наукової конференції “Інтеретнічні зв’язки та культура народів Карпатського басейну після здобуття угорцями своєї нової батьківщини” вважати плідною з наукової і політичної точки зору. На конференції були проаналізовані складні етно-культурні, етно-політичні, інтеретнічні зв’язки, міжмовні та міжлітературні процеси в Карпато-Дунайському басейні з часу здобуття угорцями нової вітчизни аж по сьогодні і були намічені основні напрями глибокого і всебічного дослідження проблеми зусиллями лінгвістів, літературознавців, істориків, археологів, фольклористів, соціологів, політологів, працівників культури і народної освіти.

2. Вважати, що основним науковим напрямком Українського Центру гунгарології і надалі залишається глибоке дослідження угорської мови, літератури, фольклору, історії, археології, етнографії, угорсько-українських, угорсько-слов’янських зв’язків у минуло-

му і українсько-угорських політичних, соціально-економічних і культурних контактів на сучасному етапі. Важливим і актуальним є дослідження міжнародних та інтернетічних зв'язків на прикладі багатонаціонального населення Закарпаття, підготовка практичних рекомендацій до цих питань.

3. Надаючи великого значення активізації гунгарологічних досліджень в Україні, розвиткові і поглибленню співробітництва з вченими зарубіжних країн і в першу чергу з вченими Угорської Республіки, вважати доцільним систематичне проведення наукових конференцій та симпозіумів.

4. Учасники Міжнародної наукової конференції висловлюють щиру вдячність працівникам Центру гунгарології та викладачам кафедри угорської філології за хорошу організацію цього високого міжнародного форуму.

5. Учасники Міжнародної наукової конференції висловлюють щиру подяку зав. кафедрою етнографії Дебреценського університету, почесному доктору Ужгородського державного університету, який запропонував допомогу у виданні цього збірника доповідей.

Рішення прийняте одногосно.

“A Kárpát-medence népeinek interetnikus kapcsolatai és kultúrája a magyarok honfoglalása után” témájú Nemzetközi Tudományos Konferencia határozatai

Ungvár, 1996, október 9–12.

Az 1996. október 9–12-i Nemzetközi Tudományos Konferenciának az Ukrán Oktatási Minisztérium és az Ungvári Állami Egyetem volt a védnöke, rendezője pedig a Hungarológiai Központ és a Magyar Filológiai Tanszék. A konferenciának 56 résztvevője volt: magyarországi, ungvári és más kutatók (8 professzor, 18 kandidátus, docens, 1 ukrain írószövetségi tag).

A konferencia résztvevői megállapították, hogy az előadások komoly tudományos-kutatómunka eredményeit mutatták be. A plenáris- és szekcióüléseken 35 előadás hangzott el.

A Kárpát-medence népeinek interetnikus és kulturális kapcsolatainak (1100 éven keresztül) új szempontú, a történelmi objektivitásra építő vizsgálata lehetőséget nyújt a magyarság, a szlávok, más nemzetiségek és etnikumok szerepének bemutatására a Szent István-i államiság kialakulásában és az európai civilizáció fejlődésében.

Az előadások a történelmi, etnopolitikai, etnoszociális, etnokulturális és gazdasági kérdések új szempontú megközelítéséről tanúskodtak, ami a közép-kelet-európai totalitárius rezsimek megszűnésével vált lehetővé.

A konferencia résztvevőinek egybehangzó véleménye szerint az átfogó nyelvi, irodalmi, régészeti, néprajzi és történelmi kutatások példaként szolgálnak a tudományos és társadalmi szervezetek együttműködésére Kárpátalja szellemi kultúrája tanulmányozásának fellendítése terén.

Október 11-én kerekasztal-megbeszélésre került sor a következő téma kapcsán: Az ukrain Kárpátok lakossága etnokulturális kutatásának problémái és feladatai. Figyelemre méltó észrevételeket tett a téma kapcsán Ujváry Zoltán, Udvari István, Lizanec Péter, Balahuri Eduárd stb.

Összegezve a plenáris- és a szekcióülések munkáját, a nemzetközi konferencia résztvevői az alábbi megállapodásra jutottak:

1. “A Kárpát-medence népeinek interetnikus kapcsolatai és kultúrája a magyarok honfoglalása után” témájú Nemzetközi Tudományos Konferencia mind tudományos, mind

politikai tekintetben hasznos volt. Bonyolult etnokulturális, etnopolitikai, interetnikus, nyelvek és irodalmak közötti folyamatokat elemeztek a kutatók a Kárpát-Duna-medence térségében a magyarok honfoglalásától napjainkig; körülhatárolták azokat a kérdéseket, amelyeket a jövőben tovább kell vizsgálniuk a nyelvészeknek, az irodalmároknak, a történészeknek, az archeológusoknak, a folkloristáknak, a szociológusoknak, a politológusoknak, a kultúra és az oktatás szakembereinek.

2. Az Ukrajnai Hungarológiai Központ alapvető kutatási témája a jövőben is a magyar nyelv, irodalom, folklór, archeológia, etnográfia, magyar – ukrán, magyar – szlovák kapcsolatok a múltban, ukrán (szláv) – magyar politikai, kulturális, gazdasági és társadalmi kapcsolatok a múltban és a jelenben. Fontos és aktuális a soknemzetiségű Kárpátalja interetnikus kapcsolatainak tanulmányozása elméleti és gyakorlati szinten egyaránt.

3. Az ukrajnai hungarológiai kutatások jelentőségének, fejlődésének és elmélyülésének jegyében erősíteni kell a kapcsolatokat külföldi, elsősorban magyarországi kutatókkal, s ajánlatos rendszeresen rendezni tudományos konferenciákat és szimpóziumokat.

4. A Nemzetközi Tudományos Konferencia résztvevői köszönetet mondanak a Hungarológiai Központ és a Magyar Filológiai Tanszék munkatársainak e nemzetközi fórum megrendezéséért.

5. A Nemzetközi Tudományos Konferencia résztvevői szíves köszönetüket fejezik ki Ujváry Zoltán professzornak, a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke vezetőjének, az Ungvári Állami Egyetem tiszteletbeli professzorának, aki felajánlotta e kötet megjelentetését.

ЗМІСТ

МОВОЗНАВСТВО

и	<i>Бедзір В.О.</i>	Особливості функціонування рідної мови угорців Закарпаття в іноетнічному середовищі (етносоціологічний аспект) 8
и	<i>Борбель Е.О.</i>	Проблеми перекладу власних імен літературних героїв драми Лесі Українки "Лісова пісня" 16
и	<i>Виноградов А.О.</i>	Міжмовні контакти та контрастивна лінгвістика 21
и	<i>Горват К.І.</i>	Назви різних сортів винограду в угорських говорах Закарпаття 26
и	<i>Ладченко М.М., Шишкова В.В.</i>	Асиміляція німецьких запозичень в угорській говірці Ужгородського району 31
и	<i>Лизанець П.М.</i>	Мовні свідчення про контакти угорських племен з східнослов'янськими племенами до 896 року 35
и	<i>Орос В.І.</i>	Лексичні південнослов'янізми в народній мові старшого покоління Мараморощини 41
и	<i>Фабіан М.П.</i>	Соціолінгвістичні аспекти українсько-угорських міжмовних контактів 44
и	<i>Фабіан М.П.</i>	Моносемічні елементи формування етикетного поля в угорській мові 47
и	<i>Чолос І.І., Меліка Г.І.</i>	Історико-соціологічний аналіз лексичної трансференції в середньобаварській говірці тересвянської долини Закарпатської області 50

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

и	<i>Гал Йозеф</i>	Поетичний світ Вільмоша Ковача 58
и	<i>Лазоришин І.І.</i>	Михайло Возняк про найдавніші культурні осередки та літературну спільність Надтисянщини з іншими українськими землями XVI-XVIII ст. 62
и	<i>Мушкетик Л.Ю.</i>	Передача національного колориту в перекладах угорської художньої літератури на українську мову 69

ІСТОРИЯ, АРХЕОЛОГІЯ ТА ЕТНОГРАФІЯ

<i>т</i>	<i>Балагурі Е.А.</i>	Розкопки в с. Чома періоду здобуття угорцями своєї нової батьківщини	76
<i>т</i>	<i>Борат Йозеф</i>	Наше місце в Європі	79
<i>т</i>	<i>Берта Е.Т.</i>	Обряди та звичаї, пов'язані з підготовкою людини до смерті	86
<i>и</i>	<i>Гричак І.М.</i>	До питання про встановлення влади угорської держави в Закарпатті (X–XIII ст.)	90
<i>т</i>	<i>Івашкович М.Ш.</i>	Похоронні обряди в с. Велика Добронь Ужгородського району	97
<i>и</i>	<i>Магочій Павло Роберт</i>	Адаптація без асиміляції: геніальність греко-католицької єпархії Мукачева	103
<i>и</i>	<i>Мандрик І.О.</i>	Становлення угорської політичної опозиції у 60–70-х роках XIX століття	109

НАРОДНА ОСВІТА І КУЛЬТУРА

<i>т</i>	<i>Бегм Едіта</i>	Вплив німецького розмовного стилю на становлення угорської сценічної мови у XIX столітті	120
<i>т</i>	<i>Фединець Ч.Ш.</i>	Історія ужгородської гімназії в її головних рисах	124
<i>т</i>	<i>Вереш Є.І.</i>	Лікарі Ужгорода, що нагороджені орденом Ференца Йожефа	130
<i>и</i>	<i>Голомб Л.Г.</i>	До питання про типологію національно-визвольної ідеї в українській та угорській поезії ..	137
<i>и</i>	<i>Дзєндзелівський Й.О.</i>	І.А. Гарайда як філолог	144
<i>т</i>	<i>Сийчі В.І.</i>	Синхронне й діахронне дослідження антропонімів у с. Тийглаш Ужгородського району	168

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

и	<i>Лавер В.І., Фекета І.І.</i>	П.Н. Лизанец. “Атлас венгерских говоров Закарпатья”, т. II. – Ужгород: Производственно-издательский комбинат “Патент”, 1996. – 952 с. 173
---	--------------------------------	--

Рецензії на книжку В. Фединишинця “Феномен професора Лизанця” – Ужгород: “Патент”, 1996. – 200 с.

т	<i>Горват Каталін</i>	Художньо-документальне есе про професора Лизанця 175
и	<i>Микола Вегеш</i>	Художній життєпис вченого 176
и	<i>Юрій Піпаш</i>	Повість про непересічного вченого, неординарну особистість 178
и	<i>Василь Молнар</i>	Борозни в гунгарології та у славістиці 180
и	<i>Василь Орос</i>	Яка чудова книжка! 182
и	<i>Фединишинець В.С.</i>	За п’ять років до кінця сторіччя 185
и	Рішення конференції 195

TARTALOM

NYELVTUDOMÁNY

<i>Bedzir Vaszil</i>	A kárpátaljai magyarok anyanyelvének funkcionálása inoetnikus közegben 8
<i>Borbély Edit</i>	Az irodalmi személynevek fordításának problémái Leszja Ukrajinka "Erdei rege" című tündérvjátéka alapján 16
<i>Vinogradov Anatolij</i>	Nyelvközi kapcsolatok és kontrasztív lingvisztika 21
<i>Horváth Katalin</i>	Szólónevek a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban 26
<i>Ladcsenko Miroszlava, Siskova Viktoria</i>	Német kölcsönszavak asszimilálódása az Ungvári járás magyar nyelvjárásaiban 31
<i>Lizanec Péter</i>	A magyar és a keleti szláv törzsek 896 előtti kapcsolatainak nyelvi bizonyítékai 35
<i>Orosz Vaszil</i>	A máramarosi népnyelv lexikai délszlávizmusai az idősebb nemzedék nyelvhasználatában 41
<i>Fábián Miroszlava</i>	A magyar-ukrán nyelvközi kapcsolatok szociolingvisztikai aspektusai 44
<i>Fábián Miroszlava</i>	Monozemantikai elemek szerepe az etikettmező alakításában a magyar nyelvben 47
<i>Csolosz Iván, Melika Georgij</i>	A Terezsva-völgy középbajor nyelvjárása lexikai transzferenciájának történelmi-szociológiai elemzése 50

IRODALOMTUDOMÁNY

<i>Gál József</i>	Kovács Vilmos költői világa 58
<i>Lazorisin Igor</i>	Mihajlo Voznyák az első kulturális központokról és irodalmi társulásokról 62
<i>Musketik Leszja</i>	A nemzeti jelleg interpretálása a magyar irodalmi művek ukrán nyelvű fordításánál 69

TÖRTÉNELEMTUDOMÁNY, ARCHEOLÓGIA ÉS NÉPRAJZ

<i>Balaguri Eduárd</i>	Honfoglaláskori ásatások Csomán 76
<i>Baráth József</i>	Helyünk Európában 79
<i>Berta Eleonóra</i>	A halál bekövetkezése előtti szokások Salamonban 86
<i>Hrancsák Iván</i>	A magyar állam alapításának kérdései Kárpátalján (X–XIII. sz.) 90
<i>Iváskovics Mária</i>	Temetkezési szokások a kárpátaljai Nagydobronyban 97
<i>Magocsy Robert Paul</i>	Adaptáció asszimiláció nélkül: egyházmege zsenialitása 103
<i>Mandrik Iván</i>	A magyar politikai ellenzék kialakulása a XIX. sz. 60–70-es éveiben 109

OKTATÁS ÉS KULTURA

<i>Böhm Edit</i>	A német színészi beszédstílus hatása a kialakuló magyar színészetre a XIX. században 120
<i>Fedinec Csilla</i>	Az ungvári gimnázium vázlatos története 124
<i>Veress Jenő</i>	Ungvári orvosok a Ferenc József rend kitüntettetei 130
<i>Galamb Lídia</i>	A nemzeti felszabadítás eszmeinek és tipológiának kérdése a magyar és ukrán költészetben 137
<i>Dzendzelivszkij J.O.</i>	Harajda I.A. a filológus 144
<i>Szécsi Viktoria</i>	Téglás személyneveinek szinkron és diakron vizsgálata 168

RECENZIÓK ÉZ SZEMLÉK

<i>Laver Vaszil, Feketa Iván</i>	Lizanec P. A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza. – II. kötet. – Ungvár, "Patent" Nyomdaipari Vállalat, 1996. 952 S 173
----------------------------------	--

**Recenziók a Volodimir Fedinsinec
"Lizanec professzor mint
egyéniség" című könyvére**

<i>Horváth Katalin</i>	Szépirodalmi dokumentum esszé Lizanec professzorról	175
<i>Veges Mikola</i>	A tudós szépirodalmi életrajza	176
<i>Pipás Jurij</i>	Elbeszélés egy nem átlagos tudósról	178
<i>Molnár Vaszil</i>	Utmutató a hungarológiában és a szlavisztikában	180
<i>Orosz Vaszil</i>	Csodálatos könyv	182
<i>Fedinsinec Volodimir</i>	A század vége öt év után.	185
Рішення – Határozat	A konferencia határozata	195

Наукове видання

ACTA HUNGARICA

Журнал Ужгородського Центру гунгарології
1996—1997, VII—VIII роки видання

ACTA HUNGARICA

Az Ungvári Hungarológiai Központ folyóirata
1996—1997, VII—VIII. évfolyam

Коректор
О. Обручар
Комп'ютерна верстка
І. Метельова
В. Шелепець
М. Шкіря

Здано до складання 20.02.98. Підписано до друку 15.05.98.
Формат 70x100/16. Гарнітура літ. Папір офс. №1.
Друк офс. Ум.друк.арк. 16,45. Обл.-вид. 11,50
Тираж 500. Замовлення 3223.

Відкрите акціонерне товариство "Патент"
294013, м. Ужгород, вул. Гагаріна, 101.

ISBN 966-7242-40-4